

Aydın Məmməd oğlu Paşayev

Çox keşməkeşli və ibrətamiz həyat yolu keçən f.e.d. Aydın Paşayev ömrünün 12 ilini fəhləliyə, 47 ilini isə gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etmişdir. Bu vaxta qədər 30-dan çox elmi və elmi-metodik kitabın, müxtəlif mövzuda yazılmış 250-dən çox məqalənin müəllifi olan A.Paşayevin elmi fəaliyyətinin yarısı şəxs adlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur: “Azərbaycan onomastikası” (prof. Musa Adilovla. 1987), “Azərbaycan şəxs adları” (1996), “Azərbaycan antroponimikasının leksik problemləri” (1997), “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (Alimə Bəşirova ilə. 2003 və 2011-ci illərdə), “Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri” (2005), “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət” (prof. M.Adilovla. 2005), “Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları” (E.Cəfərova ilə. 2006), “Nizami Gəncəvinin poetik adlar aləmi” (2010), “Xəmsə”də işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti. (Poetik onomastikon)” (2013), “Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı lüğəti” (2014), “Azərbaycan onomastikası” (2015), “Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları” (Çap olunmamışdır) və s. kitabları ilə o, Azərbaycan onomastikasının inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmişdir.

A.Paşayevin digər kitab və məqalələri xüsusi adların, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi məsələlərinə və qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsinin öyrənilməsi və yayılmasına həsr olunmuşdur. Bu kitab və məqalələr mütəxəssislər və müəllimlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

AYDIN PAŞAYEV

**TÜRK MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL
ONOMASTİK
VAHİDLƏR**

(MÜQAYİSƏLİ ONOMASTİKA)

B A K I - 2 0 1 7

Elmi redaktor: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçilər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.
Filologiya elmləri doktoru, professor

Cəlal Əbdürrəhman oğlu Novruzov
AMEA Tarix İnstitutu.
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

Kitabın kompyuterdə yazılmasında və məqalələrin sisteme
salınmasında mənə yaxından kömək edən nəvəm
Ümid Afiq oğlu Paşayevə təşəkkür edirəm.

Aydın Paşayev. Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər
(Müqayisəli onomastika). Bakı – 2017, 252 səh.

Kitabda ad sistemləri haqqında ümumi məlumat verilmiş, qədim türk ad sisteminin ərəb və rus ad sistemlərinin formalaşmasında mühüm rol oynaması və bu ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlərdən söz açılmış və bu cür onomastik vahidlər kompleks halda gəniş tədqiqata cəlb edilmişdir.

MÜŞAHİDƏLƏRİN İZİ İLƏ (Ön söz əvəzi)

Ukraynada hərbi xidmətdə olarkən (1958-1961-ci illər) çoxlu türk mənşəli toponim və mikrotoponimlərlə rastlaşanda təəccüblənsə də, onların yaranma səbəbləri haqqında müəllifin təsəvvürü belə yox idi. Tələbəklik illərində (1961-1967-ci illərdə) “Antik ədəbiyyat”ı oxuyarkən etdiyi qeydlər və uzun illər toplanılan elmi fikirlər, onomastik nümunələr 35-40 il sonra daha çox maraq doğururdu. “**Homer**” adı “Hom” – insan, xalq, “er” isə yer sözlərindən düzəlmiş və “**Yer adamı**” kimi təsəvvür edilirdi. “**İlliada**” adının isə “**İlion odaları**” kimi izahına rast gələndə təsəvvür edilir ki, bu, bəlkə, elə müharibələrin getdiyi “On il haqqında odalar – nəğmələr”dir? Homerin qəhrəmanlarından biri – Midiya qəhrəmanı **Aqamemnon**, digər əsərlərdəki **Aqenor**, **Aqafon** adlarının və Esxilin eyni adlı faciəsinin birinci komponenti “**aqa**”nı müasir dilimizdə olan “**ağa**” titulu və ya müraciət formasından fərqləndirmək olmadı.

Menelayın arvadı “**Elena**” adını “**el ana**” kimi düşünmək olar. Priamın gözəl oğlu Parisi və müasir **Paris** şəhərinin adı son illərdə Azərbaycan dilində “**Odun izi – istisi, şüası**” kimi izah olunması artıq təəccüb doğurmur. Frakiyada liman olan “**Salamidessa**” adının da “**salam,od və su**” adlarından yaranması ideyasının meydana gəlməsinə şübhə qalmır. **Priam**, falçı **Protey**, Göylərdən od oğurlayan **Prometey** adlarını görəndə nağıl qəhrəmanı Ovçu **Pirimi** xatırlamamaq olmur.

Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” faciəsindəki hadisələr Uzaq Skifiyada dağlıq bir yerdə baş verir (7-72). Sonralar məlum oldu ki, Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və bir çox dünya xalqlarının siyasi həyatında mühüm rol oynayan “**sak**” adlı türk tayfaları həm də “**skif**”lər adlanmışlar... Antik dövrün müxtəlif sənətkarlarının əsərlərində və kitabın sonunda izahı verilən Krit adasında **İddağı (Oddağı)**, xarici nümayəndələri və böyük şəxsiyyətləri qəbul etmək üçün ayrılmış dövlət binası **Pritaney** (Bəlkə də, Midiya sərkərdəsi **Burutun** adı ilə bağlıdır və **Burutunevi** deməkdir?), Evripidin əsərlərindən biri **Bakxanki** (“Bak” – türk tayfa adı və “xan” adlarından yarana bilər), **Perimela** (“**Perim eli**” kimi anlaşıla bilər), **Herakl** (Bu

ad son tədqiqatlarda **“Her” – Yer, “akl” – oğul** kimi izah olunur) və s. kimi onqmastik vahidlər işlənmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeməsindən tanıdığımız **Fərhad** Midiyanın ikinci hökmdarı **Fravartişin (Fraortin)** prototipidir (13-6). Antik ədəbiyyatda isə bu şəxs Midiya hökmdarı **Fraorta** (7 – 803) kimi qeyd olunmuşdur. Midiyanın üçüncü hökmdarı **Kiaksar** isə onun oğludur. “Astiaq” əfsanəsindəki **Astiaq** isə Kiaksarın oğludur. Çoban Mitradat öz sürüsünü **Atbatanın** şimal tərəfində otarardı.

“Ataman” türk mənşəli sözdür. O.Süleymənovun məlumatına görə, dövlətdən narazı olan müxtəlif türk qəbilələri Volqaboyuna toplaşmış və sonralar **“kazak”** adlanmışlar və qəbiləbaşçıları **“atamanlar”** tərəfindən idarə olunmuşlar. “Kazak”lar X-XIII əsrlərdə yaranmışlar. Amma “424-cü ildə Sofoklun tamaşaya qoyulan faciəsində (bizə gəlib çatmamış) nəzərdə tutulur ki, burada **Atamant** qurban verilirdi (7 - 837). Bu adların eyni məna yükünə malik olmasına şübhə yaranmır.

1980/85-ci illərdə “Latın-rus dili lüğəti”ndə bir sıra onomastik vahidlər və ümumi sözlər diqqəti cəlb etdi: **Ağamemnön – Aqamemnon** (Troya müharibəsində baş komandan olan Miken çarı), **Ağanuppe – Aqanippa, Ağathocles – Aqafokl** (e.ə.361-289-ci illərdə Kurakuz tiranı), **Ağathyrna – Aqafirna** (Siciliyanın şimalında şəhər), **Ağenor – Aqenor, Ağesilaus – Aqesilay** (e.ə.401-361-ci illərdə Sparta çarı), **Anser** (rumlu erotik şair), **Assarakus – Assarak** (Troya çarı Troyanın oğlu), **Astiges – Astiaq** (sonuncu Midiya çarı **Kiaksarın** oğlu), **Atella** (Aversa yaxınlığında vilayət şəhəri), **Attaliya** (Ramfilyada şəhər), **Atamaniya** (Epiredə şəhər), **Atamant** (Eolanın oğlu), **Atanaqiya** (İspaniyada şəhər), **Attalus – Attal** (Makedoniyalı Filippin sərkərdəsi), **Karanus – Karan** (1. E.ə.750-ci ildə Makedoniya sülaləsinin əsasını qoyan; 2. Makedoniyalı İskəndərin sərkərdələrindən biri), **Karatakus – Karatok** (Britaniyada Silur çarı), **Karavandis – Karavandida** (İlluriyada şəhər), **Palatturos – Paletir – Qədim Tir** (Finikiyanın sahilində şəhər; **“Tur/tir”** və s. komponentli sözlər türk mənşəli şəhər adı mənasında işlənir. Bu mənada, **“Palattur” – “Bala Tur”** deməkdir – A.P.), **pappa** – “yemək” mənasında uşaq sözü, **papa** – 1. Ata; 2. Episkopların fəxri adı; Paris, daha doğrusu Parid (Priamin oğlu) və s. (83).

Çox maraqlıdır ki, latın sözü kimi göstərilən **“pappa”** hazırda Azərbaycan dialektlərində **“pəpə”/“əppək”** şəklində, **“çörək”** mənasında uşaq sözü kimi işlənməkdədir. **“Papa”** sözü müxtəlif türk dillərində həm **“baba”** şəklində **“baba”** və **“ata”** mənalarında, **“ata”** isə elə olduğu kimi geniş işlənməkdədir. Nümunələrdə adı çəkilən **ağa, ağ, sar, ata, kara, par** və s. komponentli onomastik vahidlər də müasir türk dillərində geniş işlənməkdədir (Bunlar haqqında irəlidə etraflı məlumat veriləcəkdir). Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, latın dilində də çoxlu türk mənşəli onomastik vahidlər və apelyativlər vardır. Bunların da ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməsi gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə düşür...

Xristianların dini kitabı olan “İncil”də miladdan təxminən 300 il qabağa aid “Aralıq dənizi sahilindəki ölkələr” adlı xəritədə İtaliyanın cənubundakı Siciliya adasında **“Aqrikent”** adlı şəhər, Makedoniya ərazisindən Egey dənizinə tökülən **“Aksius”** adlı bir çay, **“Aktiyum”** adlı şəhər adları qeydə alınmışdır. Lügətdə göstərilir ki, **“Abba”** Arami və İbrani dillərində **“ata”** deməkdir (40).

Nümunələrdəki birinci və ikinci sözün türk mənşəli olması şübhə doğurmur. Üçüncü sözdəki **“ak”** komponenti də müasir türk dillərində geniş işlənir. **“Abba”** sözü isə müxtəlif türk dillərində **“aba”** şəklində **“böyük baci”** mənasında işlənir. Bu sözün **“əcdad”** mənasında işlənməsi də məlumdur. Elə buna görə də, Azərbaycanın bir çox rayonlarında, o cümlədən Masallı rayonunda **“ata”** mənasında geniş işlənir.

Müəllifin əsas tədqiqat mövzusu “antroponimika” olmasına baxmayaraq, nümunələr toplayarkən bu kimi faktları da qeydə almışdır. Elmi fəaliyyətində 1994-2010 cu illərdə sünni durğunluq yaradılsa da, tədqiqat işindən əl çəkməmiş, toponimikaya aid topladığı bu kimi materialları sistemə salmış və türk mənşəli onomastik vahidlərə aid 11 məqalə yazmışdır. Müəllif bu məqalələrdən doqquzunu Respublikanın, Moskva və digər şəhərlərin elmi jurnallarında çap etdirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra dilçilik sahəsində də cəsəətli alimlərin tədqiqatları şoxaldı. Bu mövzuda yazılan məqalələrin də elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətə qarşılınması müəllifi daha da ruhlandırdı. Beləliklə, “Türk mənşəli beynəlmiləl

onomastik vahidlər (Müqayisəli onomastika)” mövzusunda bir əsər yazılması qərara alındı. Həm antik ədəbiyyatda, həm də latın dilində türkiyələrin olması və bunlar haqqındakı qeydlər tədqiqatın istiqamətini müəyyənleşdirdi. Buna görə də, müəllif toponimist alimlərdən dönə-dönə üzr istəyir...

Azərbaycan onomastikasının inkişafında həm elmi, həm də əməli fəaliyyəti ilə böyük xidmətləri olan Afət Qurbanov türk mənşəli beynəlmiləl antroponimlər haqqında yazır ki, türkoloq V.K.Maqnitski çuvaş adları ilə maraqlanmış, “Barış” adının etimologiyasından və işlənmə dairəsindən bəhs edərkən, bu adın “bar” (vermək) ümumtürk feilindən yarandığını və bundan da çuvaş dilində Paris, Pariska, Paris, Boris, Borışka, Boris adlarının – variantlarının əmələ gəldiyini göstərir. Onun fikrincə, qədim bulqar adı olan Barış/Baris geniş yayılaraq Boris formasında slavyan dillərinə də keçmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində macar türkoloqu L.Roşani də Baris və qazax dilindəki “Tokberiş” adının ikinci komponentinin “Barış” adı olduğunu qeyd etmişdir (47 – 11,23).

Göründüyü kimi, bir onomastik vahidin nüvəsində hansı mənaların gizləndiyini yalnız elmi araşdırmalar üzə çıxara bilər.

Tarixin təkərini geri fırlamaq Allahdan başqa, heç bir dahinin işi deyildir. Müəllif də qarşısına belə bir məqsəd qoymamışdır. Onsuz da tarix öz bildiyini edir. İrqiindən, dilindən asılı olmayaraq, bütün insanlar bir Yer kürəsində yaşayırlar. Demək, Yer kürəsi bütün insanların Vətənidir. Ölkələr, xalqlar, dillər arasında müəyyən fərqlər varsa da, bunu təbii saymaq lazımdır. Bir bağçadakı güllər eyni rəngdə olsaydı, bəşər övladının zövqünü indiki rəngarənglik qədər oxşaya bilməzdi...

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində olan toponimlər geniş tədqiq olunmuşdur. Hətta digər türk respublika, o cümlədən Azərbaycan tədqiqatçıları bu ərazilərdə olan türk mənşəli toponimləri artıq öyrənməyə başlamışlar. Bəzi tədqiqatçılar isə keçmiş SSRİ hüdudlarından xaricdə olan ərazilərdə olan türk mənşəli toponimləri də araşdırmışlar. Hazırda bu proses ləng getsə də, əminik ki, yaxın gələcəkdə xarici dillər bilən gənc tədqiqatçılar ərazilərində diqqətə cərpacaq qədər türk mənşəli toponimlər olan Kanada, Çin, ABŞ,

Yaponiya, Hindistan, Fransa, Almaniya və başqa ölkələrdə də həmin toponimləri geniş tədqiqata cəlb edəcəklər.

Təkcə olunmaz faktdır ki, bu vaxta qədər Ermənistan, Gürcüstan, Rusiya, İran və başqa ölkələrdə türk mənşəli toponimlər dəyişdirilmişdir və bu proses indi də davam etməkdədir. Faktlar göstərir ki, hər bir ölkədə inzibati ərazi bölgülərinə aid lüğətlərə düşməyən, ümumi xəritələrdə öz əksini tapmayan, lakin bu xəritə və lüğətlərə düşən toponimlərdən çox olan mikrotoponimlər vardır. Bu mikrotoponimlər, əsasən yerli əhaliyə belli olur. Ümidvarıq ki, dünya ölkələrinin ərazilərinə səpələnmiş türk mənşəli toponimlər geniş tədqiqata cəlb olunanda mikrotoponimlər də nəzərə alınacaqdır.

Keçilməz sərhədlərin mövcud olduğu dünyamızda elmin qarşısında heç bir sərhəd yoxdur. Elm beynəlmiləldir. Elm və texnikanın müasir nailiyyətləri dinc məqsədlər üçün bütün xalqlara eyni dərəcədə xidmət edə bilər... Elm hər cür siyasətdən uzaq olmalıdır. Dini və irqi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, bütün insan və dillərə hörmətlə yanaşan müəllif siyasətdən çox-çox uzaqdır. O ancaq mövzu ilə əlaqədar olaraq real elmi mülahizələri və müxtəlif ölkələrdə olan onomastik vahidləri toplamış, ümumiləşdirmiş, müəyyən mənada, sistemə salmışdır. Bu zaman çap olunan məqalələr elmi fikirlər və toplanan onomastik vahidlərlə zənginləşdirilmiş, lakin Azərbaycan dilinə aid antroponim və toponimlər məqsəddən asılı olaraq xeyli ixtisar edilmişdir.

Bu əsəri yazmaqda əsas məqsəd gənc tədqiqatçıların diqqətini bu zəngin xəzinəyə cəlb etməkdən ibarətdir. Sevindirici haldır ki, hazırda ali məktəblərimizdə ərəb, fars, çin, yapon, ingilis, alman, fransız və s. dillər öyrədilir. Müxtəlif dillərdə türk mənşəli apelyativ və onomastik vahidlərin müqayisəli şəkildə geniş tədqiqata cəlb olunması üçün obyektiv şərait yaranmışdır və bu olduqca maraqlı olardı. Bu mövzuda yazılmış məqalələrə təsadüf olunsada, bu mürekkəb və zəngin xəzinə hələ də öz geniş tədqiqatını gözləyir...

Müəllif həm qohum, həm də qohum olmayan xalqlarda mövcud olan türk mənşəli onomastik vahidləri araşdırmışdır. Lakin türk xalqlarında olan onomastik vahidləri də müqayisəli şəkildə geniş tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

“Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər (Müqayisəli onomastika)” əsəri, bəlkə də, Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan, hətta dünya dilçiliyində bu mövzuda yazılmış ilk geniş həcmli tədqiqatdır. Buna görə də əsər nöqsansız da deyildir. Yürüdülməli elmi mülahizələrdə, seçilmiş onomastik vahidlərdə səhvə yol verilə bilər. Müəllif əsərdə yol verilən nöqsanlar haqqında öz fikirlərini söyləyən yoldaşlara qabaqcadan təşəkkürünü və minnətdarlığını bildirir.

30 ildən çox bir dövrdə toplanan nümunələr və o nümunələrə aid edilən qeydləri ardıcılıqla sistemə salmaq, kitab kimi ərsəyə gətirmək müəyyən vaxt tələb edir. Müəllif ümidvardır ki, əsəri tamamlamaq, yazdırmaq və çap etdirmək üçün hər gün bir neçə dəfə etdiyi duaları mərhəmətli Allah qəbul edəcək, möhlət, səbir, sağlamlıq, güc-qüvvət verəcək və köməklik göstərəcəkdir. **Amin!**

Aydın Paşayev

(Bakı. Yanvar 2015 – Noyabr 2016).

I FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ VƏ ADSİSTEMLƏRİ HAQQINDA

1. Dillərin təsnifi haqqında

Əldə olunan real onomastik vahidlərdən bir daha aydın oldu ki, bütün qitələrdə, müxtəlif dil ailələrinə mənsub xalqlarda bu və ya digər dərəcədə türk mənşəli onomastik vahidlərə təsadüf olunur. Bunun əsas səbəbi nədir? Nə üçün dillərin müxtəlif şəkildə təsnifi zamanı bunlar nəzərə alınmamışdır?

Uzun müddət bu suallara cavab axtarılsa da, heç yerdə tapılmamışdır. Ümumi dilçilik əsərlərini bir daha vərəqlədik. Əvvələn, məlum oldu ki, dillərin müxtəlif şəkildə təsnifində Azərbaycan dilçiləri arasında yekdil fikir yoxdur. 12 il bir müddət ərzində Azərbaycan dilçiliyində nəşr olunan 3 tədqiqat əsərində dillərin tipoloji təsnifi, demək olar ki, eyni, genealoji təsnifi isə müxtəlif şəkildə göstərilmişdir.

Tipoloji təsnifi dilçilər çox vaxt morfoloji prinsip də adlandırırlar. Bu prinsipə əsasən dillər dörd qrupa ayrılır:

1. Köksözlü
2. Aqlyutinativ
3. Flektiv
4. İnkorporlaşan dillər

1. Köksözlü dillər “amorf” dillər də adlanır. Bu dillərdə şəkilçi olmur, sözlər ancaq sintaktik üsulla əlaqələnir. Bu dillərə Çin, tai dili, Vyetnam, İndoneziya, Siam, Birma dilləri daxil edilir (51 – 311; 46 – 432; 24 – 445).

2. Aqlyutinativ (iltisacı) dillər sözdüzəldici şəkilçilərin söz kökünə və ya başlanğıc formasına artırılan, onun mənasını dəyişən dillərdir. Qrammatik şəkilçilər isə sözün formasını dəyişdirir. Bu qrupa türk dilləri, fin, uqor, monqol dilləri daxil edilir (3 – 8; 51 – 311).

3. Flektiv dillərdə leksik şəkilçilər sözün əvvəlinə, ortasına və axırına artırıla bilir və şəkilçi qəbul edən söz fleksiya uğrayır. Flektiv dillərə rus və sami (ərəb, fars, qədim yəhudi) dillər, Hind-Avropa dillərinin çoxu, roman-german qrupu və s. daxildir (51 – 312; 24 – 443; 46 – 435).

4. İnkorporlaşan dillər. Bu dillərdə söz müstəqil bir vahid kimi mövcud deyildir. Söz birləşməsi, cümlə bir söz kimi təzahür edir, bir vurğu ilə deyilir. Asiyanın şimal-şərqində yaşayan bir sıra xalqların (eskimoslar, çukotlar, koryak, kamçadal, aleutlar və s.) və Şimali Amerika hindularının da dili bu qrupa daxildir (3 – 118; 51 – 313; 46 – 437).

A.Qurbanov yazır: “Morfoloji bölgüyə əsaslanan bəzi alimlər belə hesab etmişlər ki, guya dillər amorf dillərdən aqlyutinativ, aqlyutinativdən də flektivə doğru inkişaf etmişdir. Belə bir mülahizəni elm doğru hesab etmir... Dillərin təsnifində morfoloji bölgü özünü doğrultmadığı üçün dilçilikdə ikinci bir bölgüdən – geneoloji təsnifdən istifadə edilir” (46 – 437-438).

N.Məmmədov və A.Axundov geneoloji cəhətdən dünya dillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar:

- 1.Hind-Avropa d.a.
- 2.Ural d.a.
- 3.Monqol d.a.
- 4.Tunqus-mancur d.a.
- 5.Sami-Hami d.a.
- 6.Qafqaz d.a.
- 7.Dravid d.a.
- 8.Malay-polinez d.a.
- 9.Çin-Tibet d.a.
- 10.Afrika d.a.
- 11.Amerika(hind) xalqları d.a.
- 12.Yapon dilləri
- 13.Türk d.a. (51 – 273-310)

Bu vaxta qədər türk dillərinin təsnifi ilə əlaqədar müxtəlif türkoloqların fikirlərini təhlil edərkən N.A.Baskakovun adını xüsusilə xatırlayırlar. N.A.Baskakov türk dillərinin təsnifi haqqında özünə qədər olan fikirlərdən danışarkən qeyd edir ki, bütün bu təsniflərdə çatışmayan və nöqsan cəhət ondan ibarətdir ki, bunlar həmin dillərdə danışanlardan və onların tarixi inkişafından təcrid olunaraq, ya dillərin coğrafi mövqeləri, ya da ayrı-ayrı fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təsnif edilmişdir. Halbuki dilləri təsnif

edərkən, bu və ya başqa bir dilin hansı qohum dil qrupları ilə əlaqəsini, onların türk dilləri içərisindəki yerini, mövqeyini, inkişaf tarixini, hansı qohum qəbilə, tayfa dilləri ilə əlaqəsini və eləcə də qohum olmayan dillərlə olan münasibətini və s. nəzərə almaq lazımdır (51 – 291).

Prof. Afat Qurbanov isə dünya dillərini genealoji cəhətdən 9 qrupa bölür:

1. Hind-Avropa dilləri
2. Türk d.
3. Uqor-Fin d.
4. Mancur-Tunqus d.
5. Çin-Tibet d.
6. Sami-Hami d.
7. İber-Qafqaz d.
8. Malay-polinez d.
9. Dravid d. (46 – 440)

A. Qurbanov “Türk dilləri” və “Mancur-Tunqus dil ailələri”ni ayrıca dil ailələri kimi göstərsə də, təsnifə düşməyən “Altay dillər ailəsi”ndən söz açmış, “Türk dilləri” və “Mancur-Tunqus dilləri”ni onun qolları hesab etmişdir. Müəllif onu da qeyd edir ki, son zamanlar tədqiqatçılar koreya, qismən də şumer və yapon dillərinin də Altay dilləri ailəsinə daxil olduğunu göstərirlər (46 – 441).

A. Babayev isə dünya dillərini genealoji cəhətdən 23 dil ailəsinə bölmüşdür (24 – 450). Hər üç ədəbiyyatda türk dillərinin də təsnifi haqqında söz açılmış, ancaq bir çox ölü türk dillərinin adı çəkilməmişdir. Elə güman etmək olardı ki, F. Zeynalovun filoloji fakültələrin tələbələri üçün yazdığı “Türkologiyanın əsasları” adlı dərslikdə türk dilləri haqqında daha ətraflı məlumat veriləcək və bəzi çatışmayan cəhətlər aradan qaldırılacaqdır. Lakin bu dərslikdə də eyni mənzərənin şahidi oluruq. Bəzi ölü türk dilləri xatırlansa da, haqlarında ümumi məlumat verilməmişdir (71).

2. Tarix, xalqlar və dillər haqqında yeni düşüncələr

Dünya elmində düz yüz il əvvəl tarix, xalqlar və dillər haqqında yeni düşüncə və ideyalar meydana gəlsə də, onun əks-sədası Sovet

İttifaqında milli-azadlıq hərəkatının qızıdığı dövrlərdə özünü göstərdi. XX əsrin 81-82-ci illərində məşhur qazax şairi, alimi və ictimai xadimi Oljas Süleymenovun rus dilində işıq üzü görün "AZ-YA" kitabı BDU-nun müəllim və tələbələri arasında sanki bomba kimi partladı... Çox çəkmədi ki, kitab yığışdırıldı, onun müəllifinin həbs olunması haqqında söz-söhbətlər gəzdi... Bakıda 20 Yanvar faciəsi zamanı Azərbaycan xalqına ilk səs verən və Bakıya gələn də elə O.Süleymenov oldu. 1993-cü ildə isə onun həmin kitabı Azərbaycan dilində Bakıda işıq üzü gördü.

Kitabda tarixi faktlara və real dil nümunələrinə əsaslanan O.Süleymenovun cəsarətli və orijinal fikirləri nəinki elm səmasında ildırım kimi çaxdı, hətta keçmiş SSRİ-də milli-azadlıq hərəkatına təkən verdi. O, ilk növbədə "Hind-Avropa dillər ailəsi" ilə "Türk dillər ailəsi"ni müqayisə etmiş və üstünlüyü türk dillərinə vermişdir: "Hind-Avropa dil ailəsinə daxil edilmiş bir çox dillərin quruluşu və morfoloqiyası tarixən qısa müddət ərzində kökündən dəyişmişdir. Halbuki həmin zaman daxilində türk dillərində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu sabitlik bir neçə səbəblə izah oluna bilər". Müəllif sonra o fərqləri aşağıdakı kimi göstərmişdir:

1.Hind-Avropa dillərində sözə şəkilçi artırılarda kök və şəkilçilər diffuziyaya məruz qalır. Türk dillərində isə kök və şəkilçi heç vaxt dəyişmir, lakin istisnalar vardır. Çünki türk dillərində aqlütinativlik əsas, diffuziya isə istisnadır. Aqlütinativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya isə onu söküb dağıdır.

2.Türk dillərində vurğu sözün son hecasına düşür, Hind-Avropa dillərində isə vurğunun yeri sərbəstdir.

3.Türk dillərində ön şəkilçilər (prefiks) yoxdur. Prefikslər sözün kökünə təsir edir və aldadıcı əsaslar yaradır.

4.Türk dillərində cins göstəriciləri yoxdur. Hind-Avropa dillərində analitik quruluşa keçid zamanı bu formant kökə görə öz yerini (son mövqeyi ön mövqeyə) dəyişir. Lakin əvvəlki ənənəvi yer (son mövqe) boş qalmır. Əski cins göstəricisi əsasla birikib onun simasını dəyişdirir (66 – 177-178).

O.Süleymenov fikrini sübut etmək üçün elə söz seçmişdir ki, o söz həm Ümumgerman dillərində, həm də türk dillərində işlənir.

Məsələn, ümumgerman dilində “yer” anlayışını bildiren “yer” leksemi qadın cinsinin göstəricisi ilə “yerdə” kimi işlənir: “die yerde”.

Roman mənşəli “tyerra” – “yer” sözü də yəqin ki, bu cür maraqlı yol keçmişdir. Əski cins şəkilçisi qədim semit sözündə duyulur: “ersat” – “yer” (akkad). Mixi yazıda qadın cinsini bildirmək üçün “-at” şəkilçisi olmuşdur. Semit dillərində “yer” adlarının praforması yəqin ki, “er” idi (“ers” quruluşunun tarixi bilavasitə Şumer dili ilə bağlıdır).

“Yer” – bir vaxtlar beynəlxalq söz olub, semit, german, roman dillərində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq türk dillərinə isə “yer” formasında, heç bir dəyişikliyə uğramadan daxil olmuşdur. “Yer” sözü müxtəlif türk dillərində müxtəlif variantlarla – yer, yar, jer, cer, dyer, tyer, ger, kir, german dillərində isə diye yerde (yard, yord, yort) şəklində işlənir (66 – 178).

O.Süleymenov Türk dillərinin yüksək davamlılığının və Hind-Avropa dillərindən üstün olmasına yekun vuraraq yazır: “Türk dillərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sxemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri – məişətin (köçərilik) və dinin (tenqrilik - əcdad kultu) konservatizmini də əlavə etmək olar. Köçəri sürətlə çapırdı, vaxt-zaman isə yerində dayanmışdı. Köçəri onlarca etnosla təmasa girir, öz dünyasını zənginləşdirir, lakin onun özülünə toxunmurdu. Hazırda cismin və zamanın nisbətini Eynşteynin düsturu ilə müəyyənləşdirirlər: Böyük sürətlə hərəkət edən cismin daxilində zaman dayanır” (66 – 179).

Vaxtilə akademik Y.Marr və onun davamçıları sübut etməyə çalışırdılar ki, Türk dilləri Hind-Avropa imperiyasının ucqar əyalət şivələrindən biridir. Bu fikrə qarşı çıxmaq heç bir dilçinin cəsarəti çatmırdı. Akademik Marrın dilçiliyə aid nəzəriyyəsi İ.V.Stalin tərəfindən tənqid olunsa da, onun bir çox fikirləri toxunulmaz şəkildə qalırdı. Elə buna görə də, O.Süleymenov rus dilçiliyində olan fikirləri qeyd-şərtsiz qəbul edən bir çox türkoloqları nəzərdə tutaraq yazırdı: “Çılğın Marrın söylədiklərindən bir çox illər ötsə də, vəziyyət dəyişməmişdir. Əgər türk dillərinə kifayət qədər diqqət yetirilsəydi, o vaxt dilçilik və tarixin bir çox yerini həqiqətə verərdi. Bəlkə də o vaxt humanitar elm bir boy da dəqiq elmlərə yaxınlaşmış olardı. Lakin nə qədər ki, hindavropaçılar türk dillərini Hind-Avropa imperiyasının ucqar əyalət şivələri hesab edirlər, nə qədər ki, türkoloqların özləri

dayə köməyi olmadan şalvarlarını əyinlərində saxlaya bilmirlər və öz möhtərəm müəllimlərinin təhqiredici “həqiqətlərini” tutuquşu kimi təkrar edirlər – biz öz evimizdə gözübağlı dolaşacaq və alınımızla tanış künc-bucağı döyəcəyəyik” (66 -185).

O.Süleymenov türkoqların Hind-Avropa dilçilərinin səhvlərini təkrar etmələri haqqında yazır: “Hind-Avropa dilçiliyinin sonbeşiği olan türk dilçiliyi ilk dövrlərdə öz “ata-anasının” məqsəd və metodlarını kor-koranə təkrar edirdi, səhvlərini də həmçinin. Hindavropalılardan özləri öz səhv təsəvvürlərindən çoxdan imtina ediblər. Türkoqlar isə bu səhvləri bir az da dərinləşdirirlər” (66 – 186).

Dillərin müqayisə edilməsi ilə əlaqədar O.Süleymenov İ.M.Dyakanovdan sitat gətirir: “Yalnız ən köhnə, ən sabit anlayışları ifadə edən sözlər – bütün lüğətin cəmi 1-2 faizini təşkil edən əsas fondun sözləri müqayisə üçün material ola bilər. Riyazi dilçiliyin verdiyi məlumata görə hər min ildə bu əsas lüğət fondunun orta hesabla 15 faizi ölür, başqa sözlərlə əvəz olunur. Görünür, elə buna görə, məsələn Şumer dilinin hər hansı bir müasir dillə qohumluğunu müəyyən etmək mümkün olmamışdır – onları bir-birindən çox böyük dövr ayırır” (66 – 180).

O.Süleymenov haqlı olaraq göstərir ki, əgər bu nəzəriyyəyə inansaq, onda 6 min il ərzində Şumer dilindən heç bir söz qalmamalı idi. Əgər 10-15 söz qalsaydı belə fonetik dəyişikliyə uğramış o sözləri heç bir müasir dillərin sözləri ilə müqayisə etmək mümkün olmazdı. Şumer-türk dillərinin əlaqəsi haqqında əvvəllər də müqayisə aparmışlar. Lakin uğursusluğa uğramışlar. Real dil faktlarına əsaslanan O.Süleymenov göstərir ki, şumer sözləri türk dillərindən asılı idi. Bundan da təəccüblüsü o idi ki, alınma şumer sözləri türk dillərində indiyədək qalmaqda olan və geniş təsvir edilmiş dialekt xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdi. Bu o demək idi ki, şumerlər hər hansı bir türk toplumu ilə deyil, bir neçə türk tayfası ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Bir şey də aydınca nəzərə çarpırdı: türklərlə ünsiyyət dönə-dönə, müxtəlif zaman qatlarında olmuşdu (66 – 181,192).

İ.M.Dyakanovun “şumer dilinin saitlərinin assimilyasiyası nəticəsində bu dil heç bir dillə müqayisə oluna bilməyən təcrid olunmuş dilə çevrilmişdir” fikrinə qarşı çıxan O.Süleymenov yazır:

“Yanlıf fikirdir. Hətta indiki bilik səviyyəmiz də, İ.M.Dyakonovun məqaləsindəki leksik material da bizə Şumer dilinin hazırda yaşamaqda olan türk dilləriylə mədəni qohumluğunu sübuta yetirməyə imkan verir. İ.M.Dyakonov nümunə olaraq, yüzdən bir qədər çox Şumer sözündən istifadə etmişdir. Mən 60 sözün üstündə dayanmışam... Bəs nə üçün... məhz 60 söz? Şumerdə ən yüksək say rəqəmi 60 olub. Son hədd ədədi bunlar idi – 60, 60x60, 60x60x60 və s. Altımışlıq say sistemi ənənəsi buradan doğur: dəqiqə - 60 saniyə, bir saat – 60 dəqiqə, çevrə - 360 dərəcə və s. Düşündüm ki, bu simvolikaya əməl eləsək, tale yar olar bizə. Qoy bu ilk 60 sözün arxasınca başqaları 60 və 360 dəfə çox söz tapsınlar” (66 – 193-194).

Müəllif sonra 60 Şumer sözünü yazmış və müxtəlif türk dillərində onların variantlarını vermişdir:

ADA ata – Ata (ADA) ata (ümumtürk).

Ama ana – Ama (ABA, ANA) ana (ümumtürk).

AMAR bala, buzov – MARA (MALA, BALA, PALA) bala;

Akkad dilində mar “oğul” dem.Nu-mərə (nəvə), şevərə (nəticə).

TU doğmaq – TU (TUĞU, TUVU, TURU) doğmaq (ümumtürk)

TU (TUĞ, TUV, TUR) doğ, doğul.

TUM turlamaq – TUMA doğulma, nəsil vermək (ümumtürk)

DUMU baba, nəsil – TUMA bala, nəsil, törəmə (ümumtürk)

TİR (TİL, Tİ) həyat – TİRİK (TİRİ, DİRİ) diri (ümumtürk)

TURU diri

EREN sıravı əskər, işçi – EREN (ƏRƏN) sıravı əskər, mürid, döyüşçü, kişi və s.

AB qapı – AV (AB, EV, EB, ÜY) ev (ümumtürk).

BİLQA əcdad. Epik qəhrəman Bilqamısının adındandır – müdrik, biləyən və s.

ME mən – MEN (BİN, MƏN, BEN) mən (bir çox türk dillərində).

QAŞ (quş) – quş/kuş/kus – quş, suda üzən.

Ud (Günəş, gün) – üt (ud, öd) günorta

Ud (od) – ut (ud, ot, od), od

Udu (Günəş tanrısı, müqəddəs) – Udu (ıduk) müqəddəs.

Udu (ocaq) – utun (udun, otun, odun)

Otdan - şamdan

Dinqır (demer) tanrı, göy – Ten Qür, Teqırı, Danqır, Denir, tənir, tanrı, göy. Çuvaş dilində Tenqır – dəniz deməkdir.

Tinqır, teqır, çay – Tenqız, Dəniz.

Sakar (toz, qum) – Çakar (qum), çenqıl (Anadolu türkcəsi), çaka-qum (cağatay) və s. (66 – 195-196).

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, şumer sözləri fonetik dəyişikliyə uğrayaraq nəinki təkcə türk dillərində, hətta iltisqi olmayan dillərdə də işlənməkdədir.

Azərbaycan alimi Elməddin Əlibəyzadə “Dünyanın tarixi yenidən yazılmalıdır” adlı məqaləsində qeyd edir ki, XIX əsrdə “Şumerin kəşfi” şumerşünaslıqda böyük hadisə oldu. “Bəşər tarixinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində yeni dövr başladı” cümləsi ilə başlanan məqalədə Z.Kosidovskidən sitat gətirərək yazır ki, bu vaxta qədər Yunanıstan mədəniyyətinin Yəhudi mədəniyyətindən yarandığı güman edilirdi. Halbuki o mədəniyyəti Şumer xalqı yaratmışdır. Şumerlərin sivilizasiyası isə birdən-birə yaranmamışdır, onun qaynaqları, hökmdarları, mühüm şəhərləri olub.

A.P.Okladnikovun ekspediyasının Altayda aşkar etdiyi əl ilə yonulmuş daşların radioaktiv metalla 200 000 il əvvələ aidliyini müəyyən edibsə, Altay dağ ətəklərində və Cənubi Sibirdə mağaralardan tapılmış muncuqların, dəvəquşu yumurtasından hazırlanmış qadın bəzəklərinin yaşının 40-50 min il olduğu müəyyən edilibsə, onu yaradan xalqın tarixinin, mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir. Hələlik dünyamızın ilk xalqı sayılan Şumerlər 40-50 min il bundan əvvəl yaranan Şumer-Babil kitabələrindən bəlli olur ki, şumer mifləri kainatın və insanın yaranması, qədim dünyanın söz sənəti, bədii düşüncə tərz, təfəkkürü, dövlət qurumları, dini görüşləri və s. haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Bu kitabələr dil açıb bu həqiqəti söyləyir: “Dünyanın tarixi yenidən yazılmalıdır”.

Klassik mifologiyada “Qızıl əsr”ndən söz açılır. Ən qədim əsrlərdə insanlar bir dildə danışırdı. Yer üzündə sülh və həmrəylik hökmran idi. Qorxu və paxıllıq yox idi. Hamı firavan yaşayırdı. Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi. Hamılıqla qalalar və evlər ucaldırıldı

(D.Q.Redir. Mifi i legendı drevneqo Dvureçya. M. "Nauka", 1965, səh.181).

E.Əlibəyzadə əldə olan faktlara əsaslanaraq qeyd edir ki, tədqiqatlarda "vahid dil" Şumer dili sayılır. 100 ildən artıqdır ki, dünyanın ən məşhur alimləri (S.N.Kramer, U.İ.Lloyd, Q.Çayld, İ.Bulli, Z.Kosidovski, Q.Vinkler, E.Reklü, M.Belitski, D.Redir, Ə.Cavad, T.Deliç və b.) belə nəticəyə gəliblər ki, Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadları, ulu babalarıdır. Şumer dili prototürk dilidir. Onlar kainat və insanın yaranması haqqındakı düşüncələrini mixi yazı ilə gil lövhələrə həkk edib saxlamışlar.

XX əsrin 20-ci illərində tapılan və Fransanın Qlozel vilayətində saxlanılan çoxsaylı kitabələr 1993-cü ildə oxundu. E.Əlibəyzadə yazır ki, bu barədə Sarbon Universitetində keçirilən "Əlifba yazısının başlanğıcı və Qlozel kitabələri" adlı konfrans haqqında Türkiyənin "Hüriyyət" qəzetində (1993, səh.15) maraqlı məlumat verilmişdir. Müzakirə olunan, öyrənilən Qlozel kitabələrindən biri də "Keyik rəsmi üzərində yazı"dır. Şəklin üstündə yazılmışdır: "Rəsmi üstündəki türk əlifba yazısıdır. 4500 il yaşı var. "Orxon-Yenisey" kitabələri də bu əlifba ilədir.

Başqa bir fakt. 1970-ci ildə Almaata yaxınlığında İssık qəsəbəsində kurqan-məzarda tapılan altun geyimli bir şəxsin taclı başında quş şəklində və oxlar vardı. Solunda qəmə, sağında qılınc qoyulmuşdu. Məzarda tabaqlar, vazlar, ayna, daraq, gümüş qaşıqlar, altun geyimlinin sümükləri, 26 hərfdən ibarət iki sətirlik yazı da var idi. Yazının altında yazılmışdı: "Qədim türk əlifbasıdır, 2500 il yaşı var. "Orxon-Yenisey" kitabələri də bu əlifba ilə yazılıb".

Altay dağlarında Şahzadə xanımın mumiyasının aşkara çıxarılması dünyəvi sensasiyaya səbəb oldu. "İzvestiya"qəzeti (2004, 31 mart) bu bağrədə bütöv bir səhifə verib. Onu öyrənmək üçün İsveçrə, Belçika, ABŞ, Yaponiya və b. yerlərdən arxeoloqlar, jurnalistlər Novosibirskə gəlmişdilər. Sərdabənin tarixi 2500 il müəyyənləşdi. Sərdabə kamerada yerləşdirilib. Qollarında şəkillər döydürülüb, ipək köynəkli, yun tumanı, qoyma saçı var və s.

Mədəniyyətin, dilin, yazının, lövhə üzərində həkkətmə, bədəndə döymə, yazı və şəkillərin və s. bu səviyyəyə çatması üçün nə qədər, neçə-neçə əsrlər, minilliklər keçib gəlməli idi?! Bu mədəniyyət elm

tarixində “İskit vəhşi heyvan üslubu” adı ilə məşhurdur. Bu isə ancaq iskitlərə-saklara, qədim türk toplumuna mənsub olub. Altay şahzadə xanımının qollarına döyülmüş şəkillər də bu üslubdadır.

“Ekspres” qəzetində (2007, 13 iyun) dərc olunan “Almanların babaları türk çıxdı” yazısı diqqətdən yayınmır. Berlində “Qızıl möhür altında”, “Skif çarlarının məzarları” adı ilə açılmış sərgidən söhbət gedir. Sərgidə Almaniya və Rusiya arxeoloqlarının Altay diyarı, Qazaxıstan, İrənin şimalı, Cənubi Ural, Sibir, Kuban, Tuva və Monqolustanda aşkarladıkları sensasiyalı tapıntılar nümayiş etdirilir. Sərgidəki eksponatlar aşkar şəkildə göstərir ki, almanlar, türklər və slavyanların kökləri birdir.

Almaniyada Arxeologiya İnstitutunun prezidenti dünyaca məşhur alim German Parsinger demişdir ki, Cənubi Asiyadan Avropaya gələn qədim çöl köçərilərinin – skiflərin 70-80%-i avropalı olub. Sərgidə qərb skiflərinin Berlindəki qəbirlərdən tapılan əşyaları da nümayiş etdirilir... Orta Asiya, Sibir və Altay dağlarında Skif dövrlərində avropalılar yaşayıb. Onların da əcdadları türkdillilərdir. Amma burada Almaniyada, Avropada adamlar çox vaxt bunu bilmir, ya da anlamaq istəmirlər.

German Parsinger fikrinə davam edərək göstərir ki, Altay dağlarında 2600 metr yüksəklikdəki kurqan-məzarda tapılan skif döyüşçüsünün mumiyası daha çox diqqət çəkir. Döyüşçü qunduz, qoyun və suiti dərisi ilə örtülüb. Skif ağdərili, sarışın olmuşdur, xərcəng xəstəsiymiş.

E.Əlibəyzadənin “Dünyanın tarixi yenidən yazılmalıdır” məqaləsi (“ELM”. 8 aprel 2008) şumerşünaslıq elmi haqqında yazılmış çox qiymətli məqalədir. Demək, dünyanın ən məşhur arxeoloqları, tarixçi və şumerşünasları daha çox cəsarətlə həqiqəti söyləməkdən çəkinməmişlər. Böyük şumeroloq S.N.Kramerin “Tarix Şumerdən başlanır” əsəri bu sahədə atılmış ən cəsarətli addımdır.

Türk xalqlarının şumerşünasları isə bu vaxta qədər məsələyə çox ehtiyatla yanaşmışlar. E.Əlibəyzadənin Şumer xalqı, dövləti, dili, əlifbası, tarixi, mədəniyyəti və s. haqqında xarici ölkə alimlərinin söylədiklərini Azərbaycan alimlərinin nəzərinə çatdırması böyük bir ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Bu vaxta qədər tədqiqatçılar Türk xalqının Şumerlərdən törədiyini söyləyirdilər. Son 20-25 ildə isə Şumerlərin türklərdən törədiyini iddia edənlər də vardır. Əgər Şumerlərin e.ə.3 min il əvvəlki yazıları ilə “Orxon-Yenisey abidələri”nin əlifbası eynidirsə, onda Şumerlərin türklərdən törəməsi fikri reallığı daha çox əks etdirir. Şübhəsiz ki, bu problemin türkoloqlar tərəfindən aydınlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Eyni zamanda Şumerlərlə bağlı toponimlərə dünyada ancaq Rusiya ərazisində türklərin yaşadığı ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. Hazırda Çuvaş MR-da **Şumerliya** şəhəri, **Şumerliya** rayonu, **Şumerliya** stansiyası, **Şumerşinski**, **Şumerlinski**, **Şumerşa** kəndlərinin olması çox şeydən xəbər verir (ASE. X. Səh.576).

Eramızın VII əsrində yaranan “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasında arxaik sözlər olsa da, müasir oxucu onu oxuyub başa düşür. Dastanın qrammatik xüsusiyyətində də dəyişiklik yoxdur. XIII əstdə yaşamış İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər və müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Harami” poemasında ərəb-fars mənşəli sözlər olsa da, müasir oxucular tərəfindən asanlıqla başa düşülür. Müasir ingilislər isə XVI əsrdə yaşayıb yaradan V.Şekspirin əsərlərini orijinaldan oxuya bilmirlər. Müasir ruslar da XVIII əsrdə yaşamış A.N.Radişşevin əsərini orijinaldan oxumağa çətinlik çəkirlər. Bu baxımdan flektiv və iltisacı dillər müqayisə oluna bilməz.

Möhkəm qrammatik quruluşa malik olduğu üçün dünyaya səpələnmiş türk mənşəli onomastik vahidlər müxtəlif fonetik dəyişikliklərə uğrasalar da, öz varlığını qoruyub saxlaya bilir. Orijinal spesifik xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif dil ailələrinə mənsub xalqlarda da bu onomastik vahidlərin mövcudluğu insanı heyretə gətirir. Bu onomastik vahidlər özləri haqqında müəyyən məlumat verir və dil açıb deyir ki, mən türk mənşəliyəm. Onları axtarmaq, seçmək, sistemə salmaq tədqiqatçıdan böyük zəhmət, səbr, bacarıq, hərtərəfli bilik tələb edir.

Müxtəlif kateqoriyalı türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər haqqında məlumat verməzdən əvvəl müəyyən tarixi kəsimdə müxtəlif xalqlarda istifadə olunan ad sistemləri haqqında da məlumat verməyi lazım bilir. Çünki tədqiqatçılar dillərin əmələ gəlməsi haqqında

müəyyən fikirlər söyləmişlər. Onomoloqlar isə ad sistemlərinin meydana gəlməsi, hansı ad sisteminin hansı ad sistemindən bəhrələnməsi haqqında heç bir məlumat söyləməmişlər. Çünki dil ictimai olduğu kimi, ad sistemləri də cəmiyyətin inkişafı, insanların elmi, dini dünyagörüşü ilə və dövlətçiliklə əlaqədardır.

3. Ad sistemləri haqqında

Dünya dilləri müxtəlif şəkildə təsnif olunduğu kimi, müxtəlif dünya xalqları da müəyyən dövrdə müəyyən adlandırma üsulundan istifadə etmişlər. Görkəmli rus onomoloqu V.A.Nikonov bu münasibətlə yazır ki, islandiyalılar familiyadan istifadə etmirlər, çex, polyak, bolqarlarda şəxsi ata adı ilə çağırırlar. Okean arxası xalqlarda isə familiya və ata adlarından istifadə olunmur (90 – 32).

V.A.Nikonov göstərir ki, hind ad sistemi üçkomponentlidir: 1) rəşi – uşaq anadan olanda onun adını astroloqlar müxtəlif cədvəllərdən müəyyənləşdirirlər (il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə, yer və s. nəzərə alınır); 2) uşağın cinsi, real əlaməti və ailənin dini mənsubiyyəti nəzərə alınır; 3) uşaq hansı silkə, təbəqəyə mənsubdur. Çin ad sistemi isə iki komponentlidir: sin – fəmiyyəyə yaxındır; min – dar mənada əsl ad. Bu adlar yaşla əlaqədar olaraq dəyişə bilər, yəni uşaq körpə vaxtında əzizləmə ad; məktəbə gedərkən müəllimlərdən aldığı ad; gənclik illərində aldığı əsas ad; yetkinlik vaxtında şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olaraq ləqəbi, təxəllüsü, fəxri adı da ola bilər. İmperatorluq dövründə Çində yüksək vəzifəliilər Bauer adı daşıyırdılar (90 – 36-37).

Bu, ayrıca tədqiqat mövzusu olsa da, çox maraqlı faktıdır ki, Çin ad sistemi bu və ya digər cəhətdən qədim türk ad sistemini özündə əks etdirir. Qədim türklər anadan olandan ölənə qədər cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olaraq bir neçə dəfə onun adı dəyişərdi. İmperatorluq dövründə ən yüksək məmurlar “Bauer” adı daşıyırdılar. “Bayery” və ya “Bauer” adı isə Orta əsrlərdə Rusiya hüdudlarında yaşayan və milliyətcə türk olan iri torpaq sahibkarlarının daşdığı Boyar/Bəyər/Bayər titulluna uyğun gəlir.

A.V.Superanskaya Vyetnam və Birma advermə ənənələri ilə əlaqədar olaraq yazır: “Vyetnam və ya Birmada şəxsi adı həyatı

boyu ənənəyə görə bir neçə dəfə dəyişir: Maon Tun Şen (Maon – Birma dilində “yeniyetmə” deməkdir), yetkinlik dövründə Ko Tun (Ko – “dost” deməkdir) və ya U Tun (U – “vətəndaş” deməkdir) adını alır. O, ömrünün sonrakı dövründə isə Takin Tun Şen (Takin – feodal və ya cənab deməkdir) adını alır (100 – 4).

Demək, türk xalqlarına məxsus olan advermə ənənələri ilə Vyetnam və Birma advermə ənənələri arasında da eyniyyət özünü göstərir. Zənnimizcə, bu nümunədəki “Takin” adı Türk dillərində “hökmdarın varisi” mənasında olan “tekin, təkin, teqin” və s. formada yazılan titulun fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Faktlar göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə hər bir xalqın özünəməxsus advermə ənənəsi olur. Qədim türk xalqlarının da advermə adət-ənənəsi spesifik xüsusiyyətə malik olmuşdur. L.N.Qumilyov yazır: “Qədim türklər avropalılar kimi anadan olandan ölənə qədər bir ad daşımazdılar. Türkün adı həmişə onun cəmiyyətdəki mövqeyini əks etdirirdi. Uşaqlıqda onun kliçkası, gəncliyində çini, böyüyəndə isə titulu olardı. Əgər o, xandırsa, onun titulu da mövcud sistem üzrə dəyişilərdi” (82 – 26).

L.N.Qumilyovdan gətirilən və onomoloqlar tərəfindən geniş istifadə olunan bu sitat qədim türk ad sistemi haqqında məlumat versə də, o barədə tam təsəvvür yaratmır. Guya qədim türklərdə hamının çini və titulu olarmış. İnanmaq olmur ki, böyük ərazidə yerləşən Türk imperiyasında hamı bəy və xan olmuşdur. Halbuki bəşəriyyət tarixində bütün üzvlərinin bəy və xan titulu olan bir cəmiyyət olmamışdır (53 – 27).

Demək, L.N.Qumilyov bu fikri söylərkən ancaq hakim təbəqələri nəzərdə tutmuşdur. Lakin bu cəmiyyətdə aşağı təbəqənin nümayəndələrinin də adları onların ictimai həyatda tutduqları mövqeləri, xarici görünüşləri və ya gücləri ilə əlaqədar olardı. “Dədə Qorqud” dastanlarında sadəcə adamlar Qaraca çoban, Qabangüc, Dəmirgüc, Sarı Çoban və s. kimi ictimai mənalı adlarla adlanırdılar. Söz yox ki, aşağı təbəqənin içərisindən də bəylər, xanlar yetişə bilərdi (53 – 27).

Qədim türklərdə heyvan və quş adlarından totem kimi geniş istifadə edilirdi. Bu proses başqa xalqlarda da özünü göstərir. Məs., Amerika etnoloqu L.Q.Morqan irokez tayfalarını təşkil edən

Qurd, Boz qurd, Sarı qurd, Ayı, Tısbağa, Böyük tısbağa, Balaca tısbağa, Maral və s. kimi qəbilə adlarını qeyd edir (87 – 42).

L.N.Qumilyov V əsrin ortalarında hakimiyyəti ələ alan və Aşina sülaləsinin əsasını qoyan Aşina Tukyü haqqında yazır: “Çinlilər bu xanı “Aşina Tukyü” çağırırdılar... “Türk” sözü – güclü, qüvvətli” deməkdir. “Aşina” isə “qurd” mənasındadır. Buna görə də “Aşina” – “xeyirxah qurd” deməkdir”. Sonralar bu qəbilədən Aşina Şeni (şono – boz qurd), Aşina Yukuk şad, Aşina Mişe, Aşina xan, Buri şad, Aşina Xallıq, Aşina Bücən, Aşina Simo xan, Aşina Suyizi, Aşina Kusalo və b. hökmdarlar da yetişmişdir (82 – 21-23).

Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” romanında da Qoç, Xoruz, Meymun və Quzğun totem adlarına rast gəlirik. Orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərinin adları da məhz qəbilə adları ilə əlaqədardır.

Göstərilən nümunələrdə adları çəkilən etnonimlər ancaq zoonimlərlə əlaqədardır və vaxtilə həmin qəbilənin totemi olmuşdur. Uşaqların daşdıqları ilk adlar heyvan və quş adları, eyni zamanda o qəbilənin adı olmuşdur. Heyvan, quş və digər canlı və cansız varlıqların adlarından düzələn totemlərin hər biri müəyyən rəmzi məna daşmışdır.

Son illərdə Amerikada yaşayan və 200 dildə danışan hinduların bir çox qəbilələrinin dillərinin türk dillərinə yaxın olması haqqında yazılara tast gəlinir. Hətta vaxtilə (təxminən 30-40 il bundan qabaq) “Elm və həyat” jurnalında bu mövzuya aid məqalə də həsr olunmuşdu (Çox təəssüf ki, o məqaləni qoruyub saxlamamışıq). Türk dilləri ilə hindu tayfalarının dil yaxınlığı onların eyni mənalı totemlərində də özünü göstərir.

Müasir dövrdə də bəzi xalqlarda qəbilə adını bildirmək üçün quş və heyvan adlarından istifadə olunur. A.V.Superanskaya göstərir ki, hal-hazırda udmurtlarda Sibir xoruzu, qarabağır, bülbül, durna; altaylarda qarğa, arı; yaqutlarda tülkü, ayı adları qəbilə adları kimi işlənir (102).

Hazırda Qvineya ölkələrində də bu cür adlardan geniş istifadə olunmaqdadır. Orada “Sənin adın nədir?”, “O hansı canlıdır ki, ətini yemirsən?” – deyə soruşurlar (95 – 37).

Tarixdən bəllidir ki, qədim dövrlərdə qəbilədə müəyyən adlar və bir qrup adlar olardı. Bu adlardan yalnız o qəbilənin nümayəndələri istifadə edə bilirdi. Çünki şəxsin uşaqıq adı həm də onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu da bildirirdi. Gəncliyində və ya yetkinlik yaşında isə onun çini (hərbi rütbəsi), titulu və ya igidliyi, qoçaqlığı, xasiyyəti, müəyyən vərdişi, xarici görünüşü, peşə və məşğuliyyəti ilə əlaqədar adları olardı. Şəxsin ad alması onun fəaliyyətindən, habelə qəbilə qarşısında göstərdiyi xidmətlərdən asılı idi.

Y.Məmmədov “Orxon-Yenisey abidələri”ndə işlənən aşağıdakı adları nümunə göstərmişdir: **Kül Tigin, Bilgə Xaqan, Bilgə Tonyukuk, Kuliçor, Kapağan xaqan, KaraBars, Kul Kara, Ak kul, Şalçı ak, Kara yazmaz, Sabık basar** və s. (52 – 22-48).

Bu adlardakı tigin, xan, xaqan, çor, çurın, bəy titullarından başqa, digər komponentlər şəxsin müəyyən xüsusiyyətini özündə əks etdirən ləqəb mənalı adlardır. Ə.Rəcəbov göstərir ki, “Kapağan” sözü xüsusi ad deyil, sifətdir, Elteres kaqanın epitetidir və “İstilaçı Elteres kaqan” deməkdir (96). Kül Tigin adı haqqında isə L.N.Qumilyov yazır: “Kül Tigin – onun ölümündən qabaq gəzdirdiyi tituldur və bu adla tarixə daxil olmuşdur. Onun gənclik adı məlum deyildir” (82 – 291).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər abidələr əsasən dil baxımdan araşdırılmışdır. Abidələrin bədiiliyi, əsas ideyası haqqında məlumat verilməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, zəhmətkeş tədqiqatçı E.Əlibəyzadə problemə bu cəhətdən yanaşmışdır. O, “Qədim abidələrimixdə milli birlik məsələləri” adlı məqalədə yazır: ““Orxon-Yenisey” abidələri ümumtürk tarixinin, türk ədəbiyyatları tarixinin qızıl səhifələridir. Bu abidələrdə ümumilikdə türk xalqının mənəvi dünyası, tale-müqəddəratı ilə bağlı çox mühüm məsələlər qoyulur, hadisələrin gedişi və mövcud vəziyyətdən çıxış edilərək nəticələr çıxarılır, xalqı yaşatmaq, “ölməyə qoymamaq” yolları düşünülür, xalq bu müqəddəs işə səfərbər edilir... Tarix boyu Türk Çinlə cəngi-cidalda olub. Bu cəngi-cidal hələ III əsrdə Hun imperiyası dövründə dünya arxitektura sənətinin möcüzəsi sayılan “Böyük Çin səddi”ni yaratmışdır” (“Azərbaycan müəllimi” q., 18.03.1997).

Alim “Gültəkin” kitabələrinin müəllifi, gözəl üsluba malik olan Yoluqtəkinin fikirlərini müasir dilimizdə belə ifadə edir: “Tabğaç” (Çin)

xalqına bəy nəsilli oğulların qul oldu, əsilzadə qızların günü oldu. Türk bəylərin öz türk adını unutdu, tabğaç bəyliyi, tabğaç adlarını tutub tabğaç xalqına tabe olmuş; əlli il öz işini-gücünü onlara sərf etmişlər.

Kitabələrdə türk xalqının 50 il çinlilərin əsarətində qalmasından və xalqı əsarətdən qurtarmaq yollarından, çağırışlarından bəhs olunur. “Olum ya ölüm!” – üçüncü yol yoxdur. Kitabədə bu fikir belə ifadə olunur: “Türk xalqı, özümüzü öldürək, uruğumuzu kəsək!” Və ya “Türk qara camaatı hamısı onda demiş: “eli olan xalq idim, elim indi hanı? El birliyini kimə qazanıram? – deyirmiş; belə deyib. Tabğaç xanlığına yağdı olmuşlar” (Adı çəkilən məqalə).

Bir oxucu kimi anlamaq çətin olmur ki, əvvəllər Tabğaçda hakim mövqedə olan türklər tədricən Rusiyada və Şərqdə (xüsusən İranda) və Qərbdəki hökmranlığını əldən vermiş və onlardan asılı vəziyyətə düşmüşlər.

Hazırda dünyada genealoji cəhətdən müxtəlif dil ailələri, morfoloji quruluşuna görə dil qrupları olduğu kimi, müxtəlif ad sistemləri də mövcuddur. Onomoloqların məlumatına görə, dünyada ad sistemlərinin sayı isə ondan çoxdur: türk (Qədim türk və müasir türk ad sistemləri bir-birindən fərqlənir), ərəb, rus, hind, çin və s. ad sistemləri vardır. İslandiya da soy adları, Çexoslovakiya, Polşa və Bolqarıstanda ata adlarından istifadə olunur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər ad sistemləri ayrılıqda tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Tarixi baxımdan hansı ad sisteminin daha qədim və zəngin olması, başqa ad sistemə təsir etməsi və s. haqqında məlumat verilməmişdir. Sovet dövrünün alimləri tez-tez təkrar etmişlər ki, rus ad sistemi bütün sovet xalqlarının ad sisteminin yaranmasında mənbə rolunu oynamışdır. Rus ad sisteminin formalaşmasında hansı ad sistemi mühüm rol oynaması haqqında isə müəyyən elmi fikirlər söylənməmiş, bu mövzu mübahisə obyektinə çevrilməmişdir.

A.Paşayev “Azərbaycan antroponimikası” adlı monoqrafiyasının birinci fəslinin “Ad sistemi və antroponimik modellər” adlanan yarım bölmədə antroponimik modellər və müxtəlif ad sistemləri haqqında ümumi məlumat vermişdir (56 – 116-121).

Bəzi tədqiqatçılar antroponimik modellərdən söz açanda ad sistemlərini nəzərə almamış, bəziləri isə ad sistemini antroponimik modellərlə dolaşdırmışlar. Türk ad sistemindən bəhs edərkən qədimlik və müasirliyi nəzərə almamışlar. Buna görə də Aydın Paşayev bunlar haqqında söz açarkən “antroponimik kateqoriyaları” və “ad sistemləri”ni bir-birindən fərqləndirməyə çalışmışdır. Demək, “antroponimik model” dedikdə hər hansı ad sistemində və ya bədii əsərdə sənətkarın yaradıcılığında istifadə olunan antroponimik modellərdən söhbət gedir. Məs., Kamil Vəliyevin “Elin yaddaşı, dilin yaddaşı” kitabında toplanan türk xalqlarının ən qədim abidələrindəki antroponimlər əsasən bir və ya iki komponentdən ibarətdir: **Sunduk Təkin, Kutur Təkin, Qara atlı Quzğun, Tukan Təkin, Or Təkin, Buğu Təkin, Qara xan, Sarı xan, Qızıl xan, Xaqan Kərədə, Qara Batır, Alp Qaraquş, Oğuz Xaqan, Gün xan, Ay xan, Altun xaqan, Urum Xaqan, İrkil Ata, Aluq Türk** və s. (70 – 14, 38, 46, 47).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, şəxsin cəmiyyətdə mövqeyini göstərən və şəxs haqqında müəyyən məlumat verən və ancaq əsl ad funksiyasında olan bu antroponimik birləşmələrin birinci komponenti ləqəb məzmunlu adlar, ikinci komponenti isə titullardan ibarətdir və onlar qədim türk ad sistemi ilə əlaqədardır. Qədim türklərdə şəxsin adı onun ictimai vəziyyətindən asılı olduğu üçün tez-tez dəyişdiyi üçün əsasən bir, iki, təsadüfi hallarda isə üç və dörd komponentdən ibarət olardı. Bizə elə gəlir ki, qədim türk ad sistemi haqqında daha ətraflı məlumata malik olmaq, digər ad sistemlərinə təsirini nümayiş etdirmək üçün türk ad sistemini ən mükəmməl və zəngin ad sistemləri olan ərəb və rus ad sistemləri ilə müqayisə etmək, qarşılıqlı əlaqələrini üzə çıxarmaq vacibdir. Bu mövzunu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- 1) Qədim türk və ərəb ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi;
- 2) Qədim türk və rus ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.

1) Qədim türk və ərəb ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Qədim türk dastanları və “Qrxon-Yenisey abidələri”nin antroponimik sistemi, demək olar ki, eynidir, adlar bir və iki komponentdən ibarətdir. Dastan və abidələrdə antroponimlər

öyrənilsə də, ad sistemi haqqında müəyyən fikir yürüdülməmişdir. Lakin verilən məlumatlardan aydın olur ki, şəxsin ad alması onun fəaliyyətindən, xasiyyətindən, qazandığı tituldan, ümumiyyətlə, qəbilə qarşısında göstərdiyi xidmətdən asılı idi. Şəxsin fəaliyyət dairəsi genişləndikcə, onun müsbət və ya mənfi xüsusiyyətləri çoxaldıqca, bu keyfiyyətlər onun adında da əks olunardı. Adlarda olan bu dəyişikliklər öz-özünə deyil, qəbilə başçılarının, el ağsaqqallarının vasitəsilə icra olunurdu.

“Dədə Qorqud” dastanlarından məlumdur ki, şəxs igidlik və qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra, həmin fədakarlıqla əlaqədar olaraq ad alardı. Gənc ilk igidlik adı alanda ona bəylik və taxt da verilərdi. Yeni ad alan gənc o gündən qəbilə və tayfanın tam bərabərhüquqlu vətəndaşı olar, yeni at və vəzifə alar, hətta onu evləndirər, bark sahibi də edərdilər. Onun əvvəlki adı unudular, ya da əvvəlki adla birlikdə işlənərdi.

M.Adilov ad qazanmaq ənənələri haqqında yazır: “Məşhurlaşmaq, tanınmaq mənasına uyğun gələn bu ifadənin “ad almaq”, “ad qazanmaq” kimi sinonimləri, habelə “ad vermək”, “ad qoymaq” və s. ifadələr dilimizdə geniş miqyasda işlənməkdədir...” (1 – 11).

Bəzən də şəxsi bir neçə adla çağırırdılar. Bu, advermə ənənələri ilə bağlı olsa da, onun başqa səbəbi də vardır. M.Adilov yazır: “Bir sıra qəbilələrdə qəbilə başçısının (rəhbərinin) adını tabu hesab edərdilər. Qədimdə Misir fironlarının adı da tabu idi, onun əsl adını yalnız bir neçə baş kahin bilirmiş, dövlət işlərində onun şərti adından istifadə edirdilər” (3 – 42).

N.L.Jukovskaya “Monqollarda titul və əsl adların sosial vəziyyəti bildirməsi” məqaləsində monqol antroponomikasında da bu cür ad sistemi olduğunu göstərir və bunu şamanizmlə əlaqələndirir (86 – 31).

Həm Misirdə, həm də monqollarda adların tabu hesab edilməsi başqa xalq və ya tayfaların onu ovsunlaya bilməməsi ilə, hökmdarların şər qüvvələrdən qorunması ilə əlaqədar idi. Bunun türk xalqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki türklərin adlarının dəyişməsi onların şəxsi fəaliyyətləri ilə əlaqədar olardı. Türkün hər hansı igidliyi onun yeni ad alması ilə nəticələnərdi. Türk xalqlarında

da şəxs eyni vaxtda bir neçə adla adlana bilir. İslam dininin təsiri ilə kənd yerlərində indi də ər-arvadlar başqasının yanında bir-birini adları ilə yox, “uşaqların atası”, “uşaqların anası”, “bizim kişi”, “Dəyirmançı qızı”, “Nehreçi oğlu” və s. adlarla çağırırlar. Həyatda müxtəlif səbəblərə görə, rəsmi sənədlərdə bir adı olan, həyatda isə başqa adla çağırılanlar da vardır.

Faktlar göstərir ki, Türk xalqlarının yazılı abidələrinin antroponimik sistemi çox zəngin və rəngarəng olmuşdur. Məsələn, “Orxon-Yenisey abidələri”ndə aşağıdakı antroponimlərdən istifadə edilmişdir: **Ötügen, Bayırku, İstemi, İlteris, İlbilgə, Tonyukuk, Kül Tekin, Bilge kağan, Ongin, Kuli-çur, Kapağan Kağan, Kız oğul** (qız), **Uri oğul** (oğlan), **Temir Kapıç, Kara Bars, Ak kul, Külik Tirik, Şalçı ak, Taduk saçuran, Kara yazmaz, Sabık basar, Yollıq tegin, Tadıkın Çurın, Yegin Silik, Apa tatkan, İşbara Yamtar, Togrul, Yelgek, Bilgi Tonyukuk** və s. (52).

Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində işlənən antroponimlər çox zəngindir: **Nuh peyğəmbərin oğlu Yafət/Yafəs** (ləqəbi **Olçay/Ulçay /Bulca /Abulca /Amulça**); Yafəsin oğlu – **Dib Yavqu xan** (Dib – taxt-tac, Yavqu – qəbilə başçısı. Bu, hökmdardan başlamış, kənd başçısına qədər verilən tituldur), Div Yavqu xanın oğlanları: **Qara xan, Orxan, Kürxan (Qurxan), Küzخان**; Qara xanın oğlu – **Oğuz xan**; Oğuz xanın oğlanları: **Günxan, Ayxan, Ulduzxan, Göyxan, Dağxan, Dənizxan**; Günxanın oğlanları: **DibYavquy xan, Kurs Yavkuy, Kuru Yasak Yavkuy, İnal Yavkuy xan, İnalsır Yavkuy xan, Ala Atlı Keş Derneklyu Kayı** (ata adı) **İnal xan; Buqra xan** və oğlanları: **İl-tekın, Kori Tekin** (Hakimiyyətə **Korixan** adı ilə keçir), **Bek-Tekin** (“tekin” – “hər şeydə gözəllik axtaran” mənasından başqa, xan ailələrində oğlanların adına əlavə olunan tituldur. Doqquz – oğuz ölkələrində bir çox kəndlər **Bəy Təkin** adlanır); **Dədə Kerencük; Dədə qorqud Qara Xoca oğlu; İnal sır Yavkuy** – xanın vəziri; **Okçu Xoca** (Salur qəbiləsindən); **Taban Xoca** (Yuval qəbiləsindən); Kil-Barak/İt-Barak qəbiləsinin xanı **İt-Barak** (“Şamanların göyə qalxdıqları uzun tüklü it” deməkdir); Yavkuy xandan sonra taxta çıxan Kurs Yavkuyun naibi: **Alış Oklı Olsun** (Bəlkə də, Ulaş oğlu Olsun və ya Ulaş oğlu Uysun); Oğuz xanın saldırdığı şəhərin hakimi: **İrki Xoca; Ayna xan oğlu Uca xan**; Oğuz

xanın ikinci oğlu Ayxanın birinci oğlu: **Yazır**; Yazır qəbiləsindən **Alanbəy** və onun oğlu **Bulan (Uvlax)**; **Arikli Arslan xan Uyğurun oğlu: Alp Tavqac xan** və s. (36).

Bu vaxta qədər “xoca” titulu haqqında çox yazılmışdır. Tədqiqatçılar əsasən bu titulu fars mənşəli hesab edirlər. Fəzullah Rəşidəddin bu titul haqqında yazır: “Bu qocaların içərisində həddən artıq uzaqqörən, ağıllı, dünyagörmüş, həyatın bütün ağrı-acısını dadmış Yuşi adlı birisi vardı (Yuşi Xoca – türkcə yaşlı adam, monqolca Kaysan Xu deməkdir. Türk dilində yaşlıları xoca adlandırırlar, çünki bu söz ərəb və farsca deyil, məhz türkcədir” (36 – 15).

Bu vaxta qədər V.V.Bartold, A.Y.Yaqubovski, V.M.Jirmunskiy, Ə.Dəmirçizadə, Ş.A.Cəmşidov və başqaları “Dədə Qorqud” eposunun antroponimik sistemi haqqında çox maraqlı məlumatlar vermişlər. Amma M.Adilov dastanlarda istifadə olunan antroponimləri forma və mənasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1.Əsl ad: **Uruz, Əgrək, Səgrək, Tərsuzamış, Züleyxa, Banıççək, Bəkil.**

2.Əsl ad+titul: **Dirşə xan, Qorqud ata, Əmran bəhədir, Aruz Qoca, Yarıqlı Qoca, Qazan bəy, Qazan xan, Bayındır xan.**

3.Əsl ad+ləqəb: **Qıyan Səlcuq, Soğan Sarı.**

4.Ləqəb və əsl ad: **Salur Qazan, Qısırca Yengə, Dədə Qorqud, Ayna Mələk, Dəmirdonlu Mumaq.**

5.Titul+əsl ad: **Bəy Qazan, Xan Qazan, Dəli Budaq, Dəli Dondar.**

6.Ləqəb+ləqəb: **Qaracıq Çoban, Qaraca Çoban.**

7.Ləqəb: **Təpəgöz, Dəmirgücü, Qabangücü, Qılbaş.**

8.Ləqəb+əsl ad+titul: **Boyu uzun Burla xatun, Sarı saçlı Selcan xatun, At ağızlı Aruz Qoca.**

9.Patronimik ləqəb+əsl ad+titul: **Ulaş oğlu Qazan bəy.**

10.Patronimik ləqəb+əsl ad: **Ulaş oğlu Qazan, Aruz oğlu Basat, Doğsun oğlu Rüstəm.**

11.Patronimik ləqəb+ləqəb+əsl ad: **Ulaş oğlu Salur Qazan, Qaragünəoğlu Dəli Budaq, Səlcuq oğlu Dəli Dondar.**

12.Ləqəb+əsl ad+titul: **Sufi Sandal Məlik, Qara Təkur Məlik.**

13. Patronimik ad+patronimik titul+titul+əsl ad: **Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək.**

14. Ləqəb+ləqəb+əsl ad: **Bıǵı qanlı Bəkdüz Əmən.**

15. Ləqəb+titul+əsl ad: **Aǵ Məlik Çeşmə.**

16. Patronimik ad+patronimik titul+əsl ad: **Ənsə Qoca oğlu Oxçu, Uşun Qoca oğlu Sədrək, Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin.**

17. Patronimik ad+patronimik titul: **Uşun Qoca oğlu.**

18. Patronimik titul: **Xan qızı.**

19. Patronimik ad+titul+əsl ad: **Qamǵan oğlu xan Bayındır, Dözən oğlu Alp Rüstəm.**

20. Ləqəb+titul: **Yüklü Qoca, Yapaqlı Qoca, Şöklü Məlik, Buǵacıq Məlik.**

21. Patronimik ad+patronimik titul+ləqəb+ləqəb: **Elin Qoca oğlu Dönə Bilməz Dölək Uran, Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş.**

22. Patronimik ad+patronimik titul+(birinci) əsl ad+(ikinci) əsl ad: **Baybura xan oğlu Bamsı Beyrək, Baybecan bəy qızı Banı Çiçək.**

23. Patronimik ləqəb+titul: **Yuǵrançı oğlu İlalmış.**

24. Patronimik ləqəb+patronimik titul+əsl ad: **Qazan oğlu Uruz bəy.**

25. Patronimik ləqəb+patronimik titul+əsl ad: **Qalı Qoca oğlu Qanruralı.**

26. Patronimik ad+əsl ad+titul: **Arşun oğlu Dirək Təkur.**

27. Patronimik ad+patronimik ləqəb+ləqəb+əsl ad: **Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar.**

28. Patronimik titul+ləqəb+əsl ad+titul: **Xan qızı boyu uzun Burla xatun.**

29. Titul+əsl ad kompleksinin səciyyəvi növü də belədir: **Min qovum başları üyər, min Bəkdüz başları Əmən, Doqquz qoca başları Aruz.**

30. Patronimik ad+patronimik titul+əsl ad+titul: **Dirse xan oğlu Buǵac xan.**

31. Patronimik ləqəb+titul+əsl ad: **Qamǵan oğlu xan Bayındır.**

32. Titul+titul+əsl ad: **Xanlar xanı xan Bayındır.**

33. Dastanlarda şəxsi müxtəlif qohumları vasitəsilə adlandırma (oğula görə, qardaşa görə, bacı oğluna görə adlandırılması və s.)

adətləri də diqqəti cəlb edir: **Qazanın oğlu Uruz, Qazanın qardaşı Qaragünə, Qazanın dayısı Aruz** və s.

34. Dastanlarda şəxsin ən müxtəlif əlamət və xüsusiyyətlərini bildirməklə əlaqədar olan çox mürekkəb ad sistemi özünü göstərir. Məsələn, Qazan belə təqdim olunur: Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, ümmət soyunun aslanı, Qaracuşun qaqlanı, qonur atın əyası, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göyküsü, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Qazan...” (2 – 86-89).

Göründüyü kimi, qədim türk ad sistemi uzun bir tarixi yol keçmişdir. Şumerlərdən başlayaraq, zaman-zaman bu ad sistemi ənənəvi şəkildə inkişaf etmiş, advermə ənənələri sabitləşmiş, dastanlarda, “Orxon-Yenisey abidələri” və “Dədə Qorqud” dastanlarında geniş əksini tapan zəngin və çox mürekkəb bir ad sistemi kimi formalaşmışdır. Öz dövründən başlayaraq, müasir dövrümüzdə qədər onunla rəqabətə girə bilən ikinci bir ad sistemi olmadığı üçün bir çox dünya xalqlarının da ad sistemlərinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin bu ad sistemi haqqında danışarkən hökmən tarixiliyi nəzərə almaq lazımdır. Sözsüz ki, indi istifadə etdiyimiz ad sistemi qədim türk ad sistemi əsasında yaranmış və onun bu və ya digər şəkildə bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Çünki əsl ad, ata adı, tayfa adı (indi soy adı), ləqəb, titul, təxəllüs, canlı danışıda əzizləmə-kıçiltmə adlar, ata adı ilə adlanma və s. həm qədim türklərdə olmuş, həm də müasir dövrdə onlardan geniş istifadə olunur. Lakin qədim türklərdə əsas və köməkçi ad kateqoriyası olmamışdır. Şəxs bunların hansı ilə adlansaydı, ad neçə komponentdən ibarət olmasından asılı olmayaraq, bütövlükdə şəxsin əsl adı hesab olunardı. İndi isə ad sistemində iki kateqoriya mövcuddur: əsas və köməkçi adlar. Əsas adlar (əsl ad, ata adı və soy adı) rəsmi sənədlərdə (şəxsiyyət vəsiqəsi, hərbi билет, diplom, əmək kitabçası və s.) qeyd olunur, köməkçi adlar isə bu sənədlərdə qeyd olunmur. Şəxs ömrünün müəyyən dövründə titul (polis sistemində və hərbidə rütbə), müxtəlif əmək sahələrində fəxri adlar alarsa və ya təxəllüs götürərsə, bunlar müəyyən əlavə sənədlərdə - vəsiqələrdə öz əksini tapsa da, əsas rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur.

Bir çox müəlliflər qədim türk ad sistemi haqqında danışıarkən bunları nəzərə almamış və söylənən fikirlərdə qeyri-dəqiqlik yaranmışdır. Hörmətli müəllimim Musa Adilov da bunları nəzərə almadığı üçün məqalədə bəzi dolaşlıqlığa yol verilmişdir (Musa Adilovun sağlığında bu məsələlərlə əlaqədar çox söhbətimiz olmuşdur). Məsələn, 4-cü bənddə “Salur Qazan” antroponimik birləşməsində “Salur” ləqəb yox Qazanın mənsub olduğu qəbilənin adını bildirən etnonimdir və onun əsl adına daxildir. Çünki qədim türklərdə şəxs adı onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu da bildirirdi: **Bayandur xan, Qıpçaq Məlik, Salur Qazan** və s.

6-cı bənddə “Qaracığ Çoban, Qaraca Çoban” adındakı “Çoban” ləqəb yox, elə müasir dövrdə ləqəb kimi qiymətləndirdiyimiz, lakin həmin şəxsin yetkinlik yaşında peşəsi ilə əlaqədar olaraq qazandığı əsl adıdır. “Qaraca” isə onun igidliyi, qəhrəmanlığı ilə əlaqədar olaraq qazandığı tituldur. Tarixdə Qara Yusif, Qara Fəxrəddin, Qara İskəndər, dastanda isə Qara Məlik adlarındakı “qara”lar rənglə bağlı deyildir, onların igidlik və qəhrəmanlıqları ilə əlaqədar olaraq qazandıqları tituldur, böyüklüklə bağlıdır. Addakı “-ca” şəkilçisi isə kiçiltmə mənasını bildirir və digər “qara”lardan fərqli olaraq onun hakim təbəqəyə mənsub olmadığını bildirir.

7-ci bənddəki adlar da ləqəb yox, müasir ad sistemi baxımından ləqəb məzmunlu əsl adlardır. Təpəgöz və Qılbaş adları onların xarici görünüşləri, o biri adlar isə igidlik və qəhrəmanlıqları ilə bağlı olan əsl adlarıdır.

Doqquzuncu bənddəki “Ulaş oğlu” adı da ləqəb adlandırılmışdır. Halbuki bu ad həm qədim, həm də müasir dövrdə, ad sistemi baxımından elə şəxsin ata adını bildirir. Ata adı əsl adın təyinedicisi olsa da, əsl ad ilə birlikdə mürəkkəb ad hesab olunur.

5-ci bölmədə “Dəli” titil, onbirinci bölmədə isə ləqəb hesab edilmişdir. Halbuki “dəli” müasir ad sistemi baxımından ləqəb, qədim türk ad sistemi baxımından isə şəxsin igidliyi və qəhrəmanlığı ilə əlaqədar olan titil səciyyəli addır və mürəkkəb adın 1-ci komponentidir və s

Musa Adilov göstərir ki, tarixi məlumatlara görə, eramızın V əsrində Qara dənizdən Saxalin adalarına, Yapon dənizinə qədər, Qazaxıstandan Çinə qədər olan ərazidə , habelə bütün Orta Asiyada

qədim türklər hökmranlıq etmişlər. Türklər Şərqi ən böyük dövlətləri olan Bizans, İran, Çin imperiyaları ilə mübarizə aparmaq qüdrətinə malik olan dövlət yaratmışdılar. Qonşu dövlətlər Türk dövləti ilə hesablaşmağa məcbur idilər. Bu dövrdə Azərbaycan antroponimiyası ən yüksək inkişaf səviyyəsində olmuş, get-gedə daha təkmilləşərək başqa xalqların da antroponimik sisteminə təsir göstərmişdir (2).

Tacik onomoloqu A.Qafurov yazır: “İslamın gəlməsinə qədər antroponimik model çox sadə idi. Müsəlmanlarda əsasən əsl ad olardı, daha doğrusu, şəxs doğulandan sonra aldığı adla çağırılardı (Asad, Saxi və s.)” (79 – 28).

Bu vaxta qədər qədim türk ad sisteminin başqa xalqların ad sistemlərinə təsiri haqqında müəyyən konkret bir fikrə təsadüf olunmur. Çox təəssüf ki, Alim Qafurov da çoxkomponentli ərəb ad sisteminin hansı ad sistemindən bəhrələnməsi haqqında müəyyən fikir söyləməmişdir. Lakin bu sətirlərin müəllifi 1987-ci ildə “Qədim türk və ərəb ad sistemləri haqqında” adlı etdiyi məruzə və yazdığı tezisində qeyd etmişdir ki, qədim türk ad sistemi islamın yaranmasından sonra ərəblərin yeni ad sisteminin formalaşmasına qüvvətli təsir göstərmişdir (92 – 82-83).

A.Paşayev “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasında bu sahədəki tədqiqatlarını genişləndirərək göstərir ki, islamiyyət genişləndikcə və möhkəmləndikcə əvvəllər ancaq əsl adlardan istifadə edən ərəb hakimləri zəhmətkeş kütlələrdən fərqlənmək üçün yeni ad sistemi yaratdılar. Bu zaman onlar ancaq qədim türk ad sistemindən istifadə edə bilirdilər. Abbasilər dövründə isə xilafətdə tez bir zamanda ləqəb və titulların sayı sürətlə inkişaf etdi. Hətta xəlifələr qədim türklərdə olduğu kimi taxt-taca yeni adlarla çıxardılar (54).

A.V.Superanskaya ərəb ad sisteminin 8 adlanma formasını göstərmişdir: 1.İsm ələm - əsl ad; 2.Künyə - ləqəb, Əbu Əmir – Əmirin atası; 3.Nəsəb – şəxsin ata adı ilə adlanması, İbn İbrahim – İbrahimin oğlu, Bint Butrus – Pyotrun qızı; 4.Ləqəb - əlavə ad, titul: Şəmsəmaalı – Xeyrixahlıq günəşi; 5.Nisbə: şəxsin milliyyətini və ya doğulduğu yeri bildirir: Əl Arabi, Əl Rumi; 6.Mənsəb: ləyaqət titulu və

ya fəxri ləqəb; 7.Təxəllüs: Rüdəki – Rüdəki şəhərindəndir; 8.Şöhrətlənmək, məşhurlaşmaq termini (101 – 58).

Əgər qədim türk və ərəb adları və ad sistemləri müqayisə olunsa, məlum olar ki, bu ad sistemi qədim türk ad sisteminin ərəb dilində ərəb adları ilə ifadə olunmuş formasıdır. Folklorda və yazılı mənbələrdə mövcud olan və müasir dövrdə başa düşülən titul, ləqəb və fəxri adlar kompleks halda şəxsi adlandırmağa xidmət etmişdir. Ərəblərdə də bu adlar qədim türklərdə olduğu kimi şəxsi müxtəlif şəkildə adlandırmağa xidmət etmişdir (92 – 49-51).

A.V.Superanskaya “künyə”ni ləqəb adlandırır. Halbuki ərəb “ləqəb”i müasir dövrdə başa düşdüyümüz “ləqəb” terminindən fərqlənir. İndi şəxsin övlad və ya ata adı ilə adlanması, həqiqi mənada işlənsə də, ləqəb kimi başa düşülür. Ərəblərdə isə bu əsas ad kateqoriyasına daxildir.

Ərəb dilində künyə yaradan “Əbu”/“Abu” sözü türk mənşəli “aba” qohumluq terminindən yaranması şübhəsizdir. İ.Cəfərsöylü qeyd edir ki, “aba” sözünün türk dillərində mənaları çoxdur. Azərbaycanın Yardımlı bölgəsində Abaş adlı köy vardır. Əbdülqazi Bahadır xanın “Türkmən şəcərəsi”ndə Aşaşban Xoca adlı şəxslə rastlaşırıq. Zənnimcə, Aşaş və Aba adlarının anlamı bir kökdən gəlir. “Aba”nın türk dillərində əsas mənası “əcdad”dır. Bu sözün apa, “ana”, “ana xətt ilə böyük qohum” mənası da vardır. “Aba”nın ilkin anlamı əbu-əcdad deyimində qalmışdır.

Skiflərdə əsas yer tutan “Aba” ilk saka Tariqitayın anasının və Yer tanrısının adıdır. Sakaların başçısı Göy və Yer tanrılarının oğlu idi, “tanrı tay”, yeni “tanrı oğlu” anlamındadır.

Aba Şeyx Heydərin ölümündən sonra kiçik yaşlı İsmayılı saxlayan və Zülqədər tayfasından olan qadının adıdır. Bundan əlavə, Azərbaycanda Aba tayfası ilə bağlı Ava, Abacüq, Əvəcük və Avacük adları vardı. Ərəb ordusunun sərkərdələrindən olan Ayaba İspaniyanı fəth etmiş, oğuzların buğa ilə döyüşmək adətini də ora aparmışdı (27 – 81,87).

Demək, ərəblər “aba”nın əcdad mənasına üstünlük vermiş və fonetik cəhətdən dəyişdirərək ərəbləşdirmişlər. Hazırda bu sözdən Azərbaycanın Masallı, Lənkəran və s. rayonlarında “ata” mənasında,

Osmanlı türklərində hörmət mənasında müraciət forması kimi istifadə olunmaqdadır.

V.A.Nikonov (90 – 35-36), və A.Axundov isə (4 – 162-163) ərəb ad sistemində işlənən adlanmanın 7 formasını göstərmişlər. A.V.Superanskayanın bölgüsündə olan “şöhrətlənmək, məşhurlaşmaq termini” onların bölgüsündə yoxdur. Məsələn, “Nizami Gəncəvi” adı ilə bütün dünyada şöhrətlənən XII əsr Azərbaycan şairinin əsl adı “Camal (Nizam) Əd-Din Əbu Mühəmməd İlyas ibn Zəki ibn Müəyyəd Nizami Gəncəvi”dir (77 – 70,299).

Bu vaxta qədər ərəb ad sistemi haqqında fikir söyləyən tədqiqatçılar “nəsəb”i ancaq şəxsin ata adı ilə adlanması və ya ata adı kimi qiymətləndirirlər. Halbuki nəsəb şəxsin həm ata adını, həm də baba və ulu baba adını da bildirir. Məsələn, ərəb mütəfəkkiri Əbdül Lətif Bağdadinin (1160-1232) bütövlükdə adı Əbdül Lətif İbn Yusif İbn Məhəmməd İbn Əli - əl Bağdadidir (ASE. IV. səh.126). Burada şəxsin əsl adından sonra gələn ad onun ata adı, ikinci ad baba adı, üçüncü ad onun babasının atasını bildirir və s. Demək, nəsəb şəxsin nəslinin də adını bildirir.

Ərəb ad sistemində görə, nəsəblər şəxsin 7-ci ulu babasına qədər (əgər bilinirsə) yazılmalıdır. Halbuki bu adət-ənənə də türklərə məxsusdur. Çünki qədim türklərdə ulu babasını tanımayan hər hansı bir türk cəmiyyətdə qul hesab olunardı. F.Rəşidəddin yazır: “Bir çox köçəri xalqlar kimi, oğuzlar da tayfanın şəcərəsinə və onun təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verərək, onu şifahi ənənə ilə qoruyub saxlayırdılar...” (36 – 5).

Təsadüfi deyildir ki, M.Adilov şəxsin öz babasını tanıması ilə əlaqədar olaraq yazır: “Rəşidəddinin göstərdiyinə görə qədim türk və moqol xalqları həm ata, həm də ana xətti ilə yeddi arxa dənənini övlada öyrətməyi vacib bilirdilər. Bu yeddi arxa dənənini tanımayan kəs qul, qərib hesab olunardı” (2 – 84).

Ərəb xəlifələri taxta öz adları ilə deyil, yeni adlarla epitet, ləqəb, dini fəxri adları ilə çıxardılar (73). Bu ənənə də türklərə məxsusdur. Çünki “Orxon-Yenisey abidələri”ndə xanların taxta yeni adla çıxmasına aid zəngin nümunələr vardır: “Bumın xaqan özünü İl-xan elan edir”, “Bulın xaqan 553-cü ilin mart ayında vəfat edir, onun yerinə İsigi xan adı ilə oğlu Kolo taxta oturur”, “Taxtda Şabolio

xaqanın Ünüyli adı qəbul etmiş oğlu Qiyəqə Şidon Dulan xaqan oturur”, “Şibibo sonralar Tulu xaqan adı ilə taxta çıxır... Şibinin kiçik qardaşı Sılıfo Şe taxta Çulo xaqan adı ilə çıxarılır”, “İltəris xaqan 693-cü ildə vəfat edir. Taxta Kapağan xaqan adı ilə onun kiçik qardaşı Moçur çıxır” və s. (57 – 15,17,20,22).

Ərəb xilafəti genişləndikcə və möhkəmlənərkə bir çox feodal, o cümlədən türk dövlətləri xilafətin tərkibinə qatılır. İslamı qəbul edən hökmdarlara yeni dini adlar və ya dini fəxri adlar verilərdi. Abbasilər dövründə isə Hüsameddin, Seyfəddin, Nurəddin, Zahirəlmülk və s. kimi dini fəxri adların çoxalması özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Nizamülmülk (XI əsr) bununla əlaqədar olaraq yazır: “İndi ləqəblər (yəni dini fəxri adlar – A.P.) yaman çoxalıbdır, çoxaldıqca da qədir-qiyəmədən düşübdür” (29 – 127).

İslamı qəbul edən türk hökmdarları da xilafətdən dini adlar və müxtəlif dini fəxri adlar alardılar. Qədim türklərdə olduğu kimi, xilafətdə də şəxsin vəzifəsi böyüdükcə onun adı da, dini fəxri adları da dəyişərdi. Məsələn, İlxanilər dövründə bu cür hadisələr daha çox baş verirdi. Tekeder xan hökmdar olandan və islamı qəbul etdikdən sonra Sultan Əhməd adını qəbul etdi (108 – 100) və s.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, ərəb ad sistemi formalaşandan və türk xalqlarında yayıldıqdan sonra ərəb və türk adları paralel şəkildə işlənmişdir: Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Ələddin Körpə Arslan və s.

İslamın qəbulundan sonra Azərbaycanın yerli hakimləri, məmurlar, ərəb dilində təhsil almış ziyalılar ərəb mənşəli adlardan və ərəb ad sistemində daxil olan komponentlərdən geniş istifadə etməyə başladılar. X-XI əsrlərdə türk ad sistemi artıq ərəb ad sisteminin təsirinə məruz qalmışdır. Buna baxmayaraq, türklərin ad vermə ənənələri son əsrlərə qədər yaşamışdır. S.İ.Vaynşteyn qeyd edir ki, tuvinlərdə XIX əsrə qədər təzə doğulmuş uşağa ad verilməzdi, onu sadəcə olaraq “oğlan”, “balaca oğlan” və s. adlarla çağırırdılar. Nə vaxt oğlanın 10 yaşı tamam olardısa, onun üçün təntənəli şənlik təşkil edərdilər. Həmin gənci yaxşı bəzədilmiş ata mindirər və yoldaşları ilə ova göndərərdilər. Ovdan qayıtdıqdan sonra valideynlər gəncə ovda yaranan şərait və baş verən hadisələrlə əlaqədar olan və

ya gəncin xarakteri, xarici görünüşü, temperamenti ilə bağlı olan adlar verərdilər. Məsələn, Qəhrəman, Müdrük və s. (53 – 31).

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk ad sistemi nəinki Şərqdə, hətta dünyada ən zəngin ad sistemi olmuşdur. Əvvəllər təkəcə əsl adlardan istifadə edən ərəblər islamın qəbulundan sonra bu ad sistemindən istifadə edərək öz dillərində çoxkomponentli yeni ad sistemi yaratdılar. Sonra isə qədim türk ad sistemi yeni yaranmış ərəb ad sisteminin təsirinə məruz qaldı. Onsuz da zəngin olan türk, o cümlədən Azərbaycan ad sistemi ərəb ad sisteminin müxtəlif komponentləri ilə daha da zənginləşdi və hər iki ad sistemindən paralel şəkildə geniş istifadə olunmuşdur.

2) Qədim türk və rus ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında

a) Qədim türklər və ruslar haqqında. Əgər “Yer adları torpağın köksündə tarixin izləridir”sə, şəxs adları isə bütün dövrlərdə, bütün cəmiyyətlərdə baş verən tarixi hadisələrin şahidi və hərəkətverici qüvvəsi olan insanların milliyəti, özü haqqında, müxtəlif xalqların tarixində oynadığı rol haqqında məlumat verən dil vahidləridir.

Sovet dövründə bəzi alimlər bir çox reallıqlar haqqında məlumatlar versələr də, bizim alimlərimiz nədənsə onlara əhəmiyyət verməmişlər. Beləliklə, əvvəlki biliklərimizdə yaranan boşluqların aradan qaldırılmasında İlhami Cəfərsoylunun “Türklər rusların soy kökündə” adlı kitabı mühüm rol oynamışdır: “Əgər döyüşkən və cəsur türk etnosları olmasaydı, Rusiya indiki coğrafi ərazidə mövcud ola bilməzdi”. “L.N.Qumilyov göstərir ki, sayca az, ancaq çox cəsur türk elləri çinliləri Volqa sahillərinə çıxmağa qoymadılar”. “Türklər rusları qərb təcavüzündən də xilas etdilər”. “Rusların fəxri Aleksandr Nevski monqol xanı Batının oğulluğu idi”. “Tatar süvariləri olmasaydı, onlar Teyton cəngavərlərinin qarşısında duruş getirə bilməzdilər”. “Hunlar və türklər slavyanların tarixi təkamülünün əsasını qoydular. Hunlar Kiyev, xəzərlər Səməndər, İtil, Balacar, Sarkel şəhərlərini saldılar (Artamanov, 1962, s.288). Bu zaman hələ slavyanlar Dnepr çayının arxasındakı meşələrdə yaşayırdılar” və s. (27 – 3-5).

“A.Amalix göstərir ki, ruslar öz ruhi qurumuna görə şərqli xalqdır, sonradan Bizans və Avropa mədəniyyətini mənimsəmişlər”.

“L.N.Qumilyova görə isə rus xalqı Bizans mədəniyyətinin və türk şücaətinin varisidir”. “Qədim ruslar bunu yaxşı bilirdilər. Öz türk əsli ilə, hakim nəsiləri ilə fəxr edirdilər. İlk rus knyazları Xəzər hökmdarlarını Şərq xaqanı, özlərini isə Qərb xaqanı adlandırırdılar (Artamanov, 1962)”. “Ruslar xristianlığı qəbul edəndən – 988-ci ildən sonra özlərini qərbə çevirdilər. Ancaq o qədər də fikir vermirdilər ki, Şeremetyev çeremis, Kutuzov türk əsillidir. Borodino döyüşündə başqurd süvarilərini başqurd olduqlarına görə özlərindən ayırmırdılar”. “1988-ci ildə rusların xristianlığı qəbul etməsinin min illiyi qeyd olundu. Min ildən sonra ruslar yenidən qərbə üz tutdular. Ancaq bu dəfə şərqə - türk dünyasına arxa çevirdilər. İndiki ermənilər qədim yəhudi mənşələrini danan kimi, indiki ruslar da öz türk əsillərindən imtina etdilər”. “Görkəmli tarixçi M.İ.Artamonov yazır: Orta Dnepr boyunda yaşayan ruslar kimdir? Onu demək çətindir. Ancaq onu demək mümkündür ki, rus adında slavyan tayfası heç bir zaman mövcud olmamışdır”. “Bu gün İngiltərə özünün anqlo-sanks və kelt, Fransa frank və latın, Macarıstan hun və fin mənşəliyindən imtina etmir. Gərək Rusiya da slavyan və türk əslini danmasın” (27 – 7-8).

İ.Cəfərsöylü haqlı olaraq göstərir ki, M.İ.Artamonov rusların qeyri-slavyan olduğunu təsdiq etsə də, onların hansı xalqa aid olması haqqında heç bir fikir söyləməmişdir. Müəllif Patriarx Fotiyə əsaslanaraq yazır ki, ruslar 860-cı ildə - Bizansa hücum edəne qədər əhəmiyyətsiz hesab edilirdilər. Bundan sonra isə Bizans və Xəzər xaqanlığı onlardan çəkinməyə başladılar. Hətta xəzərlər onlardan qorunmaq üçün Azov sahilində Sarkel qalasını tikdilər... Bir müddət slavyanlar Xəzər xaqanlığından sığınacaq aldılar və beləliklə, Xəzər xaqanlığında həm slavyanlar, həm də ruslar yaşadılar. Slavyan rusları yerlərini möhkəmləndirdikdən sonra qovğa saldılar və Xəzər dənizinə keçdilər. 944-cü ildə Bərdəni viran etdilər. Azərbaycan valisi Məhəmməd ibn-Müsavir 30 minlik qoşunla onları geri oturtdu. Xəzər müsəlmanları isə onları qılınıcdan keçirdilər.

Uzun araşdırmalardan sonra İ.Cəfərsöylü qeyd edir ki, IX yüzildə iki rus anlamı mövcud idi: Kiyev rus-slavyan dövləti və hərbi rus-norman dövləti. Rus adı türk qaynaqlarında urus adlanır. A.Bakıxanov urusların Qazan Alp nəslindən olan kumıkların soy kökünə daxil olduğunu göstərir. Amma uruslar nəinki kumıkların,

eləcə də türk xalqlarının və azərbaycanlıların soy kökünə daxil olmuşlar. Müxtəlif türk xalqlarında Urus adlı tarixi şəxsiyyətlər çox olmuşdur: **Urus** – Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qulamı, **Urus** – peçeneq xaqanı, **Uruzmak** – Nart eposunun qəhrəmanı, **Urus xan** – qırğız sultanı, **Urus xan** – qazax xanları Canı və Qireyin ulu babası, **Urus** – Ak Orda və ya Qıpçaq hakimlərindən biri. Çingiz xan nəslindən olan Toxtamış məhz onun tərəfindən məğlub edilmişdir. **Urus xan** – Teymur tərəfindən qıpçaq səltənərinə oturdulan Qoyzıcanın atası. Urus nəslindən yetişən xanlar qırğız və qazaxların siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Onlardan biri olan **Urus sultan** 1759-cu ildə qazaxların nümayəndə heyətinin başçısı kimi Çinə göndərilmişdir. **Urus** – eyni adlı qəbilənin başçısı. Bu qəbilənin Urusları bir çox türk tayfalarında başçı olmuşlar. **Uruz** – “Qədə Qorqud” qəhrəmanı. Qazan xanın həm dayısının, həm də oğlunun adı olmuşdur. **Uruz** – Alban hökmdarı və s.

İ.Cəfərsöylü göstərir ki, A.Bakıxanovun qədim mənbələr əsasında rus etnonimi haqqında araşdırmaları çox diqqətəlayiqdir ki, burada Urusun və Türkün qardaşı olduğunu təsdiq edir və yazır: “Urus Yafətin üçüncü oğludur” (27 – 3-15).

Digər türk xalqlarında da rus/urus adlarına rast gəlinir. B.X.Karımışeva “Orta əsr özbək genealogiyasında etnonim və antroponimlərin (as, kışlık, urus) izi ilə” məqaləsində qeyd edir ki, Özbəkistanda Urus adlı (özbək tələffüzündə Oris/Oris) bir çox yaşayış məntəqələri mövcuddur. Məsələn, Urus-kışlak (Miankalada), Uris (Yakkabad rayonunda. Tacikistanda da bu adın Uruson formasına rast gəlmək olur). XIV əsr Buxara abidələrində Xavzi Aruson, Xavzi Arusoni adlarına rast gəlinir. XVI əsr abidələrində Baqi Oris (Oris bağı) adına da təsadüf olunur.

Ola bilsin ki, Səmərqənddə bu bağda Uluq bəyin sarayında olan Qızıl Orda hökmdarı Urus xanın nəvəsi Barak xan gələndə bağ onun babasının şərəfinə “Oris bağı” adlanmışdır (108 – 18-25).

Çox təəssüf ki, müəllif göstərir ki, müasir urus//oris (rus) etnonimi ilə özbəklərin Dəşti-Qıpçaqlarının “urus//oris” etnonimi arasında heç bir genealoji əlaqə yoxdur. O, Qızıl Orda xanı Urus xanın adının haradan qaynaqlandığını göstərməmişdir. Amma bizə

elə gəlir ki, özbəklərin “urus”/”opis” etnonimini haqqında bəhs olunan “urus”lardan təcrid etmək olmaz.

Türk və rus xalqlarının tarixi yaxınlığını rus bədii fikrinin binövrəsini qoyan ilk bədii əsər kimi qiymətləndirilən “İqor polkunun dastanı”nında da görmək olar. Bu dastanın türk dilində yazılması haqqında ilk elmi fikirlər qazax türkoloqu və şairi Oljas Süleyменова məxsusdur. O, XX əsrə qədər dəfələrlə üzü köçürülsə də, katiblər tərəfindən türk sözləri rus sözləri ilə əvəz olunsa da, dastanda qalan türk sözlərini təhlil yolu ilə sübut edir ki, bu dastan rus yox, türk dastanıdır, türk şairi tərəfindən yazılmışdır və türk düşüncəsinin məhsulu olan sənət əsəridir (66).

İ.Cəfərsoylu da bu dastanın türk dastanı olması fikrini tarixi faktlarla sübut edir. Onun araşdırmalarından məlum olur ki, “İqor polkunu” Çerniqov knyazı Svyatoslavın müşaviri, arvadı knyaginya Mariya Vasilkovanın istəklişi Koçkar yazmışdır. Qoşkarlar adına V əsrdən rast gəlmək olur (27 – 24).

“Polk” sözünü “poluk-bölük” kimi izah edən müəllif “İqor” adının da Azərbaycanda ən işlək ad olan “**Uğur**” olduğunu söyləyir. Eyni zamanda “Uğur” qədim türklərdə Yol tanrısı olmuşdur. E.ö.XVI-XV əsr kurrut yazılarında **Uqur** Atal, **Uqur** Kuba, **Uqur** Elli adlı tanrı adları da vardır (27 – 27-28).

Rusiyada IX əsrdə ilk tayfa birləşmələri və X əsrdə Kiyev-Rus dövlətinin yaranmasına qədər Xəzər dövləti və xəzərlər bütün dünyada məşhur olmuşdur. L.N.Qumilyov yazır ki, qüdrətli xalq olan xəzərlər Volqanın aşağı hissəsində yaşayırdılar. Onların dövləti şərqdən Xarəzmlə, daha doğrusu Manqışlaq və Çetyurdla həmsərhəd olan çox qüdrətli dövlət idi. Uralın bütün cənub hissəsi onların yerləşdiyi ərazi idi (81 – 99,180).

S.A.Pletnova göstərir ki, X əsrdə Xəzər dövlətinin xaqanı İosif idi. İosifin məlumatına görə, xəzərlərin ulu babası Yafəs peyğəmbərin oğlu Toqarmdan törəmişdir (Qədim yəhudi mənbələrində bütün türk xalqları Toqarm adlanırlar).

S.A.Pletnovun kitabında olan VIII-IX əsrlərə aid xəritəyə görə, Xəzər dövləti Volqa çayından qərbə Qafqaz dağları və Qara dənizin şimal hissəsindən Polşaya qədər bütün ərazi bu ölkəyə daxildir. Bu ərazi Şimalda yerləşən Bolqar dövlətinə qədər uzanır. Xəzər

hökmdarları xaqan, bek, şad adlanmışlar. Xaqanlığın paytaxtı Səməndər bəzən Tarki adlanır. Eramızın 370-ci ilində Hun dövləti Xəzər dənizinin şimalında yerləşən və böyük bir dövlət olan Alan dövlətini işğal etdi. Bundan sonra Xəzərlər daha da qüvvətləndi.

İosif qeyd edir ki, mən rusları bir saat nəzarətsiz buraxsam, onlar Bağdada qədər bütün ölkələri yerlə-yeksan edərlər.

Kiyev knyazı Svyatoslav 6473 (965)-ci ildə Xəzər dövlətini işğal etdi. Bolqar, Xozaran, İtil, Səməndər şəhərləri darmadağın edildi (94 – 7,10,31,35,71). Lakin bundan sonra da xəzərlər Kiyev-rus dövlətinin və udel knyazlıqlarının siyasi həyatında müstəsna rol oynamışlar.

Rus və türk xalqlarının tarixi bağlılığı haqqında Əlikram Tağıyevin “Ruslar və türklər” kitabı daha maraqlı məlumat verir. Müəllif kitaba Vilyam Pikin “Türklər heç zaman ədalətsizlik etməmişlər, amma həmişə ədalətsizliyin qurbanı olmuşlar” fikrini epiqraf seçmişdir. Kitabda müxtəlif türk tayfalarının Rusiyanın siyasi və mədəni həyatında, tarixində mühüm rol oynamasından geniş bəhs olunmuşdur. Müəllif qıpçaqların Kiyev-Rus dövlətinin tarixində oynadığı dövrü türk-qıpçaq dövrü adlandıraraq qeyd edir ki, Kiyev şəhəri Dəşti-Qıpçağın lap mərkəzində olmaqla Qıpçaq dövlətinin paytaxt şəhəri olmuşdur (68 – 19).

Kazaklardan söz açan müəllif göstərir ki, Moskva knyazlığı möhkəmləndikcə onlardan narazı qalan və sıxışdırılan türklər cənuba doğru irəliləyib, Noqay və Krım xanlığı arasında məskunlaşmışlar. Demək, soy kökü türk-tatarlardan ibarət olan Don və Kuban kazakları etnik qrup kimi formalaşdılar. Onların başçısı “ataman” adlanırdı. Kazaklar Yermak (Yermolay, İrmak) kimi cəsur sərkərdə yetişdirmişdir (68 – 32).

“Rusların IX əsrə qədər keçmişini çox qaranlıqdır” deyən L.N.Qumilyovun fikrinə əlavə olaraq Ə.Tağıyev yazır: “İ.S.Turgenev yazırdı ki, elə bir rus tapmaq olmaz ki, onun damarlarında türk-tatar qanı axmamış olsun. Bu xalqların iki min ilədək bir dövrü əhatə edən qarşılıqlı münasibətləri bu oxşarlıq və ümumilik üçün real zəmin yaratmışdır. Əslində bu xalqlar o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, öz psixi və milli xarakterlərinin bir çox cəhətlərini belə bir-birinə vermişlər” (68 – 42).

Türk boyları rusların soy kökündə. O.Süleymenov X-XII əsrlərdə cənub Rus çöllərində yaşayan və rus knyazlarına yaxından kömək edən türk tayfalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

I.Qohumluq terminlərindən yaranmış etnonimlər: 1. **Torki** – rus knyazlarının milliyətcə türk olan arvadlarının qohumları (torkin). 2. **Peçeneqi** – paçanak (bacanaq).

II."Təsərrüfat" və coğrafi terminlərdən yaranmış etnonimlər: 1. **Koşsey** – koşsi (köçəri). 2. **Paqan** – çoban. 3. **Yaziçnik** – çölçü (yazık-niki). 4. **Tolkovin** – yalnız dastanda işlənmişdir. 5. **Poleves** – çölçü ("yaziçnik"ın kalkası). **Berendey** – satılmış. Qrupların heç birinə daxil edilməyib. Qıpçaqların rus knyazları yanında xidmət edən köçərilərə verilən ayamadır. "**Çerne klobuki**" (qara papaqlar – "Qaraqalpak" türk etnoniminin kalkasıdır. **Kovui** (Kovuy) – Qazax dilindəki nəsil termini "kovuy"un rus variantı (66 – 133-134).

Bu etnik qruplar 300 il ərzində cənub Rus çöllərində yaşamış, bu və ya digər şəkildə Rus knyazlarının hakimiyyət uğrunda gedən müharibələrində çox fəal vuruşmuş, onların hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində və genişləndirilməsində mühüm rol oynamışlar. O.Süleymenov bu qrupların hər biri haqqında geniş məlumat vermişdir.

Torki. Müəllif əvvəl "diplomatik nigah" haqqında məlumat verir. Bir dövlət öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün qüdrətli dövlətlərin hökmdar qızları ilə nigaha girirlər. Məsələn, 626-cı ildə Bizans xəzərlərlə ərəblərə qarşı ittifaq bağlayırlar. VII-VIII əsrlərdə Bizans Xəzər dövlətindən asılı vəziyyətə düşür. Xəzər bir qalxan kimi Bizansı ərəb təcavüzündən qoruyur.

Bu zaman Bizans imperatorları Xəzər xaqanının qızları ilə evlənilir. Məsələn, II Yustinian və II Tiberi də xaqan qızı ilə evlənmişdilər. V Konstantinin (741-775) arvadı da xaqan qızı idi. Onun oğlu imperator IV Lev tarixdə "Xəzər" adı ilə şöhrət qazanmışdı. IX əsrdə Bizans imperatorları saray yanında Xəzər qvardiyası yaratdılar. Döyüşlərdə fərqlənən əskərlər imperator ordusunda xidmət edirdilər. Kırımlı Vardanos Turkos hətta vəzifə sahibi olmuşdu, Anadoluya strateq təyin olunmuşdu. Türklərin vəzifə sahibi olmasında xaqan qızlarının da mühüm rolu olurdu (66 – 116).

“İqor polkunun dastan”ında “torki” sözüne də rast gəlinir. Sonra rus knyazlarının türk knyazlarının qızları ilə evlənməsindən və türk knyazlarının kürəkənləri olan rus knyazlarının hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində və genişləndirilməsində fəal iştirak etmələrindən söz açılır. Kiyev Rusunun ən məşhur knyazlarının arvadları xaqan qızları və bacıları idi. Köçərilərin Kiyev dövlətinin ərazisində məskən salmalarını sübut edən **Torçinova** şəhəri, **Torsk** kəndi (Xarkov vilayətində), **Torç**, **Torçin** meşəsi, **Torçanka** çayı, **Torçitsa** kəndi, **Torça** çayı, **Torçitsk** təpəsi (Kiyev vilayəti), **Torçin** şəhəri, **Torçits** kəndi, **Torkov** şəhəri (Podolyada) və s. kimi toponimlər mövcuddur. Torklar təkcə onların adlarını daşıyan şəhər və ya ərazilərdə deyil, cənub şəhərləri və qəsəbələrinin qarışıq əhalisinin əsaslı bir hissəsini təşkil edirdilər (66 – 120).

Peçeneqi – paçanaq (bacanaq). Müxtəlif udel knyazları bəzən eyni türk qəbiləsindən qız alırdılar. Yəni udel knyazları bir-biri ilə qohum, yəni bacanaq olurdular. Lakin bu qohumluq əlaqəsi də həmin knyazlar arasında ziddiyyətlərə son qoymadı. Bəzən bir türk knyazının müxtəlif udel knyazları olan iki kürəkəni də bir-biri ilə çəkişəndə qaynata çıxılmaz vəziyyətə düşürdü, aqibətləri yaxşı olmurdu. Məsələn, Tuqraxan bütün qızlarını udel knyazlarına vermişdi. Hər bir knyaz isə öz knyazlığını genişləndirmək istəyirdi. Bizans imperiyasını çoxsaylı peçeneq ordularından qorumuş Tuqraxan axırda belə ziddiyyətlərin qurbanı olmuş və Svyatopolkun əskərləri tərəfindən oxla öldürülmüşdü (66 – 125).

Brendeylər. Torkinlərdən nümunə götürən bəzi peçeneq və poleves tayfalarının nümayəndələri Ulu çöldə gedən rəqabətə dözmür, öz tayfalarından ayrılır və udel knyazlarının yanında xidmətə gedirdilər. Rusiyaya satılan bu köçəriləri “berendi” – satılmışlar, “özlərini vermişlər” adlanırdılar. Onlar öz tayfalarına qarşı qəddarlıqları ilə fərqlənirdilər. Jitomir vilayətində onların toplum yaşadığı Bordiçev şəhəri XVIII əsrə kimi Berendiçev adlanmışdır (66 -126).

Kovuylar. Kovuylar Rusiyaya qeyri-adi yolla gəlmişdir. Kosor xalqının başçısı Rededy (Ər dədə) xan Mstislav Xrabriya “təkbətək vuruşaq, basdın, nəyim varsa sənindir, basıldın – nəyin varsa, mənimdir” demişdi. Ər dədə məğlub olur və dəstəsi ilə Çerniqova

gətirilir, xidmətə başlayırlar. Onlar “kovuy” adı ilə şöhrətlənirlər. Onların nəsil adları: Arslanoba, Kitan-oba, Altun-oba, Aepa (Əyə-oba) və s. Qazax qıpçaqlarından olan “Kosor” – “birləşmiş nəsililər” kimi izah olunur. Ər dədə isə kosok adlı tayfa ittifaqının başçısı olmuşdur (66 – 128).

Qara klobuklar. Kiyev knyazlarının xidmətində duran türk tayfalarından biri də “çernie klobuki” (“qaraqalpaqlar”) adlanır. Kovuylar Çerniqov knyazlarının qvardiyası idisə, klobuklar Kiyev hökmdarlarının vuran əli idi. Onlar böyük nüfuza malik idilər. XII əsrdə rus əhalisi ilə birlikdə Kiyev vəçesində iştirak edərək knyaz seçirdilər. Kiyev knyazlığı möhkəmləndikcə, şəhərin mərkəzində yaşayan klobukları köçəri türklərdən qorunmaq üçün şəhərin şərq və cənub hissəsində yerləşdirməyə başladılar ki, ilk zərbələr qoy onlara dəysin və həm də basqıncılara ilk zərbəni onlar vursunlar. Sonrakı dövrlərdə də bu proses davam etmişdir. Hazırda onlar Qaraqalpaq MR-da (Özbəkistan R) yaşayırlar.

Türklərin ruslarla qaynayıb qarışması tarixini hun və bulqarın vaxtından başladığını söyləyən İ.Cəfərsöylü göstərir ki, vaxtilə Volqa və Dnepr çayları arasında at oynadan, Moskvanı itaətkar vassal kimi qılınc altında saxlayan qüdrətli Qızıl Orda Kazan, Həştərxan, Krım xanlığına və Noqay ulusuna parçalandı. Türklərin böyük əksəriyyəti həmin xanlıqlardan Kiyev, Litva, Polşa və Sankt-Peterburqa üz tutdular.

N.A.Baskakov ən qədim dövrdən başlayaraq XX əsrə qədər Rusiyanın siyasi və ictimai həyatında, hər b tarixində, elm və mədəniyyətində və s. mühüm rol oynayan türk mənşəli şəxsiyyətlərin soy adlarını etimoloji cəhətdən izah etmişdir (18).

Müxtəlif türk xalqlarının Moskva knyazlığının siyasi həyatında oynadığı rolu müasir dövrdə Moskva şəhərinin küçə adlarında da görmək olar. N.A.Baskakov “Moskvanın küçə adlarında türkizm” adlı məqaləsində ən qədim dövrlərdən başlamış müasir dövrə qədər Moskva şəhərində yaranan türk mənşəli küçə adlarını geniş tədqiq etmiş və bu adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1.Etnonimlər və müxtəlif sosial təbəqəyə mənsub qrupların adları ilə əlaqədar olanlar: Tatar küçəsi (2 yerdə. Biri başqa adla əvəz olunub), Böyük Tatar döngəsi, Kiçik Tatar döngəsi, Tatar

yaşayış məntəqəsi; Türkmən keçidi, Boyarlar döngəsi, Ulan (hərbiyə, atlı ulanlar; oğlan – oulan – ulan) döngəsi, Basman (saray çörəkçiləri, möhür basanlar) küçəsi, döngəsi, dalanı; Taqan (tavan, taqan – nəyi isə asmaq üçün) küçəsi, dalanı, meydanı, keçidi (Taqan küçəsinin adı 1922-ci ildə dəyişilmişdir); 1-ci və 2-ci Yam küçəsi, 1-ci, 3-cü və 5-ci Yam sahəsi (yam – çapar deməkdir); İlim küçəsi (yapışqan, ağac qırığı; yapışqan və ya ağac qırığı istehsal edənlərin küçəsi); Kolpaç (qaplaq – qalpaq – şiş uclu baş geyimi hazırlayan emalatxananın yerləşdiyi küçənin adı ilə); İzumrud (zümrüd) küçəsi; Şaqan (çayan – çayı işıqlandıran) döngəsi və s.

2.Müxtəlif soyad və ləqəblərlə əlaqədar olanlar: Aksakov (axsaq) döngəsi, Alimov (alim) küçəsi, döngə və keçidi, Alyabova (Əli bəy) küçəsi, Babayev küçəsi, Barıkov (nazik, arıq; uzun tüklü it, ov iti; baruq, baraq) döngəsi, Baxmetev (bəy Əhməd) küçəsi və döngəsi, Babıçev (bəy beçə - bəy oğlu və ya bəyin birinci arvadı – bay bika) küçəsi, Marşal Biryuzova (bir üz) küçəsi, Biryulev (bir evli – bir öyli, bir məhəlləli) qəs., yaşayış məntəqəsi, Biryulev küçəsi, 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci Biryulev küçəsi, Bulatnikov (bulat – polad) küçəsi, Bulqakov (bulamaq feilindəndir) döngəsi, Butakov (budaq sözüdəndir) yaşayış məntəqəsi, Arkadi Qaydar (Qaydar – soyad-təxəllüs, farsca “Heydər” Həzrət Əlinin epitetidir) döngəsi (Zənnimcə, bu təxəllüsdəki Arkadi sözü də türk dilindəndir. Yazıçı Vətəndaş müharibəsində kəşfiyyatçı olduğu üçün bu təxəllüsü götürmüşdür. O, kəşfiyyata gedərkən deyərmiş: “Arxaya qayıdaram”. Yazıçı “Qaydar” adını “qayıtmaq” mənasında işlətməmişdir – A.Paşayev), Qoqol (göy göyərçin) küçəsi və bulvarı, Daşkov (deşik – dıra – söz saxlamayan) döngəsi, General Yermolov (Arslan Murza Yermolo adındandır. Müəllif onun “yer” - ər və ərəbcə “molla” sözlərindən düzəltdiyini və “igid alim” kimi izah etmişdir) küçəsi, İbrahimov küçəsi, İzmayilov meydanı, küçəsi, bulvarı, keçidi, prospekti və şosesi (Moskva ətrafında eyni adlı şəhər də vardır – A.Paşayev), Kazakov küçəsi və keçidi, Kantemirov küçəsi, Karamişev (qorumuş, müdafiyyə etmiş və ya qarımış, qocalmış kimi izah edilmişdir) prospekti, Kartaşev döngəsi, Kovilin (həyəcanlanmaq və ya göyermək feilindəndir) döngəsi, Kozlov (qozu – quzu, rus dilinə keçmə mənasında koza formasında keçmişdir) küçəsi, Kotsiyubin (kiçik bəy) küçəsi, Koçnov

(qoç – qoçaq) döngəsi, Kulakov (qul və ak komponentlərindən düzəlmiş, rus dilinə “kulak” formasında keçmişdir) döngəsi, Kutuzov (quduz) prosperti, küçəsi, döngəsi, Mansurov (tatar Mansur adındandır, ərəbcə “qalib” deməkdir) döngəsi, Miçurin (Bayçurin – Baçurin – Biçurin – Miçurin adı “bay” və “çur” adlarından yaranmış və “bəy qulluqçusu” deməkdir) prospekti, Nərimanov (Müəllifə görə, bu ad farsca “nari” – igid və “man” əvəzliyindən ibarətdir. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilində “nər” dəvənin erkək balasıdır və elə igid, cəsur mənasındadır. “Mən” əvəzliyi də doğma dilimizdədir və dünyanın bir çox dillərinə keçmişdir. Ad bütövlükdə isə “igid, cəsur adam” mənasındadır. Müəllif qeyd etməsə də, Şərqi Lenini hesab edilən azərbaycanlı Nəriman Nərimanovdur – A.Paşayev) küçəsi, Narişkin (Müəllif yenə də “nar”ı gah türk dillərində dəvənin öz gücü ilə fərqlənən erkək balası, gah da fars sözü kimi izah etmişdir) xiyabanı və prospekti, Oqarev (Türk dillərində yüksək və böyük mənasında olan “oqar” sözündən ibarətdir, “ucaboy cəsarətli döyüşçü” mənasındadır) küçəsi, Saburov (Ərəblərdən alınan və “tələsgən” mənasında olan bu ad türk xalqlarında geniş yayılmışdır) küçəsi və yaşayış məntəqəsi, Saltıkov (türk dillərində “ənənəni, qayda və modanı gözləyən” mənasında olan “salt-tuq” sözündən düzəlmişdir) küçəsi və sahil küçəsi, Salam Adil (Ərəbcə “Salam” – sülh, salam və “Adil” - ədalətli sözlərindən düzəlmişdir) küçəsi, Samarin (Fars dilində “atın belinə atılan aşırma kisə” mənasında olan “samar” sözündəndir, türk dilləri vasitəsilə rus dilinə keçmişdir) küçəsi, Sudakov (Bu soyadının əsasında duran “sudaq” balıq adı türk dillərindən rus dilinə keçmişdir) küçəsi, Talalixina (Bu soyadının əsasında türk dilindən alınan “dili lal” sözlərindən yaranmışdır) küçəsi, Tarakanov döngəsi, Tatişev (Bu soyadının əsasında duran “tat” İran dillərində hakimiyyətə sadıq olan təbəqəyə verilən addır. Türk illəri vasitəsilə rus dilinə keçmişdir) küçəsi, Timiryazev (Bu soyadı türkcə “dəmir” və ərəbcə “din uğrunda vuruşan döyüşçü” mənasında olan “qazi” sözlərindən düzəlmişdir) küçə, keçid, 1-ci və 2-ci döngə, Tokmakov (“toxmaq” sözündəndir) döngəsi, Tolmaçev (“dilmanc” sözündəndir) döngəsi, Turgenev (“tez, təcili, əsəbi” mənasında olan “turgen” sözündəndir) meydanı, döngəsi, keçidi, Turçaninov (“türk” etnonimindən) küçəsi, Tuxaçev (“bayraqdar”

sözündəndir) küçəsi, Uşakov (uşaq) döngəsi, Çaqinskaya (çağa, uşaq) küçəsi, döngəsi, Çapayev (çap-ay) küçəsi, döngəsi, Çertanov (tatarca “çortan” – şuka balıq adındandır) küçəsi, 1-ci, 2-ci, 3-cü döngəsi, Çiçeren (“səpələyən”, “dağdan”) küçəsi, Şaminskiy (şamdan) keçid, Şeremetev (türkcə “şeremet”, farsca “şir mard” – tez-tez və yüngül yerışı olan at) döngəsi (Bu adda aeroport ta vardır – A.Paşayev), Şişkin (türkcə “şiş”, rusca “şişka”) küçəsi, Şubin (türkcə “cübbə”, rusca “üst plaş - şuba”) döngəsi, Yuşkov (“yuuş” – yaş, nəmli, sulu) döngəsi və ya dalan və s.

3.Müxtəlif toponimlərdən düzənlər: Arbat (ərəbcə “rabat” – yaşayış məntəqəsinin, rayonun, şəhərin kvartalı” sözlərindən olub, rus dilinə türk dili vasitəsilə keçmişdir) küçəsi, meydanı, döngəsi, Arbates küçəsi, 1-ci, 2-ci döngələr – şəhərin kvartalları, Bazar küçəsi, Balçuq (palçıq) küçəsi, Kalançev (qala, qalaça) küçəsi, meydanı, keçidi, dalanı, Ordinka (orda, hərbi düşərgə) küçəsi, dalanı, Təjnaya (tayqa – meşə ilə örtülmüş dağlar) küçəsi, Çonqar (çunqur, çunğur – çökəklik) bulvarı, Altay küçəsi, Balkan döngəsi, Jiquli (dzigülü – qoşulma, qoşma) küçəsi, Krım çökəkliyi, döngəsi, keçidi, dalanı, Baykal küçəsi, Yauz (yavuz – qəzəbli, acıqlı) küçəsi, bulvarı, sahil küçəsi, Artek (artuq – yüksək, lap yaxşı) küçəsi, Astraxan (Hacı Tarxan) döngəsi, Bakı küçəsi, Balaklav (balıq tutmaq) prospekti, Kazan prospekti, döngəsi, dalanı, Kasimov küçəsi, Karaçarov küçəsi, 1-ci, 2-ci, 3-cü Karaçarovsk küçəsi, Karaçarov şosesi, 1-ci, 2-ci Karaçarov keçidi, 1-ci, 2-ci Karaçarov döngəsi, Kunqur (qonur) küçəsi, Ocaqov (ocaq) şəhərinin adından törəmişdir: Ocaqov şosesi, küçəsi, Böyük Ocaqov küçəsi, 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci Ocaqov döngəsi, keçidi, Səmərqənd bulvarı, Samar döngəsi, dalanı, Saratov küçəsi, keçidi, Taşkent küçəsi, döngəsi, Xivə küçəsi, Saritsın (sarı sun – daş) küçəsi, Çesmen (çəşmə - bulaq) küçəsi və s. (“Sovetskaya tyurkoloqiya” jur. N 2, 1979, səh.20-29).

Moskvanın türk mənşəli küçə adlarına aid göstərilən nümunələrin sayını azaltmaq da olardı. Düşünəndə ki, XII əsrdən başlayaraq Moskvada yaranan türk mənşəli küçə adları elə belə yaranmamışdır. Onlar o küçələrdə yaşayan müxtəlif türk xalqlarının qanı, canı bahasına, Moskva knyazlığının hərbi, siyasi, ictimai, mədəni həyatında göstərdikləri gərgin fəaliyyətləri hesabına

yanarmışdır. Görünür, onların sayı daha çox olmuşdur. Lakin bu adlar tədricən nə qədər fonetik dəyişikliyə uğradılsa da, başqası ilə əvəz edilsə də, yenə yaşayır və türk xalqlarının Rusiyanın tarixində oynadıqları rolunu əyani şəkildə bütün dünyaya nümayiş etdirir.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, qədim türk və rus etnosları bir-biri ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, indi onları ad və soy adlarına görə fərqləndirmək çox çətindir. Ancaq bir çox toponimlərdə onların türk mənşəli olmasını indi də asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Nurəddin Bəndəliyev və Ələkbər Əliyev “Şərqi Avropa düzənliyinin bəzi türkmənşəli adları haqqında” adlı məqalədə bu barədə yazırlar ki, Kiyev şəhəri yaxınlığında Çobanı, Poltava vilayətində Şeki, Qərbi Ukrayna ərazisində Qalıç, Bucaq, Voronej vilayətində Kalaç, Volqoqrad vilayətində Kalaç na Don, Moldav R-da Vuçey, Alyat, Budjak, Başqırdıstan R-da Duvan, Perm vilayətində Barda, Kurs, Nikolayev vilayətində Kazankaq, Kalmık R-da Saqau, Nur, Saqan-Aman adlı yaşayış məntəqələri, Odessa vilayətində ŞA-qanlı gölü, Azov dənizinə tökülən Bərdə çayı, Çernovtsi vilayətində Bərdə dağı, Sura (Volqa çayı hövzəsində), Mokraya Sura isə Dnepr hövzəsinə məxsus çay adı və s. qeyd edilmişdir. Coğrafi obyekt adlarının Azərbaycan ərazisində paralelləri vardır (20 – 121).

b) Rus ad sisteminin yaranmasında türklərin rolu. Faktlar göstərir ki, ruslar əvvəllər qədim türklərdə olduğu kimi ləqəb məzmunlu əsl adlardan istifadə etmişlər. Zaman keçdikcə onlar türk ad sistemindən istifadə və türklərin təhriki ilə ata və soy adlarından da istifadə etmişlər. Q.V.Tropin rus ad sistemi haqqında qeyd edir ki, digər slavyanlarda olduğu kimi rus dilində şəxs beş formada adlanır: əsl ad, ata adı, fəmiyyə, ləqəb və təxəllüs (104 – 6).

Sözsüz ki, bu fikir, əsasən, müasir ad sistemə uyğundur. Bir çox xalqlarda olduğu kimi, ruslarda da şəxsin bu adlarla adlanması heç də birdən-birə yaranmamışdır. Rusiyada əsl adlardan əlavə, ata adı və fəmiyalardan istifadə cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində meydana gəlmişdir.

Əsl adlar. Q.V.Tropinin məlumatına görə, Rusiyada X əsrə qədər şəxslər xarici görünüşlərinə, fəaliyyət sahəsinə, təbiətdəki əşya və hadisələrlə əlaqədar olan adlarla adlanardılar: Zavyal –

vyalyı, Baluş – balonik, Medved, Volk, Ej, Nekras, Nenaş, Veda, Nejdan, Vesna, Zima, Podosen, Pervuşa, Vtorak, Tretyak, Şestak və s.

Bütün slavyan aləmində XV-XVII əsrlərdə də bu cür adlardan istifadə olunmuşdur. Lakin Rusiyada X əsrdə xristianlığın qəbulundan sonra Aleksandr, Vasiliy, Viktor, Marqarita, Adrian və s. kimi dini adlardan istifadə olunmağa başlandı.

X-XI əsrlərdən başlayaraq Şərqi slavyanlarda iki addan istifadə olunurdu: 1) şəxsin anadan olarkən aldığı xristian adı; 2) ev adı: Knyaz Vasiliy, ev adı Volodimir; Yakov, ev adı Tvorimir və s.

XV-XVII əsrlərdə şəxsin xristian adları ön plana kəsdi və əsl ad funksiyasında işləndi. Şəxsin ikinci – ev adı isə ləqəb kimi əsl adın ikinci komponentinə çevrildi: Ofanes Podrez, İvan Suxona, Fyodor Zayts və s. Bu vəziyyət Rusiyanın bir çox dialektlərində indi də davam etməkdədir (104 – 7-12).

V.A.Nikonov yazır ki, Rusiyada ərə gedən qadınlar çox vaxt erinin adları ilə çağırılırdılar: Pyotrun qadını – Petrixa. XVI-XVIII əsrlərin sənədlərində göstərilir ki, qadınlar öz adları ilə yox, atasının və ya erinin adları ilə çağırılırdı: yakovleva doç, ivanovskaya jena sapojnikova, doç Yakova, jena sapojnika İvana (90 – 25-26).

Rusiyada əvvəllər biradlılıq mövcud idi. Bu fikri iki cür başa düşmək olar: 1) Yəni şəxsin tək cə öz adı ilə adlanması; 2) Bir ailədə olan qardaşların bir adla çağırılması. Burada biradlılıq dedikdə ikincini nəzərə almaq lazımdır. V.A.Nikonov bu münasibətlə yazır ki, 1674-cü ildə Balaxnada aparılan siyahıyaalma siyahıyahılarına əsasən aşağıdakı adlar qeyd olunmuşdur: Naumun uşaqları İvaşka 17 yaş, İvaşko 15 yaş, İvaşko 11 yaş. Yaroslavda 1646-cı il siyahıyaalınma siyahısında isə qeydə alınmışdır: dul Pelageyanın 3 oğlu var və üçünün də adı İvandır. Böyük İvaşko Moskvada işləyir, ortancıl İvaşko 10 yaş, üçüncü İvaşko 8 yaş. 1776-cı il Kostroma quberniyasının Penye kəndində siyahıda qeyd olunub: “Aleksenin oğlu Tavrulinin üç qızı var: Evfimiya 9 yaş, Evfimiya 7 yaş, Evfimiya 1 yaş” və s. (90-12-13).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, rusların əvvəllər ləqəb səciyyəli bir adları, sonralar isə dini və ev adlarından və ləqəblərdən, arvad və qızların ər və ata adları ilə adlanması qədim

türklərdə olduğu kimidir. Biradlılıqdan istifadə isə ərəblərə məxsusdur. Türk ad sistemində isə heç vaxt biradlılıq olmamışdır.

A.Qafurov qeyd edir ki, Harun Ər-Rəşidin Məhəmməd adlı 7 oğlu olmuşdur. Abbasi xəlifələrinin dördü birinin adı Məhəmməd idi. Lakin onların heç birinin Məhəmməd olması məlum deyildir. Çünki xəlifələr, türk xanlarında olduğu kimi, hakimiyyətə yeni adlarla gələrdilər. Məsələn, Harun Ər-Rəşidin oğlu Mütəssim Billahi – “Allahın qoruduğu”, o biri xəlifələr isə “Allah tərəfindən qorunan”, “Allahın idarə etdiyi” və s. adlarla xəlifə olmuşlar.

T.Hacıyev “İnamların adlarda izi” adlı məqaləsində yazır: “Antik təfəkkürə görə, ad ilə adlanan denotatın arasında daxili bir əlaqə vardır. Ona görə də adların dəyişilməsindən söhbət gedə bilməzdi” (18 – 87).

Doğrudan da, qədim türklərdə əsl adını şəxs özü qazandığı üçün onu dəyişmək olmazdı. Şəxs və ya xan sonradan göstərdiyi igidliklə əlaqədar yeni ad alanda da onun adı ilə özü arasında yenə o bağlılıq özünü göstərirdi. Şəxs yeni ad alanda onun əvvəlki adı ya unudular, ya da yeni ad əvvəlki adla yanaşı işlənərdi. Müasir dövrdə də bəzən şəxs rəsmi sənədlərdə bir cür adlanır, ailə və həyatda başqa bir adla çağırılır. Rusiyada da ikiadlılıq olmuşdur. V.A.Nikonov bunun iki səbəbini göstərmişdir. 1. Təhkimçi kəndli öz ağasının yanından qaçıb başqa şəhər və kənddə yaşayanda tamam başqa bir adla tanınardı. 2. Orta əsrlərdə hərbiyə gedən könüllülər hərbidə yeni ad alardılar. Tarix bir çox xalqlarda “hərbi adları” qoruyub saxlamışdır. Rusiya tarixində belə adlar az deyil (XIV Dmitri Donskoy, XVIII əsrdə Rumyansev – Zadunayskiy). Çar III İvanın əsl adı Timofeydir. Çar III Vasilinin əsl adı Qavril olmuşdur. İvan Qrozninin oğlu, çar kimi tanınan Dimitri (Uqlıç də öldürülmüşdür) onun çarlıq adı, Uar isə onun kilsə adıdır (90 – 23-24).

Ata adı. Bir çox dünya xalqları müxtəlif dillərə mənsub olsalar da, uşağın ata adını – “filankəs oğlu” və ya “qızı” şəklində adlandırırılar. Rus dilində isə bunu ifadə etmək üçün kişi adlarına – **oviç, -iç** (Petroviç, Fomiç), qadınlarda –**ovna, -iniçna** (Petrovna, Fomiçna) şəkilçiləri, alman, ingilis, skandinaviya və digər german dillərində **son** (Vilson), İran dillərində “**zadə**” – “uşaq, doğulan”

(Tursun-zadə), türk dillətində “**oğlu,qızı**” (Əhməd oğlu, Əhməd qızı), ərəblərdə **ibn** sözləri ilə düzəlir (90 – 9).

“Orxon-Yenisey abidələri”ndə (**Bayna Sanun oğlu** Külük çur, **Tinəsi oğlu**), “Qədə Qorqud” dastanlarında da (**Baybecan bəy qızı** Banu Çiçək, **Baybura xan oğlu** Bamsı Beyrək və s.) ata adlarından geniş istifadə olunmuşdur. Rusiyada isə ata adlarından istifadəyə XV əsrdən başlanmışdır və ilk ata adlarının yazılma sırası türk dillərində olduğu kimi idi: **İvan Fyodorova sını, İvan Yefimova sını, İvan Parfyonovasin, İvan Petrova sını**” (90 – 18,19,25). “1609-cu il: **Petruşka Levonova sını**, prozviş Petux krestyan; **İvaşka Serqeev**, prozvişe Muxa – İvaşka Muxa; **Savka Yakovleva sını**, prozvişe Qreşnoy – Savka Qreşnoy” (105 – 16,20).

Bu nümunələrdəki Levonov, Serqeev və Yakovlev adları familiya yox, ismin ziyəlik halında (roditelniy p.) olan ata adlarıdır.

Y.Fedosyuk qeyd edir ki, Rusiyada XIV-XV əsrlərdə fəmiliyaya keçilmə prosesinə başlanmışdır... İlk çapçılar İvan Fedorov və onun köməkçisi Pyotr Mstislavdır. Fedorov – fəmiliya deyil, ata adıdır. Mstislav da ləqəbdir. İvan Fedorovun oğlu İvan Dukareviçdir. O, sonralar Ukraynaya köçmüş, ona Dukar – çapçı ləqəbi verilmişdir (108 – 10).

Ata adı, xüsusi xidmətlərinə görə saray zadəganlarına fəxri ad kimi verilərdi. A.Qorbovski bu münasibətlə qeyd edir ki, İvan Qrozniy alman-opriçnik Q.Ştadenə ata adından istifadə etməklə mükafatlandırdı. Ştaden qeyd edir ki, Böyük knyaz ona sədaqətlə xidmət edənləri müəyyənləşdirəndə mənə yaxınlaşıb dedi: “Bu gündən sən Andrey Volodimiroviç çağırılacaqsan”. “Viç” hissəciyi şöhrətləndirmə titulu bildirir. O vaxtdan mən də knyazlara və boyarlara bərabər tutulurdum” (80 – 27).

E.P.Karnoviç yazır ki, XVI əsrdə qədim slavyan dilində “iç” diqqəti cəlb etdi. Çar knyaz və boyarlara ən yüksək təltif kimi “viçem” komponentli ata adlarından istifadə haqqında xüsusi fərman verərdi. Böyük Pyotr ilk dəfə belə təltifi 1697-ci ildə knyaz Yakov Öedoroviç (Fedoroviç – A.P.) Dolqorukiyə vermişdir (108 – 34).

Rusiyada şəxsin iki – xristian adı və ev adı və ya ləqəbi olduğu kimi iki ata adı olardı. Q.V.Tropin bu münasibətlə qeyd edir ki, XV-XVII əsrlərdə iki cür ata adından istifadə olunurdu: İvan Semenov sını

Qluxoe, Se az Senka Mixayılova sını Samulka (ləqəb – A.P.), İvan Petrova sını, İvan Petroviç və s.

İ Pyotr və II Yekaterina dövründə “oviç” komponentli ata adlarından istifadə çoxaldı (104 – 18-20).

Söylənən fikirlər haqqında müxtəliflik özünü göstərsə də, biz ancaq birinin haqqında söz açmağı lazım bildik. Qədim slavyan sözü olan “iç”in nə üçün məhz İvan Qroznı (1530-1584) vaxtında yada düşməsi çox maraqlı görünür. İvan Qroznının, İvan I Daniloviç Kalita (? – 1340), İvan III Vasileviçin (1440-1505) də ata adı olmuşdur (ASE.IV, səh.365-366). (İvan Qroznının türk mənşəli olması, hətta onun vaxtında Rusiyada islamın geniş yayılması haqqında məlumatlar da vardır).

Fərz edək ki, “iç” qədim slavyan sözüdür. Axı rus dilində ata adları təkəcə “iç” ilə yox, həm də “-oviç”, “-iç”, “-ovna”, “-iniçna” ünsürləri ilə yaranır. “İç” sözü qədim slavyan dilində hansı mənada işlənmişdir? Ata adı düzəldən digər ünsürlər hansı komponentlərdən yaranmışdır? Bunlar haqqında heç kim müəyyən məlumat verməmişdir. Bəlkə, onların “iç” sözünün türk mənşəli olmasından və XV əsrə qədər Rusiyada yaşayan türklər arasında bu sözün geniş işlənməsindən xəbərləri yoxdur?

O.Süleymanov yazır: “Yəhudilərin qədim “İyeremiya kitabı”nın e.ə.593-cü il bölməsində Midiyadan asılı olan dövlətlər sırasına Urartu və Manna ilə birgə “Aşquz” (variantı Aşkeniz) səltənətinin adı da çəkilir. Ön Asiyada bu köçərilərin şöhrəti o qədər böyük idi ki, onların yəhudi yazılışında ümumiləşdirilmiş termin və antroponim olmuşdu” (66 – 220). Müəllif “Aşquz” adının İş-quz – İç oğuz kimi izahını vermişdir.

Türk alimi Ziya Göyalp “Türklərdə əxlaq” əsərində göstərir ki, qədim türklərdə ailənin dörd dərəcəsi var: boy, soy, törkün, bark... Boy daxilində hər kəs özündən böyük kişilərə “içi”, özündən böyük qadınlara “aba”, özündən kiçik olan kişilərə “ini” və s. deyərdi. Sonralar “içi” – ağa, aba – abla, atı – ata şəklinə düşmüşdür... (99 – 129).

“Dədə Qorqud” dastanlarında “iç oğuz”, “dış oğuz”lar haqqında məlumatlar vardır. Bu da həqiqətdir ki, ilk dəfə “oviç” komponentli ata adlarından Rusiya hüdudlarında yaşayan türklər istifadə etmişlər.

O.Süleymenov yazır: “1159-cu ildə berendey başçıları – Dudar Satmazoviç, Karaköz Miyuzoviç və Koraz Kokey knyaz İzyaslavı türk edib Mstislavın tərəfinə keçmək qərarına gəldilər” (66 – 126).

Əgər qədim türk boylarında hər kəs özündən böyüklərə “içi” deyirmişsə, demək, övladlar üçün atalar da “içi” hesab olunurdu. Ata adlarına “iç”in artırılması həm də onun oğul atası olmasını bildirirdi. “İç”dən əvvəl isə “ov”un işlənməsi də təsadüfi deyildir... Bu barədə sonra...

N.A.Nikonovun digər rus onomoloqlarında təsadüf olunmayan bir məlumatı da çox maraqlıdır: “Məlumdur ki, Moskva boyarları çarla ata adlarının “İvan Fyodorova sın” formasında deyil, “İvan Fedoroviç” şəklində yazılması hüququ uğrunda mübarizə aparırdılar... 1627-ci il sərəncamında deyilirdi ki, boyar dumasının üzvlərindən başqa, heç kim –viçem ilə yazılan ata adlarından istifadə edə bilməz... II Yekaterina zamanında ata adlarından istifadə etmək bütün zadəganlar içərisində yayıldı” (90 – 18).

Demək, I Pyotra qədər Rusiyanın daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynayan türk əsilzadələri olan boyarlar (bəy ərlər) cəmiyyətin digər millətlərindən, adlarına görə də, fərqlənmək üçün ancaq “oviç” komponentli ata adlarından istifadə etmək üçün çarla mübarizə aparmışlar. Bu da “ov” və “iç” sözlərinin türk mənşəli olması ilə əlaqədardır. Əvvəllər ancaq boyarlar tərəfindən istifadə olunan “oviç” komponentli fəmilialar bəzi qadağalara baxmayaraq, Rusiyada geniş yayıldı və millətindən asılı olmayaraq hamı ondan rus mənşəli söz kimi geniş istifadə etməyə başladı.

Familiyalar. Soy adları (fəmilialar) da ata adları kimi seçilmir, ata-babadan övlada irsi olaraq keçir. Rus antroponimiyasında soy adları geniş toplanmış, tədqiq olunmuş, hətta neçə-neçə lüğətlər də hazırlanmışdır. N.A.Baskakov isə çoxsaylı məqalələrində və “Türk mənşəli rus fəmiliaları” kitabında yüzlərlə türk mənşəli rus soy adlarını etimoloji cəhətdən geniş tədqiq etmişdir (74). Azərbaycanda isə soy adları toplanmamış, tədqiq olunmamış və lüğət halına salınmamışdır.

Keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan digər türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan soy adları haqqında yazan tədqiqatçılar yekdilliklə qeyd edirlər ki, Azərbaycanda soy adları rus ad sisteminin təsiri ilə

XIX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlamış və XX əsrin 40-cı illərində başa çatmışdır. Bu fikirdə olan tədqiqatçılar qədim türk adları ilə əlaqədar tez-tez xatırlayırlar ki, bir qəbiləyə məxsus adlardan başqa qəbilənin nümayəndələri istifadə edə bilməzdilər. Ayrıca bir adamın adı həm də onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu da bildirirdi. Onda necə demək olar ki, qədim türklərdə soy adları olmamışdır. Məgər V əsrdən mənbələrdə adı çəkilən **Kəngərli** tayfası və bu tayfadan törəyən **Sofulu, Qaradolaq, Qaraxanbəyli, Əlixanlı** qollarından və 120 nəsilən ibarət adlar soy adları deyilmi? ("Elm və həyat" j. N8, 1985, səh.26).

L.N.Qumilyov V əsrin əvvəllərində Çindən Macarıstana qədər böyük bir dövlət yaradan **Aşina** Tukyü sülaləsindən yetişən **AşinaŞeni, Aşina** Yukuk şad, **Aşina** Mişe, **Aşina** Xallıq, **Aşina** Bücən, **Aşina** Simo xan, **Aşina** Suyizm, **Aşina** Kusalo və s. və b. hökmdarların adını çəkir (82 – 21,23).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında **Bayındır** xan, **Salur** Qazan, Bay **Becan, Qıpçaq** Məlik və s. adlardakı **Bayındır, Salur, Becan, Qıpçaq** adları həm də qəbilə adlarıdır (Soy adları haqqında daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: 56-44,73).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, qədim türklərdə soy adlarının heç bir şəkilçisi olmamış. Şəxsin adı həm əsl ad, həm də soy adı funksiyasında işlənmiş. V əsrdən sonra yaranan və elmi ədəbiyyatda hakim təbəqəyə mənsub edilən sülalə adları da soy adlarından başqa bir şey deyildir. Türk aləmində əvvəllər şəkilçisiz işlənən sülalə adları sonralar isə -lar şəkilçisi ilə yarandı: **Şirvanşahlar, Səlcuqilər, Şəddadilər, Rəvvadilər, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar, Əfşarlar** və s.

Azərbaycanın müxtəlif şəhər və kəndlərində aşağıdakı nəsil adlarından geniş istifadə olunmuş və indi də geniş istifadə olunmaqdadır: **Sərdərlilər, Qaramanlılar, Bəylər, Şələmənnilər, Osmannılar, Cüyürlülər, Aslanlılar, Ayrimlar, Polular, Keçəllər, Bozbaşlar, Yorgancılar, Paşalılar, Həkimlilər, Dikbaşlılar, Seyidlilər, Orduxanlılar, Müşdülülər** və s.

Demək, türk xalqlarında soy adlarından istifadənin tarixi əsl adlardan istifadənin tarixi qədər qədimdir. XIX əsrdə Rus dilindən digər türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan dilinə keçən soy

adları yox, “fəmiyliya” termini və “ -ov, -ova, - yev, -yeva, -ski, -skaya” komponentli fəmiyliyalar olmuşdur.

Bəs Rusiyada fəmiyliyalar nə vaxt yaranmışdır?

V.A.Nikonov yazır: “Rusiyada yüksək təbəqənin nümayəndələri XIV əsrdə, əhalinin böyük əksəriyyəti isə ancaq XVIII-XIX əsrlərdə fəmiyliya qəbul etmişdir. Ölkəmizin bir çox xalqları isə Sovet hakimiyyəti dövründə ata adı və fəmiyliya qəbul etmişdir” (90 – 7).

Rus fəmiyliyaları haqqında yazan müəlliflərin, bəlkə də, hamısı V.A.Nikonovun son cümləsini tez-tez təkrar edirlər. V.A.Nikonov isə yazır: “Rusiyada knyazlar, sonra isə boyarların fəmiyliya qəbul etməsi XIV əsrdən başlayaraq XVI əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Mülkədarlar XVI-XVII əsrlərdə, şəhər tacirləri XIX əsrin əvvəllərinə qədər, ruhanilər XVIII-XIX əsrin birinci yarısında fəmiyliya qəbul etmişlər. Çoxluq təşkil edən kəndlilərin XIX əsrin ortalarına qədər fəmiyliyaları olmamışdır”...(90 – 17).

N.A.Baskakov qeyd edir ki, türk mənşəli rus ailələrinin çoxunun ulu babaları Qızıl Ordalılardan çıxmışlar. XIV və XV əsrlərdə onların fəmiyliyaları mənsub olduqları poleves, peçeneq, uzlar və müxtəlif türk qəbilələrindən gələn türk mənşəlidir (74 – 8).

İ.Cəfərsöylü “Türklər rusların soy kökündə” adlı kitabında Suvorov, Kutuzov, Korsakov, Turgenev, Aksakov, Arnautov, Arakçeyev, Artuxov, Aslanoviçev, Oqarov, Kanikov, Laçinov, Barsukov, Tumanski, Tumensev, Tenişev, Çiçaqovlar, Qoqol, Sonin, Çarıkov, Tanıyev, Butakov, Kazakoviç, Qartalov, Kunayev, Başkirtsev, Başkirov, Alabışev, Yerlikov, Mamayev, Koçarev, Konakov, Mosolov və b. türk mənşəli rus fəmiyliyalarını etimoloji cəhətdən izah etmişdir (27).

F.e.d. Minaxanım “O taxtını vulkan üzərində qurmuşdu. Rus çarı Boris Qodunov” adlı məqaləsində yazır: “Qodunov”lar ailəsinin Qızıl Ordalı babası Çata (Çet, Çetti) Mirza İvan Kalita zamanı 1330-cu ildə Rusa köçmüş və çara yaxınlaşmışdı... Şata Mirzanın İvan Qodun adlı nəvəsindən Qodunovlar soyu yaranır. Tarixə təmiz və vicdanlı baxış (əslində tərəfsiz) sahibi olan Veselovski isə Qodunovların XIV əsrdə yaşayan həmin babasının Esen (Hasan) Qodun adını daşdığını gösrərir... Baskakov həm də bu fəmiyliyanın qodun – qodun (“gödən”) sözünün ikinci əlavə mənəsi olan “axmaq, ağılsız

adam” mənasından yarandığını göstərir” (“Kredo” qəz. 12 avqust 2006).

Məlumdur ki, rus knyazlarının yanına xidmətə gələn türklər tək-tək yox, qrup halında öz qəbilələri ilə birlikdə kollektiv şəkildə gələr, rus təbəliyini, xristianlığı qəbul edər, torpaq alar, böyük mal-mülk sahibi olardılar. O.Süleymenov “kovuy” etnonimindən bəhs edəndə **Arslan-oba, Altun-apa, Aepa (Əyə-oba)** və s. nəsil adlarını çəkir (Bu barədə artıq bəhs olunmuşdur). Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “İpatev salnaməsində 1185-ci ildə İqora qarşı vuruşmuş poloves nəsiləri sadalanır”. O.Süleymenov bu nəsil adlarının ilkin variantını aşağıdakı kimi bərpa etmişdir: toksobiçi (“Doqquz oba içi”), etebiçi (“Yeddi oba içi”), tertobiçi (“Dörd oba içi”), kolobbıçi (“Beş oba içi”) və s. (66 – 127).

Demək, Rusiya təbəliyini qəbul edən türk tayfa və ya qəbilələrinə daxil olan hər bir şəxsin əsl adları və ata adlarından başqa, qəbilə adını – Arslanoba, Altunoba və s. adlarını da daşımışlar. Daha dəqiq desək, qəbilə və ya qəbilə başçısının adı o qəbiləyə daxil olanların soy adı funksiyasında işlənmişdir. Yəqin ki, qəbiləyə daxil olan hər bir ailə də öz başçısının adını daşıyarmış (Qodun ev, Arslan ev, Kitanov). Buradan aydın olur ki, ata adı düzəldən “oviç” iki sözdən – “oba”, “ev” və “iç” sözlərindən qüzəlmişdir. Zənnimizcə, “Dədə Qorqud” dastanlarında “iç” hansı mənada işlənmişdirsə, elə burada da o mənada.

“Ev” sözünün əsl adlara qoşulması və müasir soy adları kimi işlənməsi ilə əlaqədar olaraq S.M.Mollazadə və T.S.Əliyev “Etnonimlərdə “qara” sözü” adlı məqalədə yazırlar: “Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Günxanın dörd övladından birinin adı Qaraevli xandır. Bu etnonim Əbülqazi xanın şəcərəsində də Qaraelli (Qaraöylü) şəklindədir... Mahmud Kaşqaridə isə bu etnonim... Qarabölük kimi göstərilir” (22 – 50).

Nümunədən görüldüyü kimi “ov”, “ev” komponentli adlardan istifadə edənlər ilk dəfə hakim təbəqənin nümayəndələri olmuşlar. Boyarlar da hakim təbəqənin nümayəndələri – bəylər, qəbilə başçıları idilər.

A.V.Superanskaya və A.V.Suslova K.Marks və F.Engelsdən aşağıdakı statı gətirmişlər: “Familiya” sözü yarananda “ailə, nəsil”

mənasında işlənməmişdir. İlk əvvəllər romalılarda bu söz ailə və uşaqlarla heç bir əlaqəsi olmamışdır, ancaq qullara aid olmuşdur. “Familus” – ev qulu, “famiya” isə bir şəxsə mənsub olan qulların cəminə deyilir (K.Marks, F.Engels. Əsərləri 2 c.)” (103 – 13).

Bu statdan məlum olur ki, bir şəxsə məxsus olan bütün qullar quldarın adı ilə (Filankəsin qulu) adlanırmış və haqqında danışılan qəbilə üzvlərinin qəbilə başçısının adını soy adı kimi işlətmələri ilə üst-üstə düşür.

Rusiyada isə əvvəllər ancaq boyarların istifadə etdikləri “ov”, “yev” komponentli soy adlarından, “oviç”, “iç” komponentli ata adlarının yayılmasının qarşısı alınsa da, sonralar onlardan istifadə kütləviləşdi. Rusiya ərazisində real şəraitə uyğun yaranmış bu cür ata və soy adları əvvəllər ancaq türk qəbilələrinə mənsub olsa da, tədricən Rusiya ad sisteminin əsasını təşkil etdi. Lakin Rusiyadan kənarında yaşayıyan müxtəlif türk xalqları tərəfindən qəbul olunmadı, rus dilinə məxsus olan ata və soy adları kimi qiymətləndirildi. Elə buna görə də son 200 il ərzində Çar Rusiyasında və Sovet İttifaqı dövründə bunların geniş yayılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Hətta Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra xristianlığı qəbul etməyən və “ov”, “yev” komponentli fəmiya götürməyənləri orduya və dövlət qulluğuna qəbul etməzdilər. Sovet dövründə isə kütləvi şəkildə bütün vətəndaşlar rus dilinə məxsus hesab edilən “ov”, “yev” komponentli fəmiyaya keçildi.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, müxtəlif türk xalqları genetik cəhətdən müasir dövrdə başa düşülən ruslarla o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, indi onları ayırmaq çox çətindir. İndi hər hansı qəbilənin, tayfanın və eyni fəmiya daşıyanların tarixini öyrənmək, mənşələrini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Lakin rus türk xalqlarının tarixini dərinlən öyrənmək vacibdir. Bu mühüm problemin real aydınlaşdırılmasında tarixi bilməyin rolu çox böyükdür. Xəq yazıçısı İsa Hüseynov “Yeni Müsavat” qəzetinin əməkdaşlarına verdiyi müsahibəsində demişdir: “1952-ci ilin yazında məşhur yazıçı Paustovskiy Konstantin Qeorqiyeviç öz “masterskoy”unda dərs dediyi gənc yazıçılardan birini “Bakı” restoranında “obed”ə dəvət edib, sirr açdı: “Mı turki. Ya – turok. Pri lyubom obstoyatelstve bud gəstnım”... (“Yeni Müsavat” qəz. 12 iyun 1999).

Demək, X əsrdən ərəb ad sisteminin təsirinə məruz qalan və onun “əsaretindən” tam qurtarmayan, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində yaşayan digər türk xalqları kimi Azərbaycan da Rus ad sisteminin təsirinə məruz qalmışdır. Hazırda Rusiya və Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda üç komponentli (əsl ad, ata adı və soy adı) rus ad sistemindən istifadə olunur. Anadan olan körpənin şəxsiyyət vəsiqəsində, sonrakı dövrlərdə isə digər rəsmi sənədlərində ancaq bu adlar qeyd olunur. Bunlar əsas ad kateqoriyası adlanır.

Köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan ləqəblər heç bir sənəddə qeyd olunmur. Titullar (keçmiş titullar və müasir hərbi rütbələr), fəxri adlar (o cümlədən dini) və təxəllüslər isə xüsusi vəsiqələrdə qeyd edilir.

II FƏSİL **TÜRK MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL ONOMASTİK VAHİDLƏR**

1.Ermənistanda Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər

1.Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlər. Bu vaxta qədər indiki Ermənistan ərazisində olan toponimlər haqqında ta qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzə qədər həm xarici alimlər, həm rus və erməni, həm də Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Bu ərazilərdə yaşayan müxtəlif türk tayfaları haqqında, XIX əsrin əvvəllərindən Qafqazda baş verən siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq Azərbaycan torpaqlarının dördüncü hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra bu ərazilərdə İran və Türkiyədən köçürülənlərin hesabına ermənilərin sayı çoxalmağa başladı. Beləliklə, bu dəyişiklik “torpağın köksündə tarixin izləri” (Ak. A.Axundov) olan türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsində də özünü göstərdi.

Bizim məqsədimiz bu mövzuda yazılmış namizədlik və doktorluq tədqiqatlarını təhlil etmək, müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməkdən ibarət deyildir. Əsas məqsədimiz isə bu ərazilərdə mövcud olan türk mənşəli onomastik vahidlərin (əsasən toponim və antroponimlərin) çoxluğunu, Qərbi Azərbaycanın Azərbaycanın qədim torpaqları

olduğu fikrinin düzgünlüyünü əyani göstərməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə biz əsasən Bakı şəhərində keçirilən və onomastikanın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş elmi-praktik Onomastik konfranslarda bu mövzuda edilmiş məruzələrin materiallarından, görkəmli alimlərimizin çap olunmuş kitablarından, lüğətlərdən, “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”ndan geniş istifadə etmişik. Bu fikrin həqiqət olduğunu toponimlərin özü, onların etimologiyası, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri əyani şəkildə sübut edir.

İbrahim Bayramov tarixi faktlara əsaslanaraq yazır: “Tarixi mənbələr sübut edir ki, Ermənistan adlı müstəqil dövlət heç zaman olmamışdır. Belə bir dövlət 1920-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan torpaqlarının hesabına yaradılıb. Həmin ərazi vaxtilə qədim Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş və Azərbaycan dövləti tərəfindən idarə edilmişdir. 1920-ci ilə kimi İrəvan xanlığı adı ilə Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi kimi tanınmışdır”. Sonra müəllif Axta, Ayrım, Polad, Quqark, Aparan, Avşar, Qaraqoyunlu, Əştərək, Arpa, Qanlı, Kəvər, Baharlı, Bayat, Bayandur (etnotoponimlər), Əzizli, Əlibəyli, Əliqulukənd, Əliməmmədli, Ağabəy, Babakışi, Balaxan, Dədəli (antropotoponimlər), Xatunarx, Qırxbulaq, Qarabulaq, Qarasu, Ağbulaq, Ağgöl, Əyrisu, Bulaqlar, Göycə, Gödəkbulaq (hidronimlər), Arbat, Armudlu, Almalı, Qamışlı (fitotoponimlər), Ayıbasan, İlançalan, Qoturoba, Göyərçin (zootoponimlər) kimi onomastik vahidləri qruplaşdırmışdır (21 – 69-70).

Tarix boyu bu ərazilərdə azərbaycanlılar yaşadığı üçün indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli onomasrik vahidlər çoxdur. Tədqiqatçılar həm real faktlara, həm də tarixçi və coğrafiyaşünasların fikirlərindən geniş istifadə etmişlər. Məsələn, S.A.Məmmədov “Simeon Yerevanlının “Cambr” əsərində Azərbaycan toponimləri (XVII əsr)” adlı məqaləsində yazır: “Şərqi Ermənistanın Vədi (Ararat) rayonu ərazisində saxlanılan qədim oğuz qəbiristanları, kitabələr, qoyun, yəhərli-yüyenli at, qəbir daşları, onlardakı təsvirlər, ornamentlər uzaq keçmişimizdən xəbər verir. Yerli yaşlıların sözləri ilə desək, “əlyetməzlər elinin Qara Ulaş nəslindən olduğumuzu” təsdiq edir. Həmin rayonun və bizim şəxsən yazıya aldığımız 60-a qədər oba, kənd adları “Dədə Qorqud” qaynaqları ilə bağlı toponimlərdir” (17 – 118).

Müəllif tarixi faktlara isnad edərək yazır ki, sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Şərqi Ermənistanın Azərbaycan feodal dövlətləri – Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Çuxur Səd bəylərbəyisi tərəfindən idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq bu ərazidə oğuz-türk köklü birləşmələrin məskunlaşması daha da artmış və külli miqdarda oykonimlər, hidronimlər və s. kimi adlar yaranmışdır. XVII yüzildə Şərqi Ermənistanda olan türk köklü toponim və etnonimlər barədə daha zəngin qaynaq olan Simeon Yerevanlının “Cambri” (Fransızca “Arxiv” deməkdir) əsərinə müraciət etmiş və Azərbaycan mənşəli toponimlər haqqında ümumi məlumat vermişdir. O, “Cambri”da öz əksini tapan toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

a) Türkköklü toponimik vahidlər: Sarvanlar, Əlibəyli, Diləkli, Dərəçiçək, Aralıq, Kültəpə, Gölkənd, Qızıltəpə, Əmirikənd, Yayıcı, Ağcakilit, Təkəlik, Eşşəkquduran, Belişən, Ağcaqala, İrışad, Çil, Kirəcli, Qaradaş, Aydınərviş, İlanlı, Armudağacı, Əli Küçək (Küçük), Daşburun, Baş-Abaran, Gümbətli, Gülbali, Damcılı, Güllücə, Palçıqlı, Mülk, Qızılburun, Hələbikənd, Çələbikənd, Çaşırılı, Eyvazlı, Kürdəli, Hamamlı, Şorlu, Qoşavənd, Qınçaqvəngi, Çadqıran, Qaradəli, Göygümbəz, Yoncalıq, Köndələn, İlxıçıkənd, Küylühasar, Qızıldəmir, Qaratəpə, Üçtəpə, Sadaxlı, Yuxarıgöl, Axsaxlı, Qaraverən, Qaraqoyunlu (Yolkəsən), Hacılar, Hacıqara, Qaraaxaç, Zeytun, Şəhriyan, Təpəli, Piridərviş, Dərəçiçək, Safiabab, Cəfərabab və s.

b) Türkköklü hidronimlər əsasında yaranmış toponimlər: Qırxbulaq, Xatınarx, Dəlmə, Dəmirbulaq, Quzuludərə, Qaralıqdərə, Qarabulaq, Bezirganyolu, Əyriqöl, Gözəldərə, Şaharxı, Daşburun, İmamarx və s.

Müəllif yazır: “Professor A.M.Qurbanov qeyd edir ki, təqribi hesablamalara görə Ermənistan SSR toponimik fondunun 30-35 faizi (bəlkə də, daha çoxu – S.M.) türkköklüdür. XVII əsrdə Yerevan şəhərinin mədəni-etnik tərkibinin dördüdə üç hissəsini azərbaycanlılar təşkil etməsi bu toponimlərin yaranmasının başlıca mənbəyi olmuşdur. Azərbaycanlıların burada çoxluq təşkil etməsi fikri X.F.B.Linc və akad. A.Q.İsannisyan tərəfindən təsdiq edilmişdir” (17 – 121).

İbrahim Bayramov “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin qrupları haqqında” adlı yazısında regionda işlənən

toponimləri əmələgəlmə mənbəinə görə qruplaşdırmışdır. Müəllif əvvəl qeyd edir ki, İ.Şoponin və Z.Qorqodyanın tərtib etdikləri statistik məlumat kitabından aydın olur ki, Rusiya dövlətinin himayədarlığı və təhriki ilə 1823-30-cu illərdə ermənilər İrandan və Türkiyədən köçürülmüş, Azərbaycanda, xüsusən Qərbi Azərbaycanda, Dağlıq Qarabağda yerləşdirmişlər. Buna görə də Ermənistan toponimlərinin 99%-i türk mənşəlidir. Tarixən yaşamış 24 oğuz qəbiləsinin əksəriyyətinin adları Ermənistan toponimikasında öz əksini tapır. Ermənistanın elə bir rayonu yoxdur ki, orada türk mənşəli toponim olmasın. Ermənistan ərazisində olan, lakin kütləvi şəkildə dəyişdirilən türk mənşəli toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Antrotoponimlər: Babakişi, Hacı Xəlil, Qaranamaz, Qara Məmməd, Sultanabad, Çopur Əli, Babacan, Şahəli, Əli Məmməd, Qaraisa, Yaqublu, Alıxan, Molla Musa, Ocaqqulu, Əlikənd, Kərimkənd, Kosa Məmməd, Hüseynbəyli, Hüseynquluağalı, Hacı Bayram, Cəfərabad, Həsənkənd, Heydərbəy və s. (Abaran, Axta, Basarkeçər, Kəvər, Vədi, Qarakilsə, Qızılqoç, Dürkənd, Zəngibasar, Keşişkənd, Qurduqulu, Cəlaloğlu, Qafan, Üçkilsə, Karvansara rayon adları da bura daxildir) və s.

2.Etnotoponimlər. Abaran (rayon adı), Böyük Camışlı, Bozarçı, Bozarçıq, İmirli, Təkərli, Qaçaqan, Böyük Ayrım, Uzunlar, Kiçik Ayrım, Axta (rayon adı), Dəllər, Ördəkli, Təkəlik, Böyük Qaraqoyunlu, Qaraiman, Kərkibaş, Çaxırlı, Bayatlar, Qaralar, Kolanlı, Cücəkənd, Comardlı, Axtaxana, Bazarlı, Qaçaran, Çəpni, Qəmərli (rayon adı), Sabunçu, Qaracöran, Keçili, Çubuxçu, Qılıclı (Paşalı), Dəmirçi, Qanlı, Oğurbəyli, Goran və s.

3.Hidrotoponimlər: Qarabulaq, Göllü Damcılı, Korbulaq, Göllü, Qoşabulaq, Gödəkbulaq, Göysu, Soyuqbulaq, Ağbulaq, Çaykənd, Gölkənd, Qarasu, Ağsu, Bulaqlar, Ayğırgöl, Kərimarx və s.

4.Zootoponimlər: Danagirməz, Ovit Dovşangirməz, Barana (rayon adı), İnekdağ və s.

5.Orotoponimlər: Daşqala, Qızqala, Təpəgöy, Çaldaş, Şiştaya, Tomardaş və s.

6.Fitotoponimlər: Güllüce, Buğdaşen, Söyüdlü, Şamlıq, Dərəçiçək, Almalıq, Yarpızlı, Ərikli, İydəli və s. (23 – 77-82).

Elə müəlliflərə də təsadüf olunur ki, onlar Ermənistan ərazisində olan türk mənşəli onomastik vahidləri ümumi şəkildə deyil, ayrı-ayrı regionlarda və ya rayonlarda olan onomastik vahidləri tədqiq etmişlər. Bu baxımdan F.Ə.Əliyevin “İrəvan şəhəri və onun Azərbaycan dilli toponimik vahidləri” adlı tədqiqatı çox maraqlıdır. Müəllif göstərir ki, indiki İrəvan (Yerevan) qədim Çuxur Səd vilayətinin inzibati mərkəzi olmuşdur. Ararat vadisinin əvvəlki adı Çuxur Səd, sonralar İrəvan çuxuru adlanmış və bu torpaqlar İran və Türkiyə müharibələrində sərhəd rolunu oynamışdır.

Müəllif yazır: “Səyyah Övliya Çələbinin və akademik Bartoldun təsdiq etdiyi məlumata görə, Şah İsmayıl Xətai vəziri Rəvanqulu xan Ustacluya əmr edir ki, Çuxur Səddə bir qala tikdirsin. Yeddi ilə tikilib başa gələn qalaya Rəvanqulu xanın şərəfinə Rəvan adı verilir. Tələffüzdə “R” hərfi ilə başlanan bir sıra sözlərin əvvəlinə “i” saiti artırıldıqda Rəvan İrəvan formasına düşmüş, XX yüzilliyin ortalarına kimi İrəvan kimi işlənmişdir” (19 – 258).

Məqələdə qeyd olunur ki, 1655-ci ildə İrəvana gələn fransız səyyahı Jan Batist Taverdiya və 1673-cü ildə başqa bir fransız səyyahı Jan Şardeni qeyd ediblər ki, İrəvanda 800 ev var və burada yalnız azərbaycanlılar yaşayır. “1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsindən sonra Türkiyə və İrandan köçürülən ermənilərin hesabına İrəvan əhalisinin milli tərkibi belə olmuşdur: azərbaycanlılar – 1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər 567 ailə 2369 nəfər” (19 – 259).

F.Ə.Əliyev İrəvan şəhərinin toponimik vahidlərini belə qruplaşdırmışdır:

1.Məhəllə adları: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqqçı, Toxmaq, Təpəbaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq, Börkçülər.

2.Karvansaralar: Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli.

3.Bulaqlar: Dəmirbulaq, Qırxbulaq, Dələməbulaq, Sərdar.

4.Çaylar: Gedərçay, Qırxbulaq, Zəngi.

5.Bağlar: Dərəbağ, Dələmə bağı, Dəmirbulaq bağı, Şəhər, Dərəkənd, Abbas.

6.Meydanlar: Məscid meydanı, Zalxan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı.

7.Məscidlər: Göy məscid, Qala məscidi, Hacı bəyin məscidi, Zalxan məscidi, Günlüklü məscid, Günbəzli məscid, Günbərlü məscidi, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi, Hüseyinli məscidi.

8.Təpə adları: Qulu-təpə, Üçtəpə, Qızıltəpə və s.

“Bu gün İrevanda və bütün Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmasa da, babalarımızın yaratdığı və ad qoyduğu yerlər yaddaşlarda və bir sıra rəsmi sənədlərdə yaşamaqdadır. Bu adların tarixi-linqvistik aspektdə tədqiqi tariximizə şübhə ilə yanaşan, tarixi istədikləri kimi təhrif edən erməni hayküyçülərinə tutarlı cavab olacaqdır”(19-259).

Şövkət Kərimov isə “Ermənistanda Qaraqoyunlu toponimləri” məqaləsində ancaq Krasnoselo rayonunda geniş yayılan Qaraqoyunlu toponimlərini tədqiq etmişdir. “Qaraqoyunlu Krasnoselo rayonunda geniş bir mahalı əhatə edir. Basarkeçər rayonunda Qaraqoyunlu, Vedi rayonunda Qaraqoyun adlı kəndlər vardır” (21 – 72). Müəllif Qaraqoyunlu toponimlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1.Kənd adları: Gölkənd, Çaykənd, Qaraqaya, Yanıxtəpə, Əmirxeyir, Beryəbad, Çıvıxlı, Salah.

2.Dağ adları: Murğuz, Cantəpə, Soyuqbulaq, Xəryə, Dilik, Qızıqlaya, Ağqaya, Sarı qaya, Çalmalı qaya və s.

3.Dərə adları: Əyridərə, Yağlıdərə, Kaha dərəsi, Çətindərə, Gödəkdərə, Novruz dərəsi, Dəmirçidərə, Oğrudərə, Sarıdərə, Maraldəyə, Qızıldərə, Qaranlıq dərə, Gözəldərə, Arpadərə, Dəhnədərəsi və s.

4.Təpə adları: Qalatəpəsi, Qazaxtəpə, Dağlar təpəsi, Tölekli təpəsi, Sarıtəpə, Versditəpə, Tüklütəpə, Qotur təpəsi, Haçatəpə, Avitəpə və s.

5.Çay və bulaq adları: Tərsa çay, Qaratorpaq çayı, Murğuz çayı, Muncuqlu bulaq, Qarabulaq, Göybulaq, Şirinbulaq, Sarıbulaq, İyibulaq, Yarpızdıbulaq, Yolbulaq, Qırxbulaq, Daşbulaq, Şəkər bulağı, Gurbulaq, Dikdaş bulağı və s.

Sərənə adları: Duzdağ, Püşdə, Albalıq, Alımçalı, Nərgizdi, Qaratorpaq, Çarsu, Ağ yal, Qarasaqqallı, Şırbırır, Əyrisu,

İldırımdüşən, Bələli, Divək, Koteşkər, Dəlməli, Buzdux, Dənəşik yalı, Quruyal və s.

Tala adları: Qorçu talası, Pərən talası, Çopurtala.

Meşəlik və kol adları: Cökəlik, Şamlıq, Ağcaqayınlı, Armudluq, Almalıq, Fıstıqlıq, Əzgili, Güəllik, Alımçalı, Qarağatlı, Mənəsəkli, Ardışdı, Zırxılı, Tupulqulu və s. (21-72-73).

F.Ə.Əliyev “Ermənistan SSR Ararat (Ağrı dağı) vadisi rayonlarında Azərbaycan toponimləri” adlı məqaləsində ancaq Ağrı dağı rayonlarında olan Azərbaycan toponimlərini araşdırmışdır. Müəllif haqlı olaraq yazır: “Ermənistan SSR müasir toponimik fondunun 30-35 faizi türkköklüdür. Bu toponimlərin geniş miqyasda tədqiqi Azərbaycan xalqının soy kökünün və yayılma arealının öyrənilməsinə – aşkara çıxarılması baxımından çox zəruridir...”

Ararat (Ağrı dağı) vadisi rayonlarının (Ararat, Artaşat, Masis, Eçmiazdin, Hoktemberyan) ərazisində saxlanan qədim oğuz ...abidələri uzaq keçmişimizdən xəbər verir...” (18 – 218-220).

“Ermənistan SSR inzibati-ərazi bölgüsü”ndə (Yerevan, 1971) Ararat (Ağrı dağı) vadisində 150-yə yaxın türkköklü Azərbaycan toponiminin adı qeyd olunmuşdur. Müəllif onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

I.Dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz edilənlər. Çox təəssüf ki, 150 oykonimin 90-ı 1935-1971-ci illərdə dəyişdirilmişdir: Reyhanlı – Ayqavan, Cidəmli – Azatavan, Darqalı – Ayqezard, Məsimli – Ayqerat, Ayazlı – Ayqeston, Qarğabazar – Aykeşen, Molla Bəyazid – Babakəsət, Uzunoba – Arqavanq, Vərməziar – Arevşat, Kurdikibi – Armavir, Gödəkli – Mirqavin, Arazdəyən – Yerasx, Şıxlar – Lusarat, Ağamzalı – Marmaraşen, Oğuzbəyli – Berkanuş, Qaşqay – Vardaşat, Qaralar – Arabez və s.

II.Müasir dövrə qədər öz adını saxlayan Azərbaycan toponimləri: Avşar, Ağcaqala, Ağcaqışlaq, Ayazlı, Bayburd, Kiçik Vedi, Dəmirçi,Yengicə, Zəhmət, Zəngilər, Muğan, Rəncbər, Sarvanlar, Xalisə, Şidli, Şirazlı, Şorlu, Dəllər, Dəlilər, Şorbulaq, Qamışlı, Sarcalar, Sabunçu və s.

III.Əhalinin başqa yerə köçməsi nəticəsində xarabalığa çevrilən, passiv fonda keçən toponimlər: Alməmməd, Düyün, Kargən, Zəncirli, Zimli, Kolanı, Baxaq, Qaladibi, Qarabağlar, Göl, Daşnov, Yanıq,

Düyüdaş, Ağbulaq, Ağasımbəyli, Ağkənd, Kūsüs, Ağsu, Zinit, Közlükənd və s.

Toponimlərin müəyyən qismi “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşməsi, azərbaycanlıların qədim dövrdən bu ərazilərdə yaşamasından xəbər verir: Bayburd, Qazançı, Kotuz, Hortuz, Haqız, Oğuzbəyli, İnqala, Bəcgözdi, Muğanlı, Saatlı, Qaragünə, Türkmənli, Dəmirçi, Qarğabazar, Qəmərlı, Düyün, Düyər və s.

Müəllif toponimlərin quruluşca növləri haqqında da məlumat vermişdir:

1.Sadə toponimlər: Qaşqa, Zimmi, Zəngi, Göl, Yuva, Vedi, Kərki və s.

2.Düzəltmə toponimlər: Qəmərlı, Başnalı, Bəbirli, İpəkli, Armudlu, Tamamlı, Daşlı, İydəli, Şidli, Şirazlı, Ayarlı, Sarvanlar, Zəngilər və s.

3.Mürəkkəb toponimlər: Cəfərabad, Sərdarabad, Xatınarx, Şorbulaq, Qarabağlar, Torpaqqala, Qacarabad, Həbişkənd və s. (18 – 218-220).

M.İ.Məmmədov “Ermənistan ərazisində bəzi qədim Azərbaycan toponimləri haqqında” adlı məqaləsində indiki Ermənistan ərazisinin qədim zamanlardan Azərbaysan xalqının da yaşayış yerləri olmasından söz açmış və ən qədim türk mənşəli Avaran, Qacaran, Ayrım, Ağmanqal, Qaramanlı, Qaraqoyunlu, Qorqud, Qazaxlar, Cızılar, Ələyaz, Çaxırlı, Qazançı, Dəmirçi, Dərələyəz, Alagöz və s. kimi toponimlərdən söz açmışdır (17 – 147-149), S.Mirmahmudova və M.Mirmahmudovun “Ermənistan SSR-nin Azərbaycan fitotoponimləri” məqaləsində isə Gülistan, Qamışlı, Kamışkut, Darşamb, Şam, Söyüdlü, Dərəçiçək, Şamgözü, Çınarlı, Yarıfzlı, Almalı, Armudlu, Alçalı, İydəli, Qozluca fitotoponimlərdən söz açılmışdır (17 – 158-160). Ə.M.Rüstəmov “Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər” məqaləsində isə Komaran (kimer – qəmərlı türk tayfa adından, Hunud (hun və -ud yer anlayışı bildiren şəkilçidən yaranmışdır. Bununla əlaqədar Kurud, Urud, Qovşud toponimləri də vardır), Xotanan toponimi M.Kaşğaridə olan Xotanlı eyniyyət təşkil edir. Hazırda Çin Uyğur Respublikasında “xotan”lar etnonimli türk tayfaları yaşayırlar və orada Xotan şəhəri və Xotan çayı da vardır. A.M.Kononovun dediyinə görə, 923-936-cı ildə

hökmranlıq etmiş Xoy Tan antroponiminin fonetik dəyişiklikliyə uğramış formasıdır.

XIII əsr Gürcü şairi Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində Xotay (Xotan) tayfasının adı çəkilir (18 – 197-198).

Bura qədər deyilənlərdən aydın olur ki, müəlliflər Ermənistan ərazisində olan Azərbaycan mənşəli toponimlərin əsasən yaranma mənşəyinə, leksik-semantik, bəzən də etimoloji xüsusiyyətlərinin təhlilinə üstünlük vermişlər. Bəzi müəlliflər isə toponimlərin quruluşuna görə qruplaşdırmışlar. Məsələn, A.Bayramov “Ermənistan SSR-nin Ağbaba və Şörəyel zonasının bəzi toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində toponimləri, məqalənin adından da göründüyü kimi, leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırmaq əvəzinə, onları quruluşuna görə araşdırmış, bir çox toponimlərin hansı adla əvəz olunması və tarixini də göstərmişdir:

1.Sadə toponimlər: Ağbabada: Arpa (xaraba kənd), Baytar, Oğuz (Oxuz), Xozu; Görəyeldə: Qıpçaq (1946, Arıç), Yasaul (1945, Hovuni), Dərbənd (1946, Karmrakar), Cələb (1946, Cradzor), Bayandur, Çaxmaq, Gümrü/Gömrü (1840, Aleksandrapol, 1924, Leninakan) və s.

2.Tərkibində şəkilçilər olan toponimlər:

-lı⁴ – Ağbabada: Samurlu (1946, Sarotak), Ördəkli, Xəncərli (xaraba kəndlər), Palıdılı (1946, Arpeni), Civinli, Balıqlı, İlanlı və s.; Görəyeldə: Siçanlı (1935, Abtona), Söyüdlü (1940, Sarnaxbir), Məcidi (1940, Nop Oyank) və s.

-cıq⁴ – Şörəyeldə: Şirvancıq (1948, Lernakert), Mahmudcuq (1940, Pemzaşen), Mağaracıq və s.

-çi⁴ – Ağbabada: Əkinçi, Qazançı; Şörəyeldə: Sabunçu, Kəpənəkçi (1945, Ovit).

-ca² – Ağbabada: Güllüce; Şörəyeldə: Zərinca/Qanlıca (1946, Marmaraşen).

-lar² – Ağbabada: Cızıxlar (1946, Goğamark), Gözəllərəli, Tombullular, Dəlləklər, Qaraqoyunlular (məhəllə adları); Şörəyeldə: Dirəklər (1946, Kernut), Əkənlər (1948, Arevşad), Arıxlar, Buruxçular, Dərzililər (məhəllə adı) və s.

-sız⁴ – Ağbabada: Əksüz/Öysüz; Şörəyeldə: Baysız, Susuz.

3.Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb söz və söz birləşmələri formasında olan toponimlər: Ağbabada: Bəndovan, Seldağılan (xaraba kənd), Düzxərəbə (1946, Artaşen), Qızılqoç (1960, Qukasyan), Bozqala, Çaldaş, Qızılməzar (xaraba kəndlər), Ağbaba dağı (1966, Qukasyan dağı), Qara Namaz (1935, Yeni yol) və s.; Şörəyeldə: Qonaqqıran (1940, Şirak), Boğankəsən (1935, Saratqan), Ağca qala (Bazmalerd), Sarıbaş (1948, Haykasar), Ələyəz/Alagöz (1948, Araqadz) və s.

Fərqləndirici əlaməti olan toponimlər: Ağbabada: Böyük Təpəgöz, Kiçik Təpəgöz (1950-ci ildə birləşərək bir kənd olmuşdur), Böyük Şiştəpə (1946, Medz Sepasar), Kiçik Şiştəpə (1946, Pokr Spesar) və s.; Şörəyeldə: Yuxarı Ağcaqala (1946, Nerkin Bazmaberd), Böyük Arıq Vəli (1935, Montaş), Kiçik Arıq Vəli (1935, Pokr Montaş) və s.

-Oğlu komponentli mürəkkəb toponimlər: Oxcaoğlu, Bağıoğlu (1945, Haykavan), Talıboğlu (1943, Luqakert), Baytaroğlu (xaraba kənd) və s. (19 – 134).

Daş, bulaq, qala, təpə, kənd, göy, xana, qışlaq, abad, körpu və s. komponentli toponimlər: Ağbabada: Çaldaş, Qarabulaq, Qurdbulaq (1946, Krasar), Korbulaq (1947, Saxqaşen), Ciftbulaq (1946, Zuyqaxbur), Bozqala, Şiştəpə, Quzükənd, Düzükənd, Təzəkənd (1967, Tavşut), Elləkənd, Təpəgöy, Dərəgöy (1946, Saraqyuğ), Daşkörpü, Sultanabad (1935, Şurabad) və s.; Şörəyeldə: Tomardaş (1946, Vardokar), Qızıldaş, Güllübulaq, Ağcaqala, Qaraqala (1945, Qetar), Daşqala (1947, Karaberd), Qızılqala, Qabaqtəpə, Yenigöy (Xarkov), Başgöy (1946, Saralanc), Bəzixana (1946, Dzitankov), Dovşanqışlaq (1950, Şirakavan), Hutniqışlaq (1946, Ovtaşen), Məmmədabad (xaraba kənd) və s. (19 – 134).

Könül Səmədova da “Ermənistandakı türk mənşəli toponimlərin morfoloji xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində Ermənistanda mövcud olan türk mənşəli toponimlərin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, Qərbi Azərbaycan ərazisi sayılan, sonralar isə rus və erməni işbirliyi nəticəsində “Ermənistan”a çevrilən qədim Oğuz ellərinin toponimik qatı türkmənşəli olmuşdur. Bu ərazilərin toponimiyası Azərbaycan dilinin

morfoloji və sintaktik xüsusiyyətini əks etdirir. Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri olan –lı, -lar, -ca, -lıq, -cıq, -çı və s. qədim oğuz məskəni olan indiki “Ermənistan” ərazisinin toponimlərinin yaranmasında xüsusi yer tutur. Bu cür adları zonalar üzrə müəllif aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1.Dilican qəzası: Cıbxılı, Haqqıxılı, Yapalaxlı, Marallıca, Toxluca, Alacuu və s.

2.Zəngəzur qəzası: Armudlu, Gödəkli, Baharlı, Quşçulu, Əfsərli, Əçili, Yamallı, Kosalı, Mahsudlu, Mollalı, Usullu, Alyanlı, Alçalı, Ağafli, Sultanlı, Yaqublu, Comartlı, Qarabaşlar, Lazımlar, Tuqanlar, Abbaslar, Kürdlər, Şahverdilər, Məliklər, Gəlinçə, Almalıq, Aralıq, Oxçu, Çanaxçı, Ələkçi və s.

3.İrəvan qəzası: Başnalı, Becazlı, Qaraqoyunlu, Qəmərli, Qafarlı, Qaradağlı, Muqamlı, Uğurbəyli, Çiləxanlı, Cənnətli, Çiqdamlı, Biğli, Qabaxlı, Qoyunlu, Təkəli, Qədirlı, Sarıxılı, Qeyhanlı, Kotanlı, Həsənli, Dələkli, Ağdamlar, Ağcaqışlaq, Dəlilər, Sarvanlar, Ozanlar, Gilanlar, Qaralar, Əlirzalar, Tərəkəmələr, Zəngilər, Sarcalar, Avdallar, Yengicə, Yellicə, Güllicə, Bağçalıq, Güzəcik, Sabunçu, Yayçı, Dəmirçi, Məsimli və s.

4.Yeni Bəyazid: Zoğallı, Qamışlı, Yarpızlı, Kefli, Qaraqoyunlu, Günəşli, Həsənli, Çaxırlı, Əhmədli, Hüseynbəyli, Alçalı, Seyidlər, Şorca, Göyçə, Xırtlıq və s.

5.Əcmiədzin qəzası: Yaqublu, Ayarlı, Əylənli, Qəmərli, Türkmənli, Haramlı, Xanlıq, Kürəkənli, Qaraceyranlı, Kötəkli, Hamamlı, Aynalı, Armudlu, İydəli, Xocayarlı, Hacılar, Baxçalıq və s.

6.Loru-Pəmbək qəzası: Armudlu, Baldırqanlı, Yaqublu, Heydərlı, Abəyli, İlməzli, Baraxlı, Günəşli, Ləmbəli, Qursalı, Bayatlılar, Dəmirçilər, Şamlı, Güllüce və s.

7.Şərur-Dərələyəz qəzası: Almalı, Acıllı, Qılınclı, Qabaxlı, Kotanlı, Ceyranlı, Çırxılı, Axurlu, Qanalı, İlanlı, Kömürlü, Novlu, Sallı, Bulaqlar, Qaralar, Dəmirçilər, Məmədlilər, Nəbilər, Baxçacıq, Quşçu, Qozluca, Yengicə və s.

8.Ağababa-Şoragöl qəzası: Balıqlı, Baxçalı, Qonçalı, Mustuqlu, Göllü, Oxçuoğlu, Ördəkli, Söyüdlü, Xançalı, Civinli, Vartanlı, Ellər, Güllüce, Maqaracaq və s.

“Ermənistan” ərazisində yerləşən digər türk mənşəli mürəkkəb adların sayı 200-ə yaxındır:

1. Dilican qəzası: Baltaçay, Ağbulaq, Əmirxeyir, Quşcaqaya, Karvansara, Şahmurad və s.

2. Eçmiədzin qəzası: Qarğabazarı, Məmmədabad, İskəndərabad, Kərimarx, Təzəkənd və s.

3. Zəngəzur qəzası: Arxüstü, Ağkənd, Axtaxana, Qurdqulaq, Beşbarmaq, Əhmədağa, Bazarkənd, Qarakilsə, Qoşabulaq və s.

4. İrəvan qəzası: Yuxarı Ağbaş, Şotukənd, Allahverdi, Qaraqala, Babakişi, Əlməməd, Əlimərdan, Məmmədrəsul, Başkənd, Bozkosa və s.

5. Yeni Bəyazid qəzası: Altundağ, Buzxana, Basarkeçər, Qaraiman, İnekdağ, Sarı Yaqup və s.

6. Loru-Pəmbək qəzası: Şupurxan və s.

7. Şərur-Dərələyəz qəzası: Qayabaş, Daşaltı, Dərəkənd, Çaykənd, Əskərkənd və s.

8. Ağbaba-Şoragöl qəzası: Bozqala, Qarabulaq, Qaraməmməd, Qızıldaş, Qulukənd, Daşgörlü və s.

“Bütün bunlara, yəni, türk dilinin formalaşmasında özanəməxsus yer tutan bu kimi qrammatik əsaslara isnad edərək bir daha sübut etmək olar ki, bu yurd məhz türklərin ulu babaları olan oğuz yurduudur” (23 – 92-94).

İbrahim Bayramov “Ermənistanda türk mənşəli toponimlər və onların dəyişdirilməsi haqqında” adlı tədqiqatında yazır ki, Z. Qorqodyanın 1932-ci ildə çap etdirdiyi “Sovet Ermənistanının əhalisi” kitabında göstərilir ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində qeydə alınmış 2310 yaşayış məntəqəsindən təqribən 2000-dən çoxu türk mənşəlidir. “Rəsmi qərarlarla 1935-ci ildən dəyişmə əməliyyatına başlanmışdır. Zəngilan mahalında Həsən ağa, Qaracalar, Ozanlar, Dircan (əslə Pərcandır), Gərnibasar mahalında Məsimli, Bayraməli qışlağı, İmamverdi qalası və s., Vedibasar mahalında Saray, Şorsu, Həsənqulu, Günlük, Qızılvənd, Qazançı və s., Dərəçiçək mahalında Eşşək qudurana, Əlipapaq, Qonaqqörməz və s., Dərələyəz mahalında Kəlyataq, Boyadərə, Gəncək, Boğacıq və s. obalar mənəvi genosidin qurbanı olmuşdur” (20 – 138-140).

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, adların dəyişdirilməsi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

1. Türkmənşəli toponimlərin ermənicəyə tərcümə olunması: Ağbulaq – Lusax pyur, Almalı – Xudzorut, Qaradaş – Sevkar və s.

2. Türkmənşəli adlar “köhnədir” adı ilə yenisi ilə əvəz olunmuşdur: Aysəsi – Qızılgül, Qaraqoyunlu – Əzizli, Bulaqlı – Həbibkənd və s.

3. Türkmənşəli mürəkkəb toponimlərin sadələşdirilməsi yolu ilə: Baş Gərnı – Gərnı, Ellər oyuğu – Ellər, Polad ayırım – Polad və s.

4. Azərbaycanlıların köklü xalq olduğunu bildiren qədim adlar erməniləşdirilmişdir: Ayırım – Ptxavan, Arazdəyən – Yerasx, Bayandur – Bağatur, Qazançı – Meqraşen, Qıpçaq – Arıç və s. (20 - 138-140).

Təbii haldır ki, araşdırılan mənbələrdə Ermənistan ərazisində mövcud olan türk mənşəli toponimlərin sayı müxtəlif miqdarda göstərilir. M.İ.Çobanov “Eçmiəzdin türk sözüdür” adlı məqaləsində göstərir ki, toponimistlərin müəyyənləşdirdiklərinə görə Ermənistanda 800-ə yaxın türk mənşəli toponimik vahiddən 500-dən çoxunun adı dəyişdirilmişdir. 1886-cı il siyahıya alınmasına görə, 36 İrəvan quberniyasında 600-dən çox kənd adı qeydə alınmışdır. Ermənistanın indiki 36 inzibati rayonundan 20-yə qədərini, 20 şəhərinin yarısından çoxunun, 33 şəhər tipli qəsəbəsinin əksəriyyətinin ilk adı türk - Azərbaycan mənşəli olmuş, sonralar isə erməniləşdirilmişdir.

Adları dəyişdirilən toponimləri müəllif aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

İnzibati rayonlar: Göycə mahalı – Vardenis, Basarkeçər – Vardenis, Qəmərli – Artaşat, Vedi – Ararat, Calaloğlu – Stepanavan, Hacı Nəzər – Kamo, Molla Dursun – Şaumyan, Qurdqulu – Oktemberyan, Ağgöl – Ani, Duzkənd – Axuryan, Ellər – Abovyan, Üçkilse - Eçmiəzdin, Allahverdi – Tumanyan, Çəmbək – Krasnoselsk, Uluxanlı – Masis, Hamamlı – Spitak, Ağbaba – Amasiya, Karvansaray – İcevan və s.

Şəhərlər: Ellər - Abovyan, Qəmərli – Artaşat, Kəvəz – Kamo, Göycə - Sevan, Qarakilse - Kirovakan, Sərdarabad – Oktemberyan,

Calaloğlu – Stepanavan, Hamamlı – Spitak, Üçkilsə - Eçmiəzdin və s.

Qəsəbələr: Tovuzqala – Berd, Basarkeçər – Vardenis, Əlikənd – Kalinino, Vədi - Ararat, Talıboğlu – Lusankert, Molla Göycə - Maralığ, Arpaçay – Axuryan, Allahverdi – Tumanyan, Orta kilsə - Minasyan, Uluxanlı – Masis, Alagöz – Apaçac, Ağbaba – Amasiya və s.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış ərəb tarixçi və coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvininin (1280-1349) “Nüzhət əl-qulub” əsərində Ermənistanın digər hidronimləri ilə yanaşı, Göycə gölünün də adını çəkir. Onun əsərlərindən görüldüyü kimi, indiki Ermənistanın ərazisi o vaxt, yəni XIII-XIV əsrlərdə bütövlükdə Azərbaycanın olmuşdur (İ.Sadiq. “Tarixdən silinmiş adlar”. “Ulduz”, 1990. N6, səh.58).

“Xoşbəxtlikdən bədxahlarımız heç də özləri də bilmədən Üçkilsəni yenidən türk mənşəli qədim sözlərlə adlandırmışlar – “Eçmiəzdin”. 1945-ci ildən Eçmiəzdin adlanan bu şəhər “eçi” –yazı, çöl, “-m” mənsubiyyət şəkilçisi , “din” isə qədim türk dillərində çıxışlıq hal şəkilçisidir. “Eçmiyazdin” sözü fonetik dəyişikliyə uğramışdır” (20 – 100-106).

Əzəmət Rüstəmov “Ermənistan respublikası Kafan, Gorus və Sisyan rayonları (Zəngəzur mahalı) ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlərin ümumi mənzərəsi” adlı məqaləsini isə Zəngəzur mahalında olan Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahına həsr etmişdir. Müəllif əsasən toponim, hidronimləri qruplaşdırmış və onların qrammatik xüsusiyyətlərindən söz açmışdır:

1.Toponimlər: Uz, Bayandur, Ağvanlı, Suvəri, Komaran, Hunud, Muğancıq, Quşçulu, Baharlı, Çullu, Xələc, İncəvər, Şəki və s. (Bunların bəzisi etnonimdən yaranmışdır).

2.Hidronimlər: Oxçuçay, Baharlıçay, Quşbulaq, Qotursu, Göybulaq, Soyuqbulaq, Ağbulaq və s.

Toponimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranmışdır: Qaraçimən, Daşbaşı, Qızılıç, Aşağı Gödəkli, Yuxarı Gödəkli və s. (21 – 94-95).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın oldu ki, Ermənistan ərazisində türk- Azərbaycan mənşəli toponimlər çoxdur. Əsas məqsədimiz isə bu ərazidə vaxtilə çox geniş yayılan toponimlərin zənginliyini nəzərə çarpdırmaq idi. Faktlar bir daha onu sübut edir ki,

hazırda “Ermənistan” adlanan bu ərazilər türk-azərbaycanlıların doğma vətəni olmuşdur.

2.Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli antroponimlər.

Əgər Ermənistan ərazisində türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər çoxdursa, demək, bu xüsusiyyət erməni antroponimik sistemində də özünü göstərməlidir. Ermənistan ərazisində işlənən türk mənşəli antroponimləri müşahidə edərkən iki cəhət özünü göstərir. Birinci cəhət ondan ibarətdir ki, müasir ermənilər də Azərbaycan mənşəli, yaxud Azərbaycan dili vasitəsilə digər dillərdən alınan şəxs adlarından geniş istifadə etmişlər. İkinci cəhət də odur ki, erməni mənşəli hesab olunan antroponimlər etimoloji cəhətdən araşdırıldıqda onun türk mənşəli olması üzə çıxır.

A.A.Qriqoryan (Stepanakert) “Azərbaycan və erməni dillərində müştərək şəxs adları” adlı məqaləsində yazır: “Məsələn, bəlkə də, adi ruslar onlarda ən çox işlənən Ruslan, Viktor, Boris, Andrey, İvan, Pyotr, Mixail adlarının hamısının latın, yunan, türk, yəhudi dillərindən gəldiyini heç bilmirlər” (17 – 71-72).

Müəllif Azərbaycan və erməni dilində leksik mənaları eyni olan müştərək adlardan söz açır və hər iki dildə işlənən Süsən - Susan/Şuşan, Nərgiz – Narqiz, Şamama, Çiçək – Çuçak, Gülnaz – Gulnaz, Göyərçin – Goyarçin, Gövhər – Goharaq, Almaz – Almas, Nişan – Nşan, Gümüş – Gumuş, Azad – Azad, Əvəz – Avaz, Murad – Murad, Gözəl – Gyozal, Kübra – Kubra, Köçəri – Koçari, Köçərli – Koçınıyan, Dəmirçi – Demirçi(yan) və s. şəxs adları nümunə gətirilmişdir.

“Beynəlxalq, gəzəyən adlar”dan olan İosif Azərbaycan dilində Yusif, erməni dilində Osep kimi işlənir. Başqa dillərdə, eləcə də erməni dilində Aleksandr kimi işlənən ad, Azərbaycan dilində İskəndər kimi işlənir” (17 – 73).

Müəllif tarixi həqiqəti etiraf edərək yazır: “Məşhur erməni dilçisi H.A.Açaryan beş cildlik “Erməni şəxs adları lüğəti” kitabında əhatə olunan onomastik leksikanın 50%-ni türk mənşəli şəxs adları təşkil edir. Lüğətin bir yerində müəllif Verdi adı haqqında yazır: Verdi – kişi, türk (verdi). Hansı ki, Allahverdi, Tarverdi, Xudaverdi adlarında işlənir. Bu ad ilk dəfə 1658-ci ildə işlənmişdir. Qafqazda Vardeyan,

Türkiyədə isə Vediyən fəmiliaları çox işlənmişdir. Berjin, Berjiq adları da bundan törəmişdir” (17 – 73).

F.S.Babayev “Erməni dilinin antropoloji lersikasının formalaşmasında Azərbaycan dilinin rolu (fəmilialar)” adlı məqaləsində qeyd olunur ki, erməni dilinin antroponimik lersikasının əsasını təşkil edən alınma, xüsusən Azərbaycan türk mənşəli antroponimlər, o cümlədən fəmilialar xüsusilə çoxdur. Müəllif onları 3 qrupa bölər:

1.Azərbaycan-türk mənşəli antroponimik vahidlər: Uzunyan, Qaraqaşyan, Quliyən, Xalxalyən, Koçaryən (Köçəri), Hunyan, Xalacyən, Verdiyan, Sakayan, Turyan, Saritelyən, Qoçinyən (qoçu), Çekmekçiyən (çəkməçi), Ulubabayən, Kosayan, Saracyən, Babayan, Aslanyən, İgidyan, Xatinyən, Falaqiyən (fələk), Demirçiyən, Qaragözyan, Gülbekanyən, Çaxmaxçyan, Dudukyan (tütək), Yüzbaşyan və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, soyadlarının (etnonimlərdən düzələn bir neçəsi istisna olmaqla) əksəriyyətinin əsası türk mənşəli apelyativlərdən düzəlmişdir.

2.Azərbaycan və türk dilləri vasitəsilə başqa dillərdən keçən fəmilialar. Bu fəmilialar mənşəcə əsasən ərəb və fars dillərinə məxsusdur: Amiryən (Əmir), Arzumanyən, Fəhraqdyən, Bülbülyən, Qarıbyən, İskandaryən, Qaramanyən, İsxanyən, Lalayən, Mahmudyən, Madatyən, Marcanyən (Mərçən), Ramazanyən, Sattaryən, Asiryən, Pahlavanyən, Surmelyən (Sürmə) və s.

3.Azərbaycan dilinə məxsus antroponimik vahidlər də erməni dilində fəmiya yaradılmasında aktiv iştirak edir: Alixanyən, Ağacanyən, Qulverdiyən (Zənnimizcə, bu ad Gülvərdiyən olmalıdır – A.P.), Saruxanyən, Qovharyən, Tarverdiyən, Şahverdiyən, Şakaryən (Şəkər), Beqlaryən, Ağaxanyən, Qaragözyan, Şirinyən, Azaryən, Becanyən, Torunyan, Vəziryan, Qaryən, Ocaqverdiyən, Çobanyən, Aydınyan və s. (20 – 47-48).

Şövkət Kərimov isə “Erməni dilində işlənən Azərbaycan (türk mənşəli antroponimlər” məqaləsində Edilyən (Edilli tayfa adından), Mnasaqyan (sakan tayfa adından), Quryən (türk etnonimindən. Quryaçay hidronimi də bununla bağlıdır), Pürüzyan (Pürüzlü tayfa adından), Araks (Araks çay adından), Maqda (Midiya dövləti, həm də

Maqda adlanmışdır. Əsl ad bununla bağlıdır), Sumbat (“görməli” mənasında türk mənşəlidir) antroponimlərin etimologiyası təhlil olunmuşdur. Ağasar, Bağdasar, Sanasar, Manqasaryan, Avazyan və b. antroponimlərin izahı da maraqlıdır (20 – 72-74).

Adın Paşayev “Türk mənşəli erməni antroponimləri haqqında” adlı məqaləsində isə “ASE”-nin I cildində işlənən türk mənşəli erməni antroponimlərindən bəhs etmişdir. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş I Onomastik konfransda çıxış edən A.A.Qriqoryan demişdir: “Qarabağda yaşayan ermənilərin 60 kişi, 46 qadın adı tipik Azərbaycan adları ilə eynidir” (17 – 73). Lakin faktlar göstərir ki, Qarabağda türk mənşəli antroponimlərdən istifadə edən ermənilərin sayı daha çoxdur. Çünki istifadə etdiyimiz mənbədəki (“ASE”. I c.) 215 (70 soy adı, 70 əsl ad 70 ata adı, 5 ləqəb, təxəllüs və sülalə adı) antroponimlərdən 60-ı türk mənşəli və ya türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçən adlardır. Adları müşahidə edilən şəxslər Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində, Ermənistan və Gürcüstanın müxtəlif yaşayış məntəqəsində anadan olmuş müasirlərimizdən ibarətdir.

1.Soy adları. Müşahidə edilən 70 soy adından 40-ı türk mənşəlidir.: Aqanbekyan, Aqayan, Ağamirov, Ağacanyan, Azaryan, Ayanyan (Azərbaycan dilində Ayan adından qadın adı kimi istifadə olunur. Ayan adı isə gözəllik mənasında olan “Ay”, çoxluq və ya məkan anlayışı bildiren “-an” şəkilçisindən düzəlmişdir), Ayriyev, Baqyan (“Baq” qədim türklərdə teonim və tayfa adı olmuşdur. Baq, bay, bəy, beq, bik və s. şəklində işlənən bu titul rus dilinə “boq” – Allah şəklində keçmişdir. Bu söz “bəy” titulu kimi bir çox mürəkkəb əsl adların yaranmasında fəal iştirak edir), Alixanyan, Alixanov, Amiryani, Amirov, Arzumanyan Arustamyan, Arustamov, Asratyan, Açıryan, Babacanyan, Bağdatyev (“Bağdad” toponimindən Azərbaycanda Bağdadxanım, Bağdagül, Bağdadnisə və s. kimi qadın adından da istifadə olunur), Baqramyan, Bağirov, Badalyan, Balayan, Balasanyan, Altunyan və s.

Baqdasarov/Baqdasaryan soy adı haqqında ayrıca danışmaq vacibdir. Bu soy adının əsasında “Bağdasar” adı dayanır. Bu ad isə “baq”, “sar” sözlərindən və “-da” hal şəkilçisindən ibarətdir. Bu vaxta qədər Azərbaycan xalqının soy kökündə mühüm rol oynayan

“baq”/“bak”/“bağ”/“bek” etnonimi və eyni adlı teonim haqqında çox yazılmışdır. “Sar” sözü isə bütün dövrlərdə türk dillərində həm feil (sarmaq), həm də isim kimi işlənmişdir. İsim kimi “sar” daha çox mənə çalarlığına malikdir. Lüğətlərdə sığırcın, dəvə, baş, başçı, tərə və s. mənalarda fars sözü kimi izah edilən “Sar” və “sər” türk mənşəli sözdür və fars dilinə də elə bu formada keçmişdir.

“Sarı” sözü rəng bildirməkdən əlavə (fars dilinə də “zərd” şəklində keçmişdir), Günəş, qızıl anlamında da işlənir. Eyni zamanda qədim türklərdə “sar”, “sarı” adlı tayfalar da olmuşdur. Həm Günəş (od), həm də totem olan “sar” isə şahinlər sinfinə mənsub olub, dəniz və düzənlərdə, qartal kimi dağ zirvələrində yaşayan yırtıcı quşun adıdır. Demək, Günəş bütün kainatı işıqlandırdığı kimi, “sar”lar da bütün Yer üzündə (suda, düzdə və dağlarda) yaşayan türk tayfalarının totemi olmuşdur. Bunlardan başqa, “sar”ın böyük, başçı, “çər” şəklində döyüşçü, sərkərdə (lüğətlərdə fars sözü kimi izah edilən bu sözün “sər” hissəsi türk mənşəlidir) və s. kimi mənaları da olmuşdur. Elə bu mənalarda da sar/sər//çər/çar (Bu vaxta qədər tədqiqatlarda “çar” titulunun Roma imperatoru Yuli Sezarın adından yarandığını söyləyirlər. Halbuki “çar” və onun digər formaları Yuli Sezardan qabaq türk dillərində fəal işlənmişdir) bir çox dünya dillərinə daxil olmuşdur. Beləliklə, “Baqdasar” adı “baq//bak” və “sar//çar” etnonimlərindən yaranmışdır (Bu barədə sonra daha geniş məlumat veriləcəkdir).

2.Əsl adlar: Şəkər, Katan (Bu söz apelyativ kimi müasir Azərbaycan dilində işlənir), Baqdasar, Temir, Mədəd, Manuçar (Qədim İranda dini-fəlsəfi cərəyanın başçısı Mani və “çar” adlarından düzəlmişdir və s.

3.Əta adları: Melkumoviç (Mülküm adından), Qezoviç (“göz” sözündən), Melikoviç, Minayeviç (Mina hazırda Azərbaycan dilində qadın adı və mürəkkəb adların bir komponenti kimi işlənir), Aqafonoviç, Sarukanoviç, Ağasıyeviç, Asratoviç (Həsret), Karapetoviç (Qarapet adı hazırda bəzi dialektlərdə “qapqara” mənasında işlənməkdədir), Avşarovna, Çalalovna, Yerevanski və s.

4.Ləqəb: Aşıq Avak (Arakel Azaryan. XX əsr, Şamxor).

5.Təxəllüs: Arazi (Movses Melikoviç Harutunyan).

6.Sülalə adları. İstifadə olunan ədəbiyyatda 3 Arşakilər (Arsakilər) sülaləsinə təsadüf edilir: a) Parfiya Arşakiləri (Arsakiləri): e.ə.250 – eramızın 224-cü ilinə qədər hakimiyyətdə olmuşlar. Onlar özlərini həm İran şahı II Artakserk (Burada “ser” Avropada titul kimi işlənsə də, türk mənşəli “sar”ın fonetik cəhətdən dəyişdirilmiş formasıdır) nəslə sayır, həm də əfsanəvi Xarəzm qəhrəmanı Səyavuşdan (onun da anası türk olmuşdur) törəndiklərini gösrərlər. Hazırda Türkmənistanda yaşayan pari (Bu tayfa adı da od mənasında “sar//par” – parıltı, parlaq və s. ilə əlaqədardır) tayfasının başçısı “Arşak” adlanır; b)Albaniya (Qafqaz) Arşakiləri – I əsrin ortalarından 510-cu ilə qədər hakimiyyətdə olmuşlar; c) Ermənistan Arşakiləri – eramızın 162-428-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş və özlərini Parfiya Arşakilərinin qohumu adlandırırlar.

Bizə elə gəlir ki, bu sülalə adları Qarabağın qədim adı olan “Arsak” (Bu ad “ar/ər” – igid, cəngavər, qoçaq və “sak” – türk tayfalarından birinin adı ilə əlaqədardır. “Arsak” erməni mənbələrində “Artsak” şəklində işlənmiş türk mənşəli ad kimi izah olunmuşdur. Müasir türkmən dilində “Arşak” qəbilə başçısı işlənirsə, onda inamla demək olar ki, hər üç sülaləyə mənsub hökmdarlar türk mənşəli olmuş və “igid saklar”ın adı ilə əlaqədardır (23 – 8-11).

2.Türk-Azərbaycan mənşəli gürcü onomastik vahidləri

Azərbaycan və gürcü xalqlarının qədim tarixə malik siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri onların tarix boyu bir-biri ilə eyni ərazidə yaşaması bu yerlərdə türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərin çoxluğunda da özünü göstərir. Elə buna görə də bu vaxta qədər türk-Azərbaycan mənşəli gürcü onomastik vahidləri geniş tədqiq olunmuş və indi də tədqiq olunmaqdadır. Biz isə burada bu mövzuda yazılmış tədqiqatları geniş araşdırmaq fikrində deyilik, ancaq Bakı şəhərində keçirilən onomastikanın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş onomastik konfranslarda türk-Azərbaycan mənşəli gürcü onomastik vahidləri haqqında edilən məruzələrdəki məlumatları ümumiləşdirməklə kifayətlənəcəyik.

1.Türk-Azərbaycan mənşəli gürcü toponimləri haqqında.
F.H.Əliyeva “Kartlis tsxovreva”da (“Gürcüstan salnaməsi”) bəzi türk

mənşəli adlar haqqında” adlı məqaləsində yazır ki, qədim gürcü mənbəyi “Kartlis tsxovreva” əsərində Azərbaycan dili tarixini işıqlandıran dil materialları ilə yanaşı, bir çox qədim türk tayfa adlarına və türk mənşəli onomastik vahidlərə də təsadüf olunur.

V əsrədək təsadüf edilən ərazi adları: Turketi – Türkiyə, Xazereti – Xəzərlər ölkəsi, Kivçaketi – Qıpçaqların yaşadığı ərazi, Paçaniketi – Peçeneqlər ölkəsi (V-VII əsr), Xuarasani – Xorasan (VII-XI əsr), Kianqari (ərazi adı) və s.

Bəzi adlar lüğətdə belə izah olunmuşdur: Adarbadaqan Təbriz torpağı olan Adribecandır (X əsr), Sevqelameci (coğrafi ərazi) Türkmənlərin yaşadığı yer (XI-XII əsr), Qoralduki – Adarbadaqanda yer adı (XII əsr), Turani (coğrafi ərazi, XII-XIV əsr).

Dağ və dərə adları: Kavkasi – Qafqaz dağı, Nasibis xevi – Nəsim dərəsi (V əsr), Qelakuni – Göycə gölü, Darduzis kevi – Dağ düz dərəsi, Kalans veli – Qaladüzü, Alataği – Aladağ (XIII – XIV əsr), İağluca – Yağlıca dağ adı, Yeldoğdi – Eldoğdu.

Qala adları: Qulistanis tsixe – Gülüstan qalası, Alaverdi – Allahverdi monastırı, Ağcaqala, Alıncaqala – Əlincə qala, Qulabkala – Gölubkala – Gölubqala və s.

Oronimlər: Qurqenis/Qurqanis – Qurqen, Qurqar dənizi, Qılan – Xəzər dənizi, Arezi – Araz (XII-XIII əsr), Açisu – Acı su (XIX-XVII əsr).

Tayfa adları: Kivçakni – Qıpçaqlar (V əsr), Bunturkni – Bunturklər, Xazarni – Xəzərlər, Turkni – Türklər, Paçanikni – Peçeneqlər, Turkmanni – Türkmənlər, Uci – Uc və s. (Bu tayfa haqqında mənbədə belə bir cümlə vardır: Onlar çeyirtkə və qarışqa kimi çox olan, döyüşlərdə təmkinləri ilə fərqlənən “uci” adlanan türklərə yaxınlaşdılar), Eli –El (Köçəri xalq), Tatarni – Tatarlar, Osmalin – Osmanlar, Kara koyunlu – Qaraqoyunlu, Kacarı – Qacarlar, Karamanlı – Qaramanlar və s. (19 – 125-127).

M.H.Çobanov X-XVII əsrlər gürcü tarixi mənbələrində türk-Azərbaycan köklü toponimlər” adlı məqaləsində isə bu dövrlərə aid tarixi mənbədən topladığı 150-yə qədər toponimi aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1.Oykonimlər: Avlabari – Ovlabəri, Avçala(sı), Alaverdi – Allahverdi, Axtala – Ağtala, Bağşalar, Qorincuki – Qöruncuq,

Qoçiasveli – Köçvəli, Deliqulicani – Delioğlucan, Demurçasalı – Dəmirçihəsənli, Jalğuzi – Yalğuz (ğuz yalı), İkorta – İkiorta, Qaişlağı – Qışlaq, Kirkita – Kirgirdi, Qorsalı/Gursalı, Kuxisi – Gümüş, Navtluxi – Neftlik, Ortlı – Örtülü, Ormanculi – Ormanlı, Oromaşeni – Ormeşən, Ouli – Öylü, Sureçani – Sukeçən, Sağaltutani – Saqqaltutan, Tabakmela – Tabaxməhlə, Uzunkanti/Znukanti – Uzunkənd, Poladauri – Poladlı, Kolaquri – Kolagir, Ğрмаqele – Qırmagəl, Ğamışı – Qamışlı, Ğarağac (İki oykonim olub), Ğışlağı – Qışlaq, Ğoşa kilisa, Şindlari – Şindilər, Şiştapa – Şiştəpə (İki oykonim olub), Şıxçobani – Şahçoban/Şuxçoban, Şoşileti – Şorşleh, Çabanin – Çivinni/Çivinli, Çalamotu – Səlimotu, Çarsu – Çaharsu, Çarsubazari – Çaharsubazari, Çumbağı – Şumlaq, Çanaziyanı – Canaziyan və s.

2.Etnooykonimlər: Aziki – Azlar (Az tayfa adıdır), Azuquni – Azhun (Az və hun etnonimlərindən yaranmışdır), Qunan eti – Hunlar, Darbazi – Darvaz, Darbartzana, Tapani – Tapan, Kaspi – Kaspi, Padarceuli – Padarceuli (Padar tayfa adıdır), Saburtalo – Sabirtala(sı), Cenebisunli, Kararaki – Qaratəklə, Şiraki – Şirak, Candari – Candar və s.

3.Qala və kənd xarabalıqlarının adları: Musiğala – Musaqala(sı), Narağala – Narinqala, Koroğlu – Koroğlu, Qizil ziyarati – Qızıl Ziyarət, Tala – Tala, Loki – Lök, Şarafxana – Şərəfxana, Ariqis nasoblari – Azların bulağı və s.

4.Oronimlər: Avdərə - Ovdərə(si), Axtalisxevi – Ağtala dərəsi, Barkdara – Bərkdərə (dərin dərə), Avlabaris çala – Ovlavəri çala(sı), Ortaşuas qza – Ortaşua yolu, Ganluças qza – Qanlı yol və s.

5.Hidronimlər: Avçalis çğali – Ovçala suyu, Axbulaxis çğali – Ağbulaq suyu, Ğaban bulaxi – Qaban bulağı, Saralis çğali – Saralsuyu, Ğarağasulu ru – Qarağaclı arxı, Ğotur bulağı – Qotur bulağı və s.

6.Makro toponimlər: Qarabağı – Qarabağ, Şirvanı – Şirvan bəylərbəyliyi və s. (19 – 100-101).

X.H.Əliyev “Gürcüstanda bəzi etnonimlər haqqında” adlı məqaləsində bəzi tayfa adlarından düzələn toponimlərdən söz açmışdır: Xunudun qalası, Xəzərli dərə, Qazaxların yeri, Çullu Arının yeri (oronim), Çöl şəhəri, Qacar oğlu Qulunun yatax yeri, Kosalıların

yurdu və s. (19 – 127-128). M.İ.Çobanov isə “Gürcüstanda türk mənşəli qədim oykonimlər” adlı məqaləsində Gürcüstanda azərbaycanlıların yaşamadığı ərazilərdə Azərbaycan dilində olan oykonimlərdən söz açmış və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

I.Mənbələrdə adı çəkilən, lakin hazırda yaşayış məntəqəsinin adı kimi işlənməyən oykonimlər. Onların sayı 150-yə yaxındır. Bu adlar VII-IX əsrlərdə və “Dədə Qorqud” dövrü ilə səsleşir. Məsələn, Avdərə (Ov dərəsi), Ağzıböyük, Alağac, Başıböyük, Buzçay, Gəldiqalan, Gilagdaş, Darvaz, Darvaz Qala (sənədlərdə Darvazi), Canxoş, Çəkməçi, Dövlənd, Ərkəntala, Kələklər, Paraqala, Qarakilsə, Qatırlı, Kərəmdərəsi, Qızıl Ziyarət, Qışlaq, Qocalı, Quruçay, Misxana, Mollaoba, Mürüdlər, Musa qalası, Öysüz, (Evsiz), Əskipara, Örtülü, Oturbulaq, Palçıqlı, Sevənli, Sarıqala, Sukeçən, Sutökülən, Tala, Taxıl batmaz, Daşkörpü, Tikmədaş, Torpaqqala, Təkkilsə, Dumanaşan, Üçkilsə, Çaxmaqlı, Şiştəpə, Fındıqlı, Alagöz, Ağbabalı, Ağdaş, Ağköynək, Bacalar, Başkənd, Bozirkənbulağı, Göytəpə, Göycə, Göycəli, Günəşkənd, Güney, Dəvəgözü, Dəmirdağı, Yuxarı Ayıblı, Söyüdlü, Hürməzli, Qızıltorpaq, Qızqalası, Qışlaqqənd, Şeytanlı, Çobandağı, Çuğuloğlu obası, Canazıyan, Comuşlu və s.

II.Qədim və müasir oykonimlər: Kəpənəkçi, Arıxlı, Baydar, Bağçalar, Qamışlı, Canbağça, Qəmərlı, Qarabulaq, Küşəli, Qabal (Qələbə), Kolağır, Kosalı, Qoşa kilsə, İmirhəsən, Muqanlı, Nəzərli, Ormeşən, Saraclı, Sarvan, Salamməlik, Seneb, Soğanlıq, Candar, Ağçala, Azaplı, Hamamlı, Ərəbli, Ağbulaq, Ağılmağmudlı, Bəylər, Betarabçı, Baytalı, Təzəkənd, Təklə, Təkəli, Yaqublu, Yeməzli, Sadaqlı, Sərtçala, Saral, Ulaşlı, Faxralı, Kosalı, Qaradaş, Qaracalı, Qaçaqan, Qızılhacılı, Qırıxlı, Qullar, Şıxlı və s.

III.Müasir oykonimlər: Marneuli (Borçalı) rayonunda Bəylər, Qızılhacılı, Alget, Əzizkənd, Sabirkənd, Təzəkənd, Hacısəkənd, Ambarlı, İlmezli, Leçbədın, Kürdlər (Qurdlar), Qasımlı, Ağməmmədli, Dəmyə, Dəmyə Gorarxı, Aşağı Saral, İmir, Yenikənd, Ağılmağmudlı, Yenikənd, Seyidxocalı, Daştəpə, Güllübağ, Ağkörpü, Çanaxçı, Bolnisi rayonunda Abdallı, Daşıqullar, Qoçulu, Dəllər (Muşevani), Babakişilər (Musopriani), Aşağı Güləver, Yuxarı Güləver,

Həsənxocalı, Bəytəkər, Cəfərli, Dəmirli, İncəoğlu, Mıdırılı, Sarallar, Şahbuzlu, Ağalar, Əsmələr, Sarıməmmədli (Gibircik) və s.

IV.Hibrid oykonimlər: Aşuqas soneli (Aşuq kəndi), Daqsti Dudu (Böyük Dağlı), Daqeti Ukana (Axırınıc Dağlı), Derzi-oqlis soneli (Dərziöglü kəndi), Elias soneli (El kəndi), Yolçışvilas soneli (Yolçuoğlu kəndi) və s. (17 – 134-137).

Vaqif İsrailov "Gürcüstanın türk mənşəli bəzi oykonim və oronimləri haqqında" adlı məqaləsində yazır: "Gürcüstan ərazisində Dmanisi, Kumisi, Kaspi, Alazani, Siqnaxi, Candar, Saburtala, Ortaçala, Sart(i)çala, Telavi, Kobuleti, Qazaxlar, Ozani, İncioğlu, Miki, Qoçulu və bu kimi işğalçı oykonim və oronimləri araşdırdıqda aydın olur ki, bunların bir qismi işğalçı müharibələrin, talançı basqınların yadigarıdırsa, digər bir qismi qədim tayfaların, tayfa başçıların, cəsur sərkərdələrin, müdrik el ağsaqqallarının adlarıdır" (21 – 66).

Sonra müəllif Siqnaxi, Qumisi, Kaspi, Saburtala, Alazani, Soğanlıq, Candar, Kobuleti, Qazax, İncəoğlu, Ancaoğlu, Barı, Ağlağan, Qaradağ və s. toponimlər haqqında məlumat vermiş, etimologiyasını izah etmişdir:

Siqnaxi (Siğınacaq yer mənasındadır) – Gürcüstanda rayon adı, vaxtilə Sır-Dərya sahilində şəhər olub. Xarabası Qazaxıstanın Tyumen Arıq stansiyasından 18 km. şimaldadır.

Qumisi – Tiflis yaxınlığında kənd və eyni adlı göl. Yerli azərbaycanlılar kəndi Gümüş-gölün adı ilə adlandırmışlar. Elbrusun sağ ətəyində əyalət.

Kaspi – Gürcüstanda rayon adı. Ad qədim Kaspi tayfasını, Kaspiyana dövlətini (Xəzərləri və Xəzər dövlətini) xatırladır.

Saburtala – Tiflis şəhərinin qədim məhəlləsindən biridir. Qədim türk tayfasına işarədir.

Alazani – Gürcüstan və Azərbaycan ərazisindən keçən çay. Mənbələrdə tayfa adı kimi göstərilir.

Candar – Borçalı, Başkeçid, Qarayazı rayonlarında kənd adı.

a)Cevli Candar – Sultan Məsudun hakimiyyəti illərində (1192-1252) Azərbaycan hakimi Atabəy Qara Sunqardan sonra vəliəhd olmuşdur.

b)Candar – farslarda silahdar kimi işlənmiş, həm də Sultanın şəxsi keşikçisi, cəlladı vəzifəsini ifa edən şəxs kimi tanınmışdı.

Soğanlıq – Tiflisin ətrafında Azərbaycan kəndi. İstanbul şəhəri ərazisində eyni adlı əyalət və kənd vardır.

Kabuleti – Gürcüstanda rayon adı. Qabul/Kabil Əfqanıstanda mərkəzi şəhərdir. Üç minillik tarixi vardır. Şəhərin adına ilk dəfə e.ə.XII əsrdə yunan mənbələrində rast gəlmək olur.

Qazaxların yeri – Qazaxlar (qaçaqlar) Xəzər tayfalarından biridir. XI əsrdə Gürcüstana yardım üçün gətiriliblər. Bu tayfa adı Bolnisi rayonu Faxralı (Qazaxlılar) kəndində saxlanılır.

İncəoğlu – Bolnisi rayonunda İncəli, İncə çay, İncə dərəsi, İncə kənd və s., Azərbaycanda (Qazaxda, Şəki, Qax rayonlarında) yer adları vardır.

Ancaoğlu (İncəoğlu) – XIII-XIV əsrlərdə ərəb qaynaqlarında Qıpçaq tayfaları sırasında adı çəkilir.

Barının gölü (Barının qoruğu) – Dmanisi rayonunda göldür. Dağın etəyində yerləşir. Ətrafı vaxtilə qoruq adlanmışdır.

Ağlağan – Ləlvər dağı ilə yanaşı bir dağın adıdır.

Qara dağ – Bolnisi rayonunda bir dağdır. Cənubi Azərbaycanda Qaradağ mahalı, Şimali Azərbaycanda Qaradağ rayonu, Orta Asiya, Türkiyədə Qaradağ adlı dağlar vardır və s. (21 – 66-69).

Bəzi tədqiqatçılar ayrı-ayrı toponimik adları və müxtəlif ərazilərdə olan toponimləri araşdırmağa səy göstərmişlər. Məsələn, Müşfiq Şobanlı ““Borçalı” toponimi necə yaranmışdır?” adlı məqaləsində yazır: “Borçalı toponimi “bor”(bori) və “çal” (çal, çöl) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin birinci komponenti qədim türk dillərində “qurd” mənasında işlənən “bori” tayfasının adından götürülmüşdür... Borçalı toponiminin ikinci komponenti isə “çalı” (çal) qədim türk dilində təpə mənasında işlənən çal sözü ilə bağlıdır” (21 – 98).

Vaqif İsrailov “Borçalı mahalının Başkeçid bölgəsindəki türkköklü yer adları” adlı məqaləsində isə qeyd edir ki, 1990-cı ilə qədər Şərqi Gürcüstanın Roru (Başkeçid) mahalının əhalisinin 85%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. Lakin şovinst rəhbərlik azərbaycanlılar yaşayan kəndləri (Saatlı, Muğanlı, Salamməlik, Hüseyinçayı) zorla boşaltdırdı. Əhali Azərbaycan Respublikasına

pənah gətirdi. Boşaldılan kəndlərin adları da dəyişdirildi. Araşdırılan regionda toponimik fondun 80%-i türkköklüdür.

Başkeçid rayonu dağlıq ərazidə yerləşməsinə baxmayaraq, kifayət qədər Azərbaycandilli toponimlərə malikdir. Həmin regionda 62 oykonim (kənd) vardır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan oykonimlər: Məmişli, Hamamlı, Cəfərli, Əngirəvan, Dəllər, Bəzəkli, Boğazkəsən, Yorğançay, Qarakilsə, Aşağı Oğuzman, Muğanlı, Saatlı, Candar, Qamışlı, Dunus, Şindilər, Qızıl Kilsə, Ormeşən, Baxçalar, Saça, Aşağı Qarabulaq, Salamməlik, Söyün çayı, Dağ Məmişli, Qızıl Hacılı, Gödəkdağ, Kirovisi, Suqalası, Yaqublu, Şahmarlı, Armudlu, Qəmərli, Arıxlı, Mehdiəğalar, Çoprallar, Ağaməmmədi, Xutor, Şoşəbt, Kəgilyən, Çataq və s.

2.Sırf gürcü kəndləri (oykonimlər): Mamlo, Didi, Qomereti, Padara Qomereti, Axa, Maşovera, Uqanqori, Savaxi, Qantıadı, Padara Dmanisi, Didi Dmanisi, Pantiani, Bosleb, Vardisubani, Bisixevi və s.

3.Əhalisi yunanlardan olan oykonimlər: Yaylo, Qaşqatala, Qora, Qonaxbela, Velisbiri, Dəmirbulaq-Sarkineti və s.

Müəllif sonra Məmişli (XVIII əsrdə Xanlıqlar dövründə Qazaxdan bu yerlərə pənah gətirmiş qocanın adından), Oruzman “oğuz” və “man” sözlərindən düzəlmişdir (Müəllif “man”ı, sadəcə olaraq, morfem adlandırır, lakin onun hansı mənəli morfem olması aydın olmur. Əslində bu morfem “kişi, adam” mənəsində bir çox dillərdə işlənməkdədir). Ormeşən (“Orman” və “meşə” sözlərindən düzəlmişdir. “Orman” – “or” – ağac, odun, “-man” çoxaltma şəkilçi kimi izah olunmuşdur) və Çoprallar (“Çopur Alı” antroponimindən – etnonimdən yaranmışdır) oykonimləri izah olunmuşdur (21 – 55-61).

V.İsrafilov “Gürcüstan ərazisindəki bəzi Azərbaycan oronimlərinin yaranma yolları” adlı məqaləsində isə oronimləri qrammatik cəhətdən yaranma yollarına görə iki qrupa bölür:

1.Morfoloji yolla düzələn oronimlər: Vələsli meşə, Göyəmli meşə, Yemlikli dərəsi, Sulu qaya, Sağsağanlı qobu, Daşlı güney, Taxıllı dərə, Suen tala, Battaqlı dərə, Daşlı yer, Palıdlı meşə, Noylu dağ, Qollu dağ, Duzdağlı təpə, Canavarlı təpə, Porsuqlu tala, Moruqlu qobu, Sozulu dərə, Çıncıllı tala, Göyrüclü tala, Qamışlı

meşə, Göyrəcli təpə, Cumbuzlu dağ, Dağdağanlı güney, Qaratikanlı təpə və s.

2.Sintaktik yolla düzələn oronimlər: Cəfərqala, Qarayazı (meşə), Şişyal, Telexaşan, Səfərqıran, Xuludərə, Qurdoğlu, Altıqardaş, Sarınoy, Qaratikanlı, Kökürxana, Səkkizayaq, Sunurdərə, Günalının döşü, Dəmirqaralı, Kirkidli, Binəoğlu, Gömkəsilen, Nuğaydağ, Beşikkeçməz və s. (18 – 170).

Burada göstərilən nümunələrin hamısı sintaktik yolla yaranan, mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında olan toponimlərdir. Onomoloq alimlər artıq sübut etmişlər ki, morfoloji yolla yaranan onomastik vahid yoxdur. Buna görə də birinci bölmə “Birinci tərəfi düzəltmə söz formasında olan mürəkkəb adlar” adlandırılışdı, daha düzgün olardı.

V.İsrafilov və X.H.Əliyevin birlikdə yazdıqları “Gürcüstanda təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan türkmənşəli etnotoponimlər” adlı məqalədə isə çox düzgün olaraq toponimlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

I n.t.s. birləşməsi formasında olan etnotoponimlər: Qazan təpə, Sulu dərə, Dəli dağ, Cinli binə, Cinli təpə, Xəzərli dərə, Oğuz tayfa və s.

II n.t.s. birləşməsi əsasında formalaşan etnotoponimlər: Dəmirçi təpəsi, Qoçulu dağı, Qoçulu kilsəsi, Abdollu kolu, Muğanlı yeri, Saatlı kolu, Şamlı yolu, Keçili dərə, Qaramanlı yeri, Keçili dərə, Çırxılı yurdu, Fəhlə dağı, Rumoğlu dərəsi, Lak-candar dərəsi, Oruzman təpəsi və s.

III n.t.s. birləşməsi əsasında formalaşan etnotoponimlər: Abdullanın güneyi, Quşçunun daşı, Rumoğlunun arxası, Qacaroğlu Qulunun yataq yeri, Çullu Alının yeri, Xumudun qalası, Qəmərlinin təpəsi, Qulların dağı, Kosalılının yurdu, İncəoğlunun meşəsi, Calayirin qoruğu, Qaşqa Sərdərin kilsəsi, Kotanlıların yeri, İmirhəsənlinin yurdu, Xaraelinin kolu, Leqqırın düzü, Qaptağanların dərəsi, Təkəlinin yerləri (20 – 165-167).

Çox maraqlıdır ki, burada III növ təyini söz birləşməsi formasında olan toponimlərə aid nümunələr göstərilmişdir. Amma biz bu vaxta qədər həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində III növ

təyini söz birləşməsi formasında yaranan nəinki toponimlərə, hətta erqonimlərə (idarə və təşkilat adı) də rast gəlməmişik.

L.R.Novruzova “Azərbaycan və Gürcüstanın paralel oykonimləri haqqında” adlı tədqiqatında Azərbaycan və Gürcüstanda mövcud olan paralel oykonimlər haqqında məlumat verilmişdir (17 – 186-188). Müəllif yazır: “Gürcüstan SSR-dəki Muğanlı (Qardabanı, Dmanisi), Böyük Muğanlı, Kirənc Muğanlı (Marneuli), Patara (Balaca) Muğanlı (Bolnisi) adlarının prostruktur (Muğan-lı) göstərir ki, bu tayfa Azərbaycanda Muğan vilayətinin ərazisində formalaşmış və müəyyən tarixi dövrdə Gürcüstan ərazisinə miqrasiya etmişdir” (17 – 187).

M.K.Hacıxəlilovun “Gürcüstanda passiv toponimik fonda keçmiş Azərbaycan mənşəli kənd adları haqqında” adlı tədqiqatında Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsindən bəhs olunmuşdur (18 – 210-211). Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, əvvəlki əsrlərdə türk mənşəli kənd adlarının passiv fonda keçməsi, əhalinin bir yerdən başqa yerə köçürülməsi, kəndlərin birləşdirilməsi ilə əlaqədar idisə, sovet dövründə isə bu hadisə Gürcüstanda məhz şüurlu surətdə edilmişdir. Onların bir qismi kənd adı kimi passiv fonda keçsə də, mikrotoponimlərdə bizə gəlib çatmışdır: Gültəpə, Dəmirtəpə, Məmmədabad, Canəhmədli, Çəpərli, Baraxlı, Gültəpəli, Uzunlar, Yolkənd və s.

Bəzi mürəkkəb söz və ya sadə söz birləşməsi formasında olan kənd adlarının komponentlərindən birincisi və ya ikinci komponenti düşmüşdür: Ağkeşəli, Qarakeşəli – Geşəli, Böyük Qəmərli – Qəmərli, Kiçik Qəmərli – Qəmərli, Yuxarı İmirhəsən – İmirhəsən, Böyük Qarakilsə, Kiçik Qarakilsə - Qarakilsə, Kiçik Qarabulaq, Orta Qarabulaq – Qarabulaq, Daşlıqullar Ağababalı – Daşlıqullar, Qoçlu Cavala – Qoçulu, Qəmbərovka, Dəmirçi Həsənli, Kəpənəkçi və s. (17 – 211).

Adətən, bedii ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlər poetiklik baxımından tədqiq olunur. Lakin Gürcüstanın Borçalı mahalının şairlərinin əsərlərində işlənmiş real toponimlər poetik cəhətdən yox, statistik metodla tədqiq edilmişdir. Vaqif İsrailov və Müşfiq Çobanlının birlikdə yazdıqları “Borçalı şairlərinin yaradıcılığında Borçalı toponimləri” adlı məqalədə (20 – 130-133) bunun şahidi

oluruq. Müəlliflər əvvəl Gürcüstan ərazisindəki azərbaycanlıları “gəlmə”, “qonaq” adlandıraraq türkköklü yer adlarının məqsədli surətdə dəyişdirilməsindən söz açmışlar: Borçalı – Kvemo-Kartli, Başkeçid – Dmanisi, Bolis – Bolnisi, Sarvan – Marneuli, Qarayazı – Qardabani, Ağbulaq – Tetruskara, Dəllək – Muşevani, Babakişilər – Musopriani, Armudlu – Pantiani, Kəpənəkçi – Kvema-Bolnisi, Ayorta – Akaurt və s.

Müəlliflər daha sonra 49 nəfər şairin “Ağır elli Borçalı” (Bakı, 1990) adlı şeirlər toplusunda işlənən 1000-dən çox onomastik vahiddən (Bunlardan 400-ə yaxını toponimdir) söz açmışlar. Bu onomastik vahidlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

I. Toponimlər. Toponimlər də aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Oykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları): Ağorma, Arakol, Arıxlı, Baxçalar, Darvaz, Daşlıqullar, Daştəpə, Dəmirli, Düzəyrəm, Qala, Qaracala, Qaracalar, Qaçaqan, Qarabağlı, Qızılkilsə, Qızılhacılı, Yırğançay, İncəoğlu, Yor-Muğanlı, Kolayır, Gorarxı, Kəpənəkçi, Gümlü, Ləmbəli, Lök-Candar, Muğanlı, Sarvan, Sadaxlı, Saraclı, Soğanlı, Həsənxocalı və s.

2. Urbanonimlər (bağ, meydan, qala, körpü, yol, döngə və s. adı bildirən toponimlər): Nəbatat bağı, Müctəhid bağı, Meydan, Azadlıq meydanı, Nərimanov meydanı, Nərqala, Qarınqala, Qızqalası, Haça qala, Su qalası, Metex qalası, Qırmızı körpü, Sınıqkörpü, Ağyol, Vazeh küçəsi, Axundov küçəsi, Hökumət evi, Şeytanbazar, Navtulluq bazarı və s.

3. Oronimlər (torpağın üst qatının relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yerlərin adları – dağ, dərə, təpə, aşırım, düz, eniş, meşə, yaylaq və s.): Ağlağan, Babakər, Ləlvər, Göydağ, Yeldağı, Səngər, Sənəkiçan, Şindi, Şəmdüyə, Çənlibel, Yoyludağ, Dəlidağ, Ağbaba, Ağdaş, Əyriqar, Yastıqar, Yağlıca, Vələsli, Küryan meşəsi, Qoşa qaya, Qaraqaya, Sənan dağı, Soyuqyaylaq, Ov dərəsi, Qaraarxac və s.

II. Toponimlərin (mənsəyinə) yaranma mənbələrinə görə növləri. Bunlar da aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Antropotoponimlər: Bəylər, Qəmərli, Yaqublu (Yavıxlı), Qullar, Kosalı, Keşli, Məmişli, Səfərli, Calaloğlu, Əzizkənd, Şahmarlı, Sənan dağı, Hacıxəlil ocağı, Həsənxocalı və s.

2.Etnotoponimlər: Quşçu, Dəllər, Ulaşlı, Muğanlı, Kəpənəkçi, Saatlı, Türklər, Təhlə, Şıxlı və s.

3.Hidrotoponimlər: Ağbulaq, Araz bulağı, Qarabulaq, Qoşabulaq, Quyubulaq, Qırxgözbulaq, Damalı, Daşbulaq, Zoğallıbulaq, Yırğançay, Kürüstü Muğanlı, Ortabulaq, Qız bulağı, Süd bulaq, Doquzbulaq, Soyuqlulaq və s.

4.Zootoponimlər: Ayı balası, Quşçu, Danaqıran, Maraluçan, Leyləkuçan, Ördəkli, Canavarlı və s.

5.Fitotoponimlər: Almalı, Armudlu, Qaraağac, Qoşaarmud, Qamışlı, Vələsli, Zoğallı, Yemlikli, Yerbatan, Yarpızlı, Palıdı və s.

6.Memuar-xatirə toponimlər: Səməd Vurğun küçəsi, Nərimanov prospekti, Vazeh küçəsi və s.

7.Kosmotoponimlər: Ayorta, Güney, Gündoğan, Gündöyən və s.

III.Borçalı toponimlərinin ərazi sahəsinə görə iki qrupa bölmək olar:

1.Makro toponimlər: Borçalı, Bolis, Başkeçid, Qarayazı, Qaraçöp və s.

2.Mikro toponimlər: Ovçalası, Ortaçala, Sərtçala, Səbirtala, Yurdyeri, Yemlikli, Meydan, Təzəməhlə, Suludərə və s.

2.Türk-Azərbaycan mənşəli gürcü antroponimləri: Bu vaxta qədər həm gürcü, həm də Azərbaycan alimləri tərəfindən türk-Azərbaycan mənşəli gürcü antroponimləri geniş tədqiq olunmuşdur. Biz isə ancaq bu barədə ümumi məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. T.Ə.Qarayev “Türk mənşəli gürcü şəxs adları və familiyaları” adlı məqalədə yazır: “Türk xalqlarının gürcülərlə qonşuluğu nəticəsində gürcü xalqı çoxlu miqdarda türk tayfa və şəxs adlarından istifadə etmiş, bu adlar da sonralar familiya kimi (nəslin adını göstərən) istifadə olunmuşdur: Basiliya (basil tayfası), Xazaradze (xəzər tayfası), Xundadze (hun tayfası)” (18 – 38).

Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “Azərbaycan və gürcü xalqının dil, ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqələri eramızın ilk illərindən başlanır. Elə bu ilk illərdən də gürcü yazılı mənbələrində bizim eranın III əsrinə qədər öz qüdrətilə məşhur olan hunlar haqqında məlumatlara rast gəlirik.

Görkəmli gürcü tarixçisi Q.A.Melikaşvili Gürcüstan ərazisində türkdilli tayfaların hegemonluğunu aşağıdakı dövrlərə bölür: IV-VI əsrlər (hunlar) dövrü, VI-VIII əsrlər (Xəzərlər) dövrü və XI əsrlər (Oğuz-səlcuq) dövrü (Q.A.Melikaşvili. "K istorii drevney Qruzi". Tbilisi. 1959, str. 26)" (5 – 37-39).

XI əsrdən sonra isə oğuz-səlcuqların hegemonluğu başlanır. N.N.Şengeliya "Səlcuqlar və Gürcüstan XI əsrdə" (Tbilisi. 1986. 366 səh.) əsərində qeyd edir ki, bu dövrdə səlcuqların Gürcüstana axını güclənir. Onlar ən əlverişli strateji əhəmiyyətə malik obyektləri tuturdular. IV Çar Davidin vaxtında isə Gürcüstan iki hissəyə bölünmüşdü: Didi Turkoba (Böyük Türk ərazisi), Kartveloba (gürcü ərazisi). Türk tayfalarının gürcülərlə qonşuluğu nəticəsində çoxlu türk-Azərbaycan mənşəli antroponimlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Şəxs adlarından yaranan fəmilialar: Abay – Abayşvili, Aslan – Aslanaşvili, Qaplan – Kaplanişvili, Kürkçü (sənət adı) – Kürkçişvili, Kutat (el sözündən) – Kutateladze və s. (18 – 37-39).

Çox maraqlı faktıdır ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılarda elə soyadlarına təsadüf olunur ki, Azərbaycanda elələrinə ya heç təsadüf olunmur, ya da onlara az təsadüf olunur. Təsadüfi deyildir ki, F.Firidunlu "Borçalıda xarakterik onomastik vahidlər (fəmilialar)" adlı məqaləsində qeyd edir ki, Borçalıda xarakterik fəmilialardan biri "Çıldırılı"dır. Bu fəmilianı daşıyan Çıldırılı Yaşanın dediyinə görə, bu fəmiya onlara köçüb-gəldikləri ərazinin adı ilə əlaqədar olaraq verilib. Onlar təxminən 200-250 il əvvəl Türkiyənin Çıldır gölü ətrafından köçüb gəliblər. Məlumatçının atası Çıldırılı Məşədi Abbasqulunun (1892-ci ildə anadan olub) atası Hacı Musa da həmin fəmilianı daşımışdır. Bəzi müəlliflər bu fəmilianı "Çaldırılı" kimi qeyd edirlər. Halbuki Türkiyədə həm Çaldıran, Çaldıran eli, həm də Çıldır gölü vardır.

Mağalov – Mağal şəxs adından yaranmışdır.

Adətən, soyadları kişi adlarından düzəlir. Lakin Gürcüstanda qadın adlarından da soyadı düzəldilmişdir: Qızbəsov, Qeysərov, Mailəyev, Mədinəyev, Nənəcanov, Nazlıyev, Nurcahanov, Nazıyev, Xatın oğlu, Cahanov, Gözəlov, Şaşadayev, Ruqiyyə oğlu, Cənnətov və s.

Kişi adlarından düzələn soyadları: Çopurov(a), Uzunalov(a), Haçabaşlı, İgidov(a), Carçıyev(a), Bələgözov(a), Qacarolaqov(a), Dərziyev(a), Dərivəlov(a), Uzunov(a), İdnoyev(a), Yetirmişli, Gülənov(a), Keçəlov(a), Kamazov(a), Layışov(a), Ləzgiyev(a), Papaqçıyev(a), Papacanov(a), Xeyirxəbərov(a) və s.

Xarakterik soyadları aşağıdakılardır: Avazadə, Ağamanov(a), Avtaliyev(a), Aşralov(a), Balacanov(a), Bidiyev(a), Boruyev(a), Bidadov(a), Qəbulov(a), Qırxıyev(a), Danaçıyev(a), Danaqıranov(a), Darandəli, Dalanov(a), Dəmirçalov(a), Dilənçiyev(a), Dilişov(a), Durmuşov(a), Ərdahanlı, İlməzov(a), Kalaşov(a), Kalov(a), Karçıyev(a), Kələyev(a), Gərəyov(a), Gərəkməzli, Gərəkov(a), Ləxvanov(a), Maşov(a), Tomayev(a), Cociyev(a) və s. (21 – 160-161).

Sözsüz ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar türk-Azərbaycan mənşəli əsl adlardan istifadə edirlər. Gürcülər isə gürcü adlarından başqa, həm türk-Azərbaycan mənşəli, həm də hibrid adlardan geniş istifadə etmiş və indi də istifadə etməkdədirlər. Təsadüfi deyildir ki, F.H.Əliyeva “Türk mənşəli gürcü şəxs adları” adlı məqaləsində məhz bu cür adlardan bəhs etmişdir (17 – 44-46). Müəllif aşağıdakı əsl adları etimoloji cəhətdən izah etmişdir:

1.Aslan. XII əsrdə Tamar şahin vəzirlərindən birinin adı. Qutlu Arslan (“xoşbəxt arslan”) olmuşdur. “Qutlu” sözü “qetili” şəklində eyni mənada indi də gürcü dilində işlənir. “Arslan” sözü əsasında patronimlər yaranmışdır: Aslanaşvili, Aslanikaşvili, Aslanidze və s.

2.Almazxan, Mirzəxan, Murzaxan adlarına müasir gürcü dilində indi də rast gəlmək olur.

3.Beqi – “bəy” sözündən düzəlmiş gürcü adıdır. Gürcü dilində “ə” və “u” fonemləri olmadığından bu addan Beka, Beqa, Beqi, Beki kimi istifadə olunmaqdadır. Şota Rustavelinin müasiri olan Beka adlı məşhur zərgər olmuşdur. Gürcü dilində Beqişvili, Beqaşvili, Beqnaşvili, Beadze, hətta Beqlaraşvili patronimləri yaranmışdır.

4.Durmuşxan. Türk dillərində “durmuş”, “qalmış” sözləri indi də işlənir.

5.”Sərkərdə” mənasında işlənən fars mənşəli Bahadur adı gürcü dilində Baadur, Badur, Bağatur şəxs adları yaranmış və

onlardan da Baduraşvili, Bağaturuay, Bağatrişvili familiyaları yaranmışdır.

6.Qaplan (pələng) adı gürcü dilində Taplan şəklində işlənir.

7.Mzexatun qadın adı isə gürcüce “günəş” və türk mənşəli “xatun” sözlərindən yaranmışdır. Xatun və ondan törəyən Xatuta gürcü dilində ən çox işlənən adlardır. Çınara (qadın), Carçı (kişi) adlarına, Buğadze, Qazaxişvili (“evsiz-eşiksiz” mənasında), Lapaçişvili (ləng), Loxişvili (tənbəl), Sağıraşvili (türkcə kar), Sopuraşvili (çopur), Kuçukaşvili (kiçik patronimlər də müasir gürcü antroponimiyasında geniş işlənir və s. (17 – 45-46).

Afat Qurbanov addəyişmə ilə əlaqədar olaraq yazır: “Müasir addəyişmədə aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir:

- 1)çoxkomponentli adlardan təksözlüyə keçilir;
- 2)məzmunca pis səsələnən adlar sıradan çıxır;
- 3)dini adlardan imtina olunur;
- 4)qəribə adlardan əl çəkilir” (20 – 204).

F.Firidunlu “Gürcüstan ərazisindəki antroponimlər və addəyişmə” adlı məqaləsində bu baxımdan Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların addəyişmələrindən bəhs etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, hər bir vətəndaş öz adını, soyadını dəyişdirmək hüququna malikdir. Hər bir şəxs adının məna və estetik baxımdan gözəl olmasını istəyir, başqa birisi isə öz zövqünə uyğun ad götürə bilər. Sonra müəllif adlarını dəyişən şəxslər haqqında məlumat vermiş və nümunələr göstərmişdir: Avdı (köhnə ad) – Sultan (təzə ad), Dolares – Tural, Dolça – Teymur, Məmiş – Ramil, Məhəd – İsxan, Mülkədar – Munis, Balagədə - Hacı, Məclis – Fariz, Molla – Mustafa və s. (22 – 46-48).

3.Qafqaz, Krım, Orta Volqaboyu, Ukrayna, Əfqanıstan və Bolqarıstan ərazisində türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Türk mənşəli onomastik vahidlər üzərində aparılan müşahidələr bir daha sübut edir ki, onlar səmada olan ulduzlar kimi dünyanın bütün ölkələrinə səpələnmişdir. Yer kürəsinin hər yerində onlara təsaqüf olunmaqdadır. Ancaq Şərq ölkələrində, Qafqaz, Krım,

Ukrayna, Volqaboyu, Əfqanıstan, Bolqarıstan və başqa ölkələrin ərazilərində türk mənşəli onomastik vahidlərə daha çox rast gəlmək olur. Əlbəttə, bu, çox geniş bir tədqiqat mövzudur. Lakin biz bu ərazilərdə işlənən türk mənşəli bəzi toponimlər və antroponimlər haqqında ümumi məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Bu vaxta qədər “Qafqaz” haqqında çox yazılmışdır. Bütün tədqiqatlarda bu sözün qədim türk tayfalarından birinin adı ilə əlaqədar olması haqqında məlumatlar verilmişdir. C.İ.Cəfərov ““Qafqaz” nə deməkdir?” adlı məqaləsində yazır: “Mənbələrdən Kapkas// Kapkaz, Kafkas//Kavkaz və s. farmalarda qeyd olunduğu dövrlərdən çox-çox əvvəllərdə mövcud olmuş Qafqazın əsl sahibləri ak-aslar – ağ aslar (oğuzlar – C.C.) eradan əvvəlki minilliklərdə unudulmuş və Q.Miletski, Eratosfen, Strabon kimi qədim tarixçilərə də bəlli olmuşdur” (18 – 216).

Müəllif ən məşhur tarixçilərin “Qafqaz”ın etimologiyası barədəki fikirlərini təhlil etmiş, nəhayət, belə bir qənaətə gəlmişdir: “Deyilənlərə yekun vuraraq “Qafqaz”ın tərkibcə iki deyil, üç hissədən yarandığını, bu sözün təmiz türk mənşəli olduğunu təsdiq etməklə, onun “Kap akas”dan çevrildiyini tam inamla demək olar.

“Kap akas” isə Qafqaza şox sonralar köçmüş qeyri-türklərin deyil, bu yerlərin əbədi sahibləri **akas** (ağ as – oğuz) tayfalarının adından, bir də “vətən” mənasında işlənmiş “kap” sözündən (“Ağ asların vətəni”) götürülmüşdür” (18 – 218).

Aslan Bayramov “Qafqaz, Krım və Bolqarıstan ərazisində türk mənşəli oykonimlərin paralelləri” adlı məqaləsində yazır: “Uzaq Şərqdən tutmuş ta Balkanlara qədər ərazilərdə tarixən türklər yaşadıqları üçün toponimlərin türk qatı əmələ gəlmişdir. Daha doğrusu, türklər torpaq üzərində və su obyektlərində öz salnamələrini – toponimlərini yazmışlar... Məsələn, Qazan, Qazançı, Qazanlı, Qaraca, Qarakalı, Sofulu, Qaracalar, Sofular, Oxçu, Oxçulu, Oxçular, Oxçoqlu və s.” (22 – 110-111).

Müəllifin tərtib etdiyi cədvəldə müqayisə ilə Qafqaz (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan), Krım və Bolqarıstan ərazisində türk mənşəli oykonimlərin yayılması və onların sayı rəqəmlərlə göstərilmişdir:

Krımda: Ağbaba – 2, Ağbaş, Abdal, Axtaçı – 2, Arabaçı, Armudlu, Ayıbeli – Baydar – 2, Balıklı – 3, Qıpçaq – 10, Qaplan, Qanlı, Qaralar, Qayıeli, Qazax, Qazaxın – 2, Quba – 3, Qaraca – 7, Dədələr, Dəmirçi – 2, Dirəkli – 5, Kəmərgöy, Kosalar – 2, Yayçı, Samur, Tovuslar – 2, Sabunçu, Sabançı, Çanaxçı, Söyüdlü, Çavqapı, Şirvan, Şixeli və s.

Azərbaycanda: Ağbaşlar, Abdallı, Axtaçı – 7, Armudlu – 5, Ayıblı, Baydar, Balıqçı – 2, Qıpçaq, Qaralar – 5, Qazax – 5, Qarxun – 2, Quba, Quqarca – 7, Dədəli – 3, Dəmirçi – 9, Kəmərlı, Kosalı, Naxçıvan, Nalbənd, Oxçular – 5, Otuziki – 2, Yayçı, Samur, Tovuz, Sabunçu, Çanaxçı, Söyüdlü – 4, Şirvan, Şıxlı və s.

Bolqarıstanda: Ağbaba – 2, Abdallı – 3, Arabaçı – 7, Armudlu – 8, Balıqçı – 4, Qıpçaq, Qaralar – 5, Qazax – 4, Quqar – 3, Qaraca – 11, Dədələr – 2, Dəmirçilər – 11, Dərbənd – 4, Kosalar – 6, Oxçular – 5, Sabunçu, Çanaxçı – 11, Söyüdlü, Çavak – 4 və s.

Ermənıstanda: Ağbaba – 2, Ağbaş, Boz Abdal, Axta – 2, Armudlu – 2, Baydar, Balıqçı – 2, Qıpçaq, Qafan, Qanlıca – 2, Qaralar, Qayı Qulu, Qaçaq – 2, Qarkin – 2, Quqar, Qaracalar, Dədəli, Dirəkli, Dərbənd, Oxcuqlu – 2, Yasaul, Yayçı – 2, Samurlu, Tovus, Sabunçu – 2, Çanaxçı – 2, Söyüdlü – 2, Cavcaq, Şırvancıq, Şıxlı.

Gürcüstanda: Abdallı, Armudlu, Baydar, Qazançı, Qaracalar, Kosalar, Söyüdlü, Çavaxeti və s.

Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, bu toponimlərin oxşarlığı Krım, Bolqarıstan və Qafqazda yaşayan türklərin tarixi birliyini təcəssüm etdirir. Əgər geniş tədqiqatlar aparılsa, bir çox paralellərin İran, Orta Asiya, Türkiyə, Volqaboyu, İraq və başqa ərazilərdə də görə bilərik (22 – 110-112).

M.L.Məmmədovun “Qafqazın türkdilli hidrotponimlərinə dair” məqaləsi isə Qafqazda təkrarlanan hidrotponimlərin izahına həsr olunmuşdur. Müəllif yazır: “Qafqaz bir sıra xalqlarla yanaşı, türkdilli etnosların da ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Mənbələrdə bu haqda geniş məlumat verilsə də, onların, Azərbaycan müstəsna olmaqla, bu ərazinin başqa zonalarının konkret olaraq hansı məntəqələrində, hansı makro və mikro areallarında yaşamaları,

məskunlaşmaları haqqında bir qədər də dəqiq və ətraflı məlumat verilmir” (17 – 200).

Müəllif göstərir ki, Qafqaz arealındakı türkdilli toponimlərin öyrənilməsi üçün ən mükəmməl mənbə D.D.Paqirevin “Alfavitniy ukazatel k pyativerstnoy karte Kavkazskoqo kraya. İzdaniya Kavkazskoqo Voenna-Topoqrafiçeskoqo otdela” (Tibilisi, 1913) əsəridir. Burada 34 min coğrafi obyekt adı əhatə edilmişdir (17 – 201).

Müəllif sonra Qafqazın müxtəlif regionlarında paralel şəkildə işlənən türk mənşəli hidrotoponimlərin işlənməsini aşağıdakı kimi göstərmişdir: Ağbulaq (25), Ağgöl (6), Ağsu (10), Ağçay (10), Acısu (7), Acıçay (5), Göygöl (4), Qarabulaq (32), Qaragöl (15), Qarasu (36), Qaraçay (15), Qızılulaq (9), Qızılboğaz (4), Qızılçay (2), Sarıbulaq (4), Sarısu (7), Sarıçay (2), Şorulaq (7), Şorgöl (3), Şorsu (5), Yamanquyu (4), Yamansu (5), Xoşbulaq (7), Soyuqsu (3), Soyuqbulaq (9), İstisu (8), Ağçala (5), Əyriçay (2), Böyükçay (2), Dəliçay (4), Daşarx (3), Daşbulaq (6), Yarıqsu (3), Durnagöl (3), Zəligöl (2), Pişiksu (4), Güllübulaq (2), Arpagöl (2), Qoşabulaq (5), Qırxbulaq (5), Sərdarbulaq (2), Abasgöl (2), Şahbulaq (4), Xaçbulaq (2), Pirbulaq (2), Abarançay (2), Bazarçay (3), Bolqarçay (3), Qazanbulaq (2), Qazangöl (4), Qanlıgöl (3) və s. (17 – 200-202).

R.İ.Kuryayeva “Tyurkskie antroponimi v russkoy oykonimii srednoqo Povoljya” (“Orta Volqaboyu rus oykonimlərində türk antropotoponimləri”) məqaləsində Mari, Mordov, Tatarıstan və Çuvaş Muxtar Respublikaları, eyni zamanda Kuybişev, Penza və Ulyanov vilayətlərinin ərazisində olan oykonimləri araşdırmış və bu ərazilərdə 13764 yaşayış məntəqəsi olmasını müəyyən etmişdir. Bu ərazilərdə ancaq rusların yaşadığı 7172 yaşayış məntəqəsi var və onların 1226 yaşayış məntəqəsinin adı türk mənşəlidir. Onlar əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə 13 qrupa bölünmüşdür. Onların 682-si türk mənşəli antroponimlərdən əmələ gəlmişdir. Bu isə türk mənşəli oykonimlərin 52,6%-ni təşkil edir. Müəllif bu oykonimləri “Antropotoponimlər” adlandırmışdır: Arakova, Baqayev, Kudaşeva (bulqar), Sarbay (poleves), Karaçix, Koşakova (krım-tatar), Alakaevka, Romodan, Koşakovo (başqırd), Meçetyaki, Çapayev, Şatraşanı (çuvaş), Azad, Bayteryakovo, Dasayev (tatar), Adilşino,

Yenikeyvka, Rus Sverbeyka (mişar dialektləri), İşkino (mari), Arkayevo, Bayka, İşeyki (mordov), Aranovka, Kanayevka, Syaskino (udmurt) və s.

Antroponimlərin müəyyən hissəsi türk mənşəli rus familiyalarından düzəlmişdir: Allarovka, Bazarovka, Velyaminova, Bakşeyevka, Arbuzov, Barabanovka, Almazovka, Kaysarov, Caadaevka, Çemodanovka, Şaxovskoe, Şeremeteva, Karamzinka və s. (18 – 174-175).

Müəllif qeyd edir ki, A.Y.Filkova “Polisonimiy tyurkskoqo proisxojdeniya Severnoqo Kavkaza i Predkavkazya” (“Şimali Qafqaz və Öncəqafqaziyanın türk mənşəli polisonimləri”) adlı məqaləsində isə adı çəkilən ərazidə türk mənşəli 9 şəhər adından söz açmışdır: Buynaksk (Dağıstan MR, Buynaksk rayonunun mərkəzi), Gizlər (Dağıstan MR, Gizlər rayonunun mərkəzi), Qarasubasar, Baloqorsk, Maxaçkala (Dağıstan MR), Karaçayevsk, Çerkessk (Stavropol vilayətinin Karaçayev-Çerkask MR), Baksan (Kabardin-Balkarsk MR-da Baksan rayonunun mərkəzi, Yirmauz şəhəri (Kabardin-Balkar MR), Qızılyurd (Qızılyurd rayonunun mərkəzi, Dağıstan MR).

Bu şəhər adları – polisonimlər türk mənşəli adlara –sk, -skiy, -skoe, -ovo, -evo və s. şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlmişdir (18 - 204-205).

Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, qonşu xalqların ərazisində türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər daha çoxdur. Bu baxımdan B.B.Talıbovun “Ləzgi oykonimlərinin formalaşmasında türk mənşəli elementlərin rolu” (“Rol tyurkskoqo elementa v formirovanii lezginskix oykonimov”) adlı tədqiqatı bu baxımdan maraqlıdır. Müəllif göstərir ki, ləzgi oykonimlərinin formalaşmasında türk mənşəli kənd, aşağı, orta, yuxarı, qazmalar, uba (oba) kimi oykonimik terminləri ləzgi topomorfemlərinin ekvivalenti kimi çıxış edir: Qasumxur – Qasımkent, Kurxur – Kurkent, Kaşanxur – Kaskent, Muruquba – Muruqoba, Urujbo – Urusoba, Aqa Stial – Aşağa Stal, Kulan Sital – Orta Stal, Vini Araç – Yuxarı Araç və s. (18 – 203-204).

X.L.Xanmaqomedov (Kızıl. Dağıstan MR) “Dağıstanın bəzi etnotoponimləri haqqında (çor, cebani xili, maskut, şadılı, zixi)” (“O nekotorix etnotoponimax Daqestana (çor, djebani, xili, maskut, şadili,

zixi”) adlı məqaləsində Mahmud Kaşqari, F.Rəşidəddin, S.B.Aşurbəyli, V.F.Minorskiyə əsaslanaraq bir çox türk mənşəli Dağıstan etnonimlərini araşdırmışdır (17 – 156-158).

E.U.Safaraliyeva (Maxaçkala) “Tyurkskie liçnie imena v lezginском imennike” (“Ləzgilərdə türk mənşəli şəxs adlarından istifadə”) məqaləsində türk mənşəli ləzgi antroponimləri tədqiq olunmuşdur. Müəllif göstərir ki, Dağıstanda əvvəllər Çingizxan, XIII əsrdə isə Teymurləngin basqınlarından sonra Demir, Timur, Çingiz, Tatar, Mamay kimi türk mənşəli adlar meydana gəldi. Azərbaycanla yaxın əlaqələrin nəticəsində müasir Dağıstan antroponimiyasında geniş yayılmış Ağa, Ağabala, Ağaverdi, Ağadadaş, Ağalar, Ağakışi, Ağarza, Ağaxan, Ağaşirin, Adil, Atakışi, Balaqardaş, Paşa, Dadaş, Kardaş, Pirim, Ağakərim, Alibeq, Ağasi, Aydemir, Balakərim, Birembeq, Vəlixan, Qubalı, Dövlətxan, Sarıxan və s. kimi kişi, Ayna, Bağdagül, Gülbahar, Gülüş, Durna, Maral, Tamam, Ağapəri, Aynaxanım, Anabacı, Gözəl, Gülsədəf, Gülçəmən, Qızılgül, Qızlar, Solmaz, Yaxşıxanım və s. kimi qadın adlarından geniş istifadə olunur (17 – 58-60).

Qazax onomoloqu T.Januzakov isə Ukrayna ərazisində olan türk mənşəli onomastik vahidlərdən söz açmışdır. O, “Ukrayna onomastikasında türkizm” (“Tyurkizmi v Ukrainskoy onomastike”) məqaləsində yazır: “IX-X əsr rus salnamələrində peçeneq, türk və xəzərlərin ruslarla əlaqələri haqqında xatırlanır. Salnaməçilər qeyd edirlər ki, onlar Kiyev dövlətinə sədaqətlə xidmət etmişlər. O dövrün adamları onları “rus türkləri” adlandırmışlar. Rus tarixində onları “qara klobuklar” (qara kalpaklar – qara papaqlar – A.Paşayev) adlandırdılar.

P.Qolubovskiy 1884-cü ildə nəşr etdirdiyi “Peçeneqi, turki i polovetsi” əsərində qara kalpakların xidmətlərini geniş işıqlandırmışdır” (17 – 162).

Müəllif qeyd edir ki, A.S.Strijak “Nazvi reçok Poltavşini” (Kiyev, 1963) əsərində türk mənşəli Qunişe, Karatul, Kozar, Balatel – Kolomak, Sada çay adlarını etimoloji cəhətdən izah etmişdir. Məqalədə daha sonra Kuyanlı, Kuyanlık, Balta, Sara, Taşlık, Kunduk, Tokmak, Çuqmaq, Çerdaqlı, Batmaklı, Tarxankut, Karakuba, Sarata, Karatul, Batalim, Kremençuk, Temiryuk, Onnitsa,

Oxtirka, Çortomlika, Kaqamlık, Kaqamliçka və s. kimi müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış türk mənşəli toponimlərdən bəhs olunmuşdur (17 – 163).

Haşiyyə: Bu sətirlərin müəllifi 1958-1961-ci illərdə Ukraynada hərbi xidmətdə olarkən Kiyev şəhərində “Meydan”ı görəndə, bu respublika ərazisində çoxlu türk mənşəli oykonim, oronim, hidronim və digər mikrotoponimlərə rast gələndə heyrətə gəlirdi. Lakin çox təəssüf ki, onları bugünkü səviyyədə görmədiyi, haqlarında müəyyən məlumatı olmadığı üçün toplamamışdır... Sonrakı illərdə isə belə fürsət bir daha ələ düşməmişdir.

Türk mənşəli onomastik vahidlərin ən geniş yayılmış ölkələrdən biri də Əfqanıstandır. Əfqanıstanda mövcud olan türk mənşəli toponimləri geniş tədqiq edən Roza Eyvazova “Əfqanıstan ərazisində oronim və hidronim nomenli türk mənşəli toponimlər” adlı məqaləsində türk mənşəli oronim və hidronimlərdən bəhs etmişdir. Bu baxımdan həmin toponimlər iki qrupa bölünmüşdür:

I. Oronim nomenli türk mənşəli toponimlər: Aptəpə k., Ağtəpə, Qaratəpə, Qızıl təpə k., Qara təpə sahə, Şor təpə k., Qızıl təpə k., Əfqan təpə türkməniyyə k., Xan təpə k., Yer təpə k., Çurak təpə k., Tağ qızıl küçə dağ, Taşbul sahə, Daşqorğan hökumət (dağ), Daş kutəl olağ, Qumel əyalət, Aqtaş k., Qızıl qum sahə, Taştəpə k., Taş hovuz k., Ağdərə, Ağ dərə k., Qızıl dərə aşırım, Aşlu dərə, Düz dərə k., Gül dərə k., Gül dərə aşırım və s.

II. Hidronim nomenli türk mənşəli toponimlər: Ağsu xarabalıq, Ağsu nohur, Qızılsu k., Ağbulaq (2 k.), Qarabulaq sahə, Qızılbulaq k., Altı bulaq nohur, Təpə şor təpə, Şor bulaq k., Şor aruğ k., Ağcuy k., Ağçəsmə, Çəsmə oba çəsmə və s. (21 – 80-81).

R.H.Eyvazovanın “Əfqanıstan ərazisindəki bir sıra türk mənşəli toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində isə toponimlər linqvistik cəhətdən araşdırılmışdır. Müəllif Əfqanıstan ərazisində olan Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

I. Leksik üsulla yaranan toponimlər (oykonim, etnonim, hidronim, oronim və s.): Oğuz kənd, Uçkənd, Uq kənd, Bəşər xaraba, Bək-dağ, Gəzan kənd, Bulaq kənd, Turan kənd, Türrikənd, Türkmən kənd, Tig kənd, Til kənd və s.

II. Morfoloji üsulla yaranan toponimlər: Topçu kənd, Tuğçı kənd, Təkçi kənd, Tılançı kənd, Əfşar nənəkçi kənd, Tavəçi kənd, Əcəmli kənd, Kötüklü kənd, Ələqçi kənd, Çalaça kənd (3 əyalətdə), Ağçə şəhər, Gökçə kənd, Gədəli kənd, Urtək/Örtək kənd, Ətək/Hütək kənd, Bəşarət kənd, Talək kənd və s.

III. Sintaktik üsulla yaranan toponimlər: Taşbulaq kənd, Taştəpə, Tur oba, Türkabad kənd, Tağ qızıl küçə dağ, Qışlaq can kənd, Qızılbaş məhəllə, Qızıl qala; Ağköprük rayon və qala, Ağtaş kənd və təpə, Ağtəpə kənd, Əsli dərə, Qara xal kənd, Qarabağ rayon, kənd, Altı bulaq, Altı təpə, Altı xacə kənd; Uruzqan/Oruzqan vilayət, Uruz qabi kənd; Təxti-Türkmən körpü, Təxti-xatun çeşmə, Təxtiqac kənd, Təxti-Qoruğ dağ, Təxti-nur nohur, Türki Kürkan kənd və s. (19 – 156-157).

Bizə elə gəlir ki, burada adları çəkilən bütün toponimlər sintaktik yolla yaranmışdır, sadə və mürekkəb I n.t.s. birləşməsi formasındadır. Əsas fərq isə birinci qrupda söz birləşməsinin birinci komponenti sadə, ikinci qrupdakı söz birləşməsinin birinci komponenti düzəltmə, üçüncü qrupdakı söz birləşmələrinin birinci komponentləri isə mürekkəb söz və ya söz birləşməsi formasında olan adlardan ibarətdir.

R.Eyvazova “Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər” adlı kitabında (Bakı – Elm – 1995. 244 səh.) isə Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlərin tarixi kökləri, onların Orta Asiya və Azərbaycanla bağlılığı, müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sadə, düzəltmə, mürekkəb söz və söz birləşmələrindən yaranan toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında daha geniş məlumat vermiş, ta qədim zamanlardan başlayaraq müasir günümüzə qədər mövcud toponimləri hərtərəfli araşdırmışdır (28 a).

4. “Az//as”, “qas//qaz//kas//xəz”, “saq//sak//skif”, “alb//alp//aran” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Bu vaxta qədər “Azərbaycan” sözünün etimologiyası haqqında çox yazılmışdır. Bu barədə geniş müzakirə aşmaq fikrimiz də yoxdur. Düşüncələrimizlə üst-üstə düşən bir neçə məqaləni xatırlamağı məqsədəuyğun hesab edirik. Bayram Əhmədov “Az/qaz, as/qas söz

kökləri və ümumtürk toponimikası” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “Azərbaycan” sözünün “azər” hissəsi haqqında iki fikir mövcuddur. Birincisi, bu sözü atr/adr, atur, atro ilə bağlayırlar. Bu sözləri də gah yüksəklik, gah da od, atəşlə əlaqələndirirlər. Demək, adr/atur kəlməsi azər “od, atəş” sözü ilə əlaqədar olur. “Azəri” sözü isə “oda sitayış edən” anlamındadır. Burada –i şəkilçisi təkvariantlıdır və fars dilinə məxsusdur. Bu sözün türk sözü olan “azər”lə heç bir əlaqəsi yoxdur.

İkincisi, türk mənşəli “azər” isə iki sözdən ibarətdir. “Az” və ya “azlar” xalq adıdır. “Az” tayfa adı kimi bu gün də Orta Asiyada qalmışdır... “Gül Teqin” abidəsində “az xalqı”, “azlar” sözləri işlənmişdir. **Azov** dənizi, **Asiya** qitəsi, **Astiyaq** əfsanəsi (şəxs adı), **Azıq** mağarası, IX-XVIII əsrlərdə **Aziki, Azbulaki** (Az bulağı), **Azhun** etnonimləri olmuşdur. Oğuz rayonunda **Qoraz/Koraz** toponimləri haqqında çox yazılmışdır. Tümen vilayətində Yuxarı və Aşağı **Azi**, Fərqanədəki **Buğaz** toponimi, **Xakas** – türk xalqlarından birinin adı. O.Süleymanov **Asiya** sözünü “**Az-i-ya**” hissələrinə bölmüş və əsərinin adı etmişdir (21 – 58-60).

Qızılgül Abdullayeva ““Az” leksemının onomastik vahid yaradıcılığında rolu (“Gül tiqin” abidəsinin dili əsasında)” adlı məqaləsində “Az” etnonimi haqqında qeyd edir ki, VII əsr ərəb səyyahı Sallama əl-Tərcümani azkişlərin qıpçaqların qonşuluğunda, Mərkəzi Qazaxıstanın sərhədlərindən başlamış Balxaş (Taxmaas) gölüne qədər böyük bir ərazidə yaşadıklarını göstərir”.

“Gül tiqin” abidəsində tayfa adı kimi qeydə alınan “Az” etnonimi müasir dövrümüzdə qeydə alınan bir sıra toponimlərdə görünür. **Azərbaycan, Araz, Azıx, Qafqaz, Xaçmaz** və s. Müəllif “Gül tiqin” abidəsində qeyd olunan “kirkız” etnoniminin ikinci tərkib hissəsinin “az” tayfasının adı ilə əlaqədar olması fikrini qəbul edir (21- 121-122).

Az//as türk tayfalarının yaşadığı ərazini konkret olaraq qeyd edən F.A.Cəlilov “Qədim az//as etnonimi” adlı məqaləsində yazır ki, az//as tayfa adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya və Altaya qədər yayılmışdı, lakin daha qədim mənbələr az//as etnonimini Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər yayıldığını göstərirlər. Bu mənbələrdə az həm etnonim, həm də etnotoponim kimi izah edilir: **Azzi** ölkəsi (xett), **Azal/Haza** məntəqəsi (latın), **Aza** etnonimi (urartu), **Aza** kəndi (Naxçıvan) və s.

Qədim erməni mənbələrində işlənən **Asiatspor** (Asların çökəkliyi), **Asiatsor** (Asın dərəsi) adları xatırlanır. Təbəri (VIII əsr) **Astarxan** adını qeyd etmişdir. **Astara, Azərbaycan, Astarak** (Ermənistan) və s. adlarında da bu etnonim qorunmuşdur. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, müxtəlif tarixi mənbələrdə xatırlanan bu etnonim **as//os//aş//yaz//uz** allomorfları ilə diqqəti cəlb edir (18 – 115-116).

B.X.Karımışeva “Orta əsr özbək genealogiyasında etnonim və antroponimlərinin (as, kışlık, urus) izi ilə” adlı məqaləsində “az”/“as” komponentli etnonim və antroponimlərdən bəhs etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bu etnonim və antroponimlərə təkcə özbək qırçaqlarında deyil, qazax qırçaqlarının dilində də təsadüf olunur. “As” etnonimi isə Özbəkistanın Xarəzm vilayəti toponimlərində daha çox özünü göstərir (108 – 18-25).

E.Əlibəyzadə və K.Vəliyev haqlı olaraq qeyd edirlər ki, artıq Şumer dilinin türk dili olması sübut olunmuşdur. Onlar akademik N.Y.Marrın “Asiyanı türklərin ilk yurdu qəbul etmək olmaz” fikri üzərində dayanırlar və yazırlar ki, türklər Asiyaya düşüncəyədək uzun həyat keçmiş və burada yurd salmışlar. Onlar Asiyaya da sığınmış, Qərbə doğru irəliləmişlər (32 – 57-59).

Tarixçi alim professor Mahal Məmmədli “Azərbaycan” adının yaranması, onun məna və məzmunu” adlı məqaləsində qeyd edir ki, hazırda ABŞ-da yaşayan Azərbaycan alimi Elbəy Əlizadə və f.e.d. Elməddin Əlibəyzadə “Azərbaycan” sözünün yeni, daha təkmil mənasını vermişlər. Məsələn, Elbəy Əlizadəyə görə “Azərbaycan “Az ellərində yaşayan Ər bəylərininkanı, məkanı” mənasındadır. Elməddin Əlibəyzadə isə təsdiq edir ki, “Azərbaycan” dörd sözün birləşməsindən – “Az”, “ər”, “bay”, “can” sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Sözlərin dördü də təmiz “türk” sözləridir. Açıqlamasına gəldikdə “Az” qədim, güclü, qüdrətli türk tayfa adıdır; “Ər” - ər kimi, igid kişi deməkdir; “bay” – bəy, zəngin mənasına uyğun gəlir; “can” isə qan, kan, xan sözünün qədim arxaik şəklidir. Beləliklə, “Azərbaycan” – “Az ərleri, bəyləri və xanları ölkəsi” deməkdir. Müəllif Azərbaycanın ikinci adı olan “Odlar ölkəsi” və ya “Odlar yurdu”nu isə od, atəş ilə əlaqələndirmişdir (“Azərbaycan müəllimi” qəz. 29 oktyabr 1996).

“Azərbaycan” sözü haqqında çox yazılmışdır, indi də yazılır və bundan sonra da yazılacaqdır. Xalq yazıçısı İsa Hüseynov “Yeni Müsavat” qəzetinin əməkdaşlarına verdiyi müsahibədə demişdir ki, vaxtı ilə BirOd (Vahid Həqiqət) adlanmış ingilislərin fəal iştirakı ilə keçirilmiş xaç yürüşləri dövründə (“Atabəylər”in – OdBağların zamanında) Xilafətin bilavasitə köməyiylə yığışdırılıb aparılmış tarixi materiallar köhnə düşmənlərimiz – təzə qardaşlarımız ingilis alimlərinin səyi ilə aşkara çıxarılır. “Azər” “bay” “can” dəyərləri – ümumbəşəri həqiqətlər açıqlanır: “xəbəri olmayan”lar (qələm sahibləri!) bilmirlərmi ki, ingilis alimi gəlib Azərbaycan Elmlər Akademiyasında məhz həmin həqiqətlər haqqında mühazirə oxuyur: “Milli özünüdərk və Azərbaycanlılığın ümumbəşəri əhəmiyyəti”. “Xəbəri olmayanlar” bilmirlər ki, Heydər oğlu İlham həmin mövzuda olan tarixi materialları aparıb Amerikada təqdim edib, deyib: “Bu materiallar hamımızı birləşdirəcək!”

İsa Hüseynov Muğanna fikrinə davam edərək söyləyir ki, OdƏrin Vətəni tək “Azərbaycan” deyil, bütün planetdir, BöyükKişi! Təkcə bunu bilmək kifayətdir ki, kütləvi qırğınlara məruz qalan, bu günün özündə də gizlənməyə məcbur olan xalq Bağdayın ƏrEy (indiki “Rey!” – Uca İşiq) vilayətindən didərgin salınan Ev ƏrEy OdƏrləridir! Qanımızı axıdan “Rus” Bağdayın Ərüz (İşığın üzü – mənası) vilayətindən didərgin salınan, həmin ikiyüzlük müharibənin axırında OdEvdə (“KiEv”də - “Kiyev”də) bağlanmış müqavilə əsasında “slavyan” dilini – “Bibliya”nı tədris edən – assimilyasiyaya uğrayan ƏrÜz OdƏrləridir! Həqiqətimiz indi “Rus”a da çatdırılır! (Yeni Müsavat” qəz. 12 iyun 1999).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, **az//as** komponentli toponimlər təkcə Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində, hətta bir çox dünya ölkələrində də mövcuddur: **Aza** q. (Ordubad r.), **Azadkənd** k. və q. (Sabirabad r.), **Azarlı** k., **Astara** ş., r., **Asxandkəran** k. (Astara r.), **Azərbaycan** k. (Lerik r.), **Azıx** k., **Astarxanovka** k. (Qarabağ), **Astaf** k. (Daşkəsən r.), **Astraxanovka** k. (Şamaxı), **Azərbaycan** (Respublika), **Araz** çayı və s. (16); **Aras** çayı və ray. (Tuvin MR), **Azat** gölü (Volqoqrad V), **Aziya** (Yevraziya materikinin bir hissəsi), **Aznakayev** ştq və ray. (Tatarıstan MR), **Azov** şəh. və ray., **Astaxov** xutoru (Rostov V),

Azov ştq və qoruğ (Ukrayna R), **Azov** dənizi (RF-nin cənubunda), **Asekeev** k. və ray. (Orenburq V), **Asino** şəh. və ray. (Tomsk V), **Askiz** ştq, ray, k. və çay (Krasnoyarski V), **Aslikul** gölü (Başqırdistan MR), **Askold** adası (Primorski V), **Aspindza** ştq və ray. (Gürcüstan R), **Assa** k., **Astraxanka** k., **Astraxan** ray., **Asubulaq** ştq (Qazaxıstan R), **Assa** çayı (Gürcüstan R və Rusiya F), **Assake-Aydan** (Özbəkistan R), **Astradamovka** k. (Ulyanov V), **Astraxan** V, şəh. və qoruğ (RF) və s. (98 – 7,18); **Aazaz**, **Azaz** (Suriya), **Azazqa** (Əlcəzair), **Azambiya**, **Azor** adası (Portuqaliya), **Azbin** (Nigeriya), **Azbruk** (Fransa), **Azemmur**, **Azizal** (Morokko), **Azirşexir**, **Astrabad** (İran), **Aziaqo**, **Azinara** adası, **Azo** çayı, **Assizi**, **Assa**, **Asti** (İtaliya), **Aziziya** (İraq), **Azinaba** körfəzi (Sardiniya adası), **Aziya** adası - Sakit okeanda (İndoneziya), **Asparux** (Bolqariya), **Azuqa** (Rumıniya), **Asab** (Zambiya), **Asar** (Çin), **Asaxi**, **Asaxi** dağı və çayı, **Asaxikava**, **Asibesti**, **Asio**, **Aso** vulk. (Yaponiya), **Asel**, **Asella** (Efiopiya), **Asi çayı**, **El-Asi** (Türkiyə), **Asir** əyaləti (Səudiyyə Ərəbistanı), **Asis** (Braziliya), **Ask** çayı (Böyük Britaniya), **Asoqes**, **Asiay** (Ekvador), **Assam** ştatı (Hindistan), **Asod** (Macarıstan), Saskaçevan vil.-də **Astakida** adası, **Astakos**, **Astoros** (Yunanıstan), **Astov** adası (Hind okeanı), **Astorqa**, **Asturiya** vil. və tarixi vil., **Asuer** çayı, **Asuaqa**, **Asutan** su anbarı (İspaniya), **Astoriya**, **Asuera** yarımadası, onun mərkəzi və şələlə adı, **Asyut** muxafiza və onun mərk. (Misir), **Asul** (Argentina) və s. (99 – 10,27,28).

Bayram Əhmədov qeyd edir ki, **az** sözünün örtülü-qapalı heca variantı da məqbuldur. Yəni **az/as** sözü **kas/qaz** kökü ilə fono semantik cəhətdən eyni olur. “Bu variant isə qaz/qas, xas kimi bərpa olunur. Nəticədə Qafqaz, Kaspi, Xəzər, Qusar, Kas çayı, ərəb mənbələrindəki quzzi (quzlar), Tuvadakı Kazuruq (kaz nəsl) toponimi, Qazaq (Azərbaycanda rayon), qazaq (tyrk xalqlarından biri), xakas (türk xalqlarından biri), Qazan (Tatarıstanın paytaxtı), Qazançı, Qazanbulaq (Goranboy), Qazanzəmi (Daşkəsən), Qazaqlar (Goranboy, Füzuli, Bərdə), Qazaqlar (Tatarıstan), Qazaqbəyli, Qazq (Neftçala), Qazanyaylaq (Daşkəsən), Qazan xan sözlərinin qaz/qus/quz/xas/kaz ilə az/as, uz/us morfemləri və oq-uz sözünün uz hissəsi bir fono-semantik dairəyə düşür” (21 – 58-62).

Qızılgül Abdullayeva qeyd edir ki, mənbələrdə as//az etnoniminin kas//xaz paralelləri də qeyd olunur. Kaspi, kasar//kazax//kazar//xəzər, azar//azər variantlarını izah etmək çətinlik törətmir (18 – 115-116).

Bayram Əhmədov qeyd edir ki, azər sözünün ikinci tərəfi əski türk kəlməsi olub və bu gün bütün türk dillərində işlənən er, ər sözü təşkil edir. Er, ər, ar, ur, ır görümlü söz bütün türk dillərində “kişi, igid, adam” mənasındadır. Onun iştirakı ilə bir çox türk xalqlarının, tayfalarının adları formalaşmışdır. Məsələn: tatar, uyğur, macar, sakər, kəngər, qamər, kimer, hunqar, uturqur, düqer/düyər, tokər, təkərli/təkəlli, tukar, salur (Qazan), salar, salır (Şəmkir rayonunda kənd adı olub, indi dəyişiblər), duqar, atar, suvar, savir, samur, avar, satur, sarıqur (sarıq ur), əfşar/ovşar (Türk xaqanı Uldüz xanın birinci oğlunun adı Aveş olub – aveş ər – avşar), ləkər (Qubada oykonim), Qusar, Biləcər (Bilici toponimi, Dəvəçi rayonunda Dağ Bilici, Düzən Bilici) və s. (21 – 61).

Bayram Əhmədov yazır: “Ən qədim dövrdən başlayaraq dövrümüzə qədər “Azər” şəxs adı da çox işlək olmuş və işlək olmaqdadır: Səmərqəndli Dövlətşah Lütf-Əli Azər (XIII əsr şairi), Azər Çələbi (XVI əsr şairi Füzulinin müasiri), Azər Mir Məhəmmədli Sahib (XVIII əsr şairi). İ.Nəsimi də bu sözü oykonim kimi işlətməmişdir. H.Cavid ölkəmizi Azərbaycan, Əhməd Cavad Azstan adlandırmışdır” (21 – 62).

Demək, “azər” “igid, qoçaq, adam” mənasında olan etnonimdir və “od atəş” mənasında olan “azər” ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu, təsadüfi omonimlikdir. “Azər”, “xəzər” və “kaspi” sözləri isə eyni mənə yükünə malik olan sözlər kimi izah edilir. Firudin Cəlilov “Təhrif olunmuş tariximizə aid yeni sənəd” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “azər” və “xəzər” adlarının bir variantı da “kaspi” sözüdür. Bu sözün də əvvəli az//as və xaz//kas kimi, sadəcə, dialekt fərqiylən başqa bir şey deyildir. Sözün sonundakı –pi şəkilçisi isə qədim Azərbaycanda tayfa adlarına qoşulan (elli-pi, lulu-bi, azər-bi və s.) yayılmış sonluqdur. Gürcüstanda azər türklərinin yaşadığı Kaspi şəhərinin adı V əsrdən məlumdur. Deməli, azər, xəzər və kaspi sözləri eyni mənşəli olub, qədim Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yayılan boyların adıdır. Həmin boylardan bəziləri az, azaq, as, asar, kas,

kazax adları ilə türklər yaşayan daha geniş ərazilərə yayılmışlar. Ələyöz dağından Araza axan Kazax çayının adını qədim mənbələrdə görmək olur ("Yeni Müsavat" qəz., 2 iyun 1999).

İrəlində "Qafqaz" oronimi haqqında məlumat verilmişdir (səh. 88-90). R.Eyvazova da müxtəlif variantlarda olan Qapqaz // Kapkas // Kapqaz // Kafkas // Kafqaz adının üç komponentdən ibarət olduğunu göstərir: "kap" – vətən, yurd, "ak" – ağ, "as" – oğuz. Mənbələr "Ak as"ların oğuz, "Qara as"ların qıpçaq olduğunu təsdiq etmişdir. Kapkaz – "Ağ Asların vətəni" deməkdir. Müəllifin fikrincə, Qəbələ (Kabala) və Kabul (Kapul) toponimlərinin birinci komponenti "kap" ilə əlaqədardır (28a – 26-27).

Kitabın birinci fəslində xəzərlər (Bu etnonim "xəz" – türk tayfalarından birinin adı və "ər" – igid, qoçaq, cəsur sözlərindən düzəlmişdir) haqqında da müəyyən məlumat verilmişdir. "Xəz" etnonimi müxtəlif türk tayfaları və digər xalqların dilində müxtəlif şəkildə səsləndiyi üçün onun bir neçə variantı yaranmışdır. Odur ki, **qaz//qas//kas//kaz** və s. "**xəz**" etnoniminin sinonimləridir. Çox maraqlıdır ki, həm keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və dünyanın müxtəlif xalqlarında komponentləri "**xəz**" etnoniminin yuxarıda göstərilən variantlarının hamısına aid toponimlər mövcuddur: **Qazanbulaq** ştq, **Qazaxlar** k., **Qazançı** k. (Goranboy r.), **Qazanzəmi** k. (Cəbrayıl r.), **Qazangül** qəs., **Qas** k., **Kass** k. (Zaqatala r.), **Qazançı** k. (Zəngilan, Ağdərə və Culfa r.), **Qazaxbəyli** k., **Qazax şəh.** və ray. (Qazax r.), **Qazaxdərəsi** k., **Xəzər** qəs. (Neftçala r.), **Qazax** yolçular k., **Qazaxlı** k. (Daşkəsən r.), **Qazaxlar 2** k. (Bərdə r.), **Qazaxlar k.**, **Xəzər** dağı (Füzuli r.), **Qazaxbölük** k., **Qazma k.**, **Qasbinə** k. (Balakən r.), **Qazqulu** k. (Tovuz r.), **Xəzərdərə** dağı (Babək r.), **Xəzəryurd** dağı (Ordubad r.), **Qazıqumlaq** k., **Qazyan** k. (Ucar r.), **Qazidərə** k. (Laçın r.), **Qazyan** k. (Qubadlı, Tərtər, Ucar r.), **Qazmalar** k. (Qax r.), **Qasabovka k.**, **Xəzərli** k. (Xaçmaz r.), **Qasapet** k. (Ağdərə r.), **Xəzər** ray. (16), **Xəzər//Kaspi** dənizi və s.

Məlumdur ki, Xəzər dövləti və xəzərlər nəinki Rusiyanın, hətta bir çox Şərqi ölkələrinin tarixində, ictimai və siyasi həyatında müstəsna rol oynamışlar. Buna görə də onların adı ilə bağlı olan **qas//qaz//kas//kaz//xəz//xas** komponentli toponimlər keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində daha çoxluq təşkil edir: **Qazalkend** şəh., **Qazqan**

ştıq, **Qazira k.**, **Qazlı şəh.**, **Kazakdərya k.**, **Kazanketken** qışlaq, **Kazaxdərya k.** **Kasan** şəh. və ray., **Kasansay** şəh. ray. və çay, **Kassan k.**, **Kasansay** ştıq, **Xazar k.**, **Xazarasp** ştıq və ray. (Özbəkistan R), **Qaz-Açaq ştıq**, **Kazancik** şəh. və ray. (Türkmənistan R), **Qazimur** çayı və sıra dağları, **Qazimura-Zavodski** ray. və ray. mərkəzi (Çita V), **Qaspra** ştıq, **Kazanka** ştıq və ray., **Kazantip** burnu (Kırım MR), **Qastella** ştıq (Saxalin V), **Qafqaz** sıra dağları (Azərbaycanın şimal və Rusiyanın cənubunda), **Qafqaz** stan., ray. və qoruq (Krasnodar V), **Kavkaz** qəs. (Stavropol V), **Kaz** ştıq (Kemerov V), **Kazaki k.**, **Kazinka** ştıq (Lipetski V), **Kazalin** şəh., ray., **Kazanka k.**, **Kazanşunkır qəs.**, Xəzər körfəzi – Xəzər dənizində, **Kazax** kiçik təpəcikləri, **Kaztalov** ray. və k., **Kasgölən** şəh. və ray. (Qazaxıstan R), **Kazatin** şəh. və ray., **Kazatskoe** ştıq, **Kazaçya** Lopan ştıq, **Kazenniy** Topes çayı (Ukrayna R), **Kazanka** çayı, **Kazan** şəh. (Tatarıstan MR), **Kazanovka** ştıq, **Şəki** ray.-da **Kaznaçeyevka** ştıq (Tula V), **Kazaşinski** astanası – Yenisey çayında, ray., k., **Kazır** çayı, **Kas** çayı Yenisey çayının qolu (Krasnoyarski V), **Kazan** stan. (Rostov V), **Kazan** ray. və ştıq, **Kazım** k. və çayı (Tümen V), **Kazan** k. (Mari MR), **Kasari** çayı, **Kazari** çayı (Estoniya R), **Kasevo** ştıq (Başqırdıstan MR), **Kasli** şəh. və ray. (Çelyabinski V), **Kaspi** şəh. və ray., **Kaspski** ray., **Kaspisikalı k.**, **Kazbeqi** ştıq və ray., **Kazbek** dağları, **Kazratı** ştıq (Gürcüstan R), **Kaspiyski** şəh., **Xasavyurt** şəh. və ray., **Kazbek** ray., **Kazikumux** koysu çayı (Dağıstan MR), **Kaspiyski** şəh. və ray. (Kalmık MR), **Kasplya** k. (Smolenski V), **Kassan-Say** çayı, **Kazarman** k. (Qırğızıstan R), **Kastorenki** ray., **Kastornoe** ştıq və ray. (Kurski V), **Xasan** ray. və gölü (Primorski Vil.-də Pota körfəzində), **Xasanya** ştıq (Kabardin-Balkar MR), **Xasin** ray. (Maqadan V), **Kazaxıstan** ştıq (Ural V), **Kazaçin** qəs., ray. və ray. mərkəzi, **Kazaçin-Lenki** ray. (İrkutski V), **Kazaçka** k. (Saratov V), **Kazaç** k. (Yaquıt MR), **Kazlu-Ruda** (Litva R) və s. (98 – 58-59, 98-100, 109, 265-266).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **qas//qaz//kas//kaz//xəz//xas** komponentli onomastik vahidlər mövcuddur: **Qaza** (Ərəb dövlətinin ərazisi), **Qazavat**, **Xassi-Rumel**, **Xassi-Mesaud** (Əlcəzair), **Qaziantep** il və onun mərkəzi, **Kasaba**, **Xaskir**, **Xəzər** kölü, **Xasakale** (Türkiyə), **Qazipur**, **Xazariabad** (Hindistan), **Qazir** (Livan),

Qazgöl gölü (Çin), **Qazni** əyalət və onun mərkəzi (Əfqanıstan), **Qazorməşcid**, **Qazvin**, **Xəzər** dağları, **Kazerin**, **Xəzərməşcid** dağları (İran), **Qaskoyn** çayı (Avstraliya), **Qaskon**, **Kazo-e-Sangine** gölü (Fransa), **Qaspar** (İndoneziya), **Qaspe** əyaləti və körfəzi, **Qaspe** yarımadasında burun, **Kazan** çayı (Kanada), **Qassevey**, **Qasteyvus**, **Qastoniya**, **Kaskasiya** çayı, **Kasper**, **Kass** çayı, **Xazard** (ABŞ), **Qastingq** (Böyük Britaniya), **Kasab** (İraq), **Kasablanka** (Morokko), **Kaspe** (İspaniya), **Kasella**, **Kasale-Monferrato**, **Kazerta**, **Kasal-di-Prinçine** (İtaliya), **Kasiya** (Portuqaliya), **Kaspiçan**, **Xaskovo** əyalət və onun mərkəzi, **Kazanlıq** (Bolqariya), **Kasipore** (Cənubi Amerika və Braziliya), **Xaskir** adası (Atlantik okeanı), **Xaze** çayı, **Xaslax**, **Xasfurt** (Almaniya), **Xazyanq** (Vyetnam), **Xasaqt** (Monqolustan), **Xasike** əyaləti və mərkəzi (Suriya), **Kazilo**, **Kazombo** (Anqola), **Kazinbarska** (Macarıstan) və s. (99 – 84-87, 142, 153-155, 405).

Bu sətirlər yazılana qədər yeri gəldikcə **Arsak** (Qarabağın ən qədim adı), **Arsakilər**, **Arşakilər** sülalələri və onların **saklar** olması, **skiflər/iskitlər**, hətta **Skifiya** haqqında bəzi məlumatlar verilmişdir. Müəyyən məlumatlar verməyi də lazım bilirik.

Görkəmli mifoloq alim Mirəli Seyidov bir çox məqalə və monoqrafiyalarında təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bir çox xalqların da tarixində, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış “Saqlar” qəbilə birləşmələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu yazılarda “Saqlar” “çıraq”, “şam” və “ışıq”la da əlaqələndirilmişdir. Alim yazır ki, Azərbaycan xalqının soykökündə mühüm rol oynayan Siraq//Şiraq//Sir qəbilə birləşməsi Orta Asiyadan Etil çayı sahillərindən tutmuş Qafqaza kimi böyük imperiya yaratmış, Qafqaz xalqlarının ictimai-siyasi həyatında görkəmli yer tutmuşdur. Onlar türk dilli saqlardandır (64 – 48-59).

E.Əlibəyzadə və K.Vəliyev “Kökümüz haradandır?” adlı məqalədə yazırlar ki, Azərbaycan ərazisində insan yaşayışının təşəkkülü üç mərhələyə bölünür və hər mərhələdə yaşayan qəbilə və xalqların da adı çəkilir: a) Şumer (Sumer) – türk mərhələsi (m.ə. III-II minillik); b) İskit (skif) – türk mərhələsi (m.ə. I minillik – miladi tarixin ilk yüzillikləri); c) Türk mərhələsi (miladi tarixin başlanğıcından bu günə qədərki dövr.

Herodotun “iskitlər-skiflər türk ailəsinə mənsubdurlar” fikrini və digər alimlərin mülahizələrinə əsaslanan müəlliflər qeyd edirlər ki, Prisk Atilla zamanında əslində hun adlandırılan xaqan iskitlərini, onlara heç bir fərq qoymadan xatırladır. Alimin fikrincə, iskitlərin, sakların, peçeneqlərin, xəzərlərin, hunların türk mənşəli olduğu elə bir xüsusi sübut tələb etmir (32 – 57-59).

Buradan belə fikir də aydın olur ki, O.Süleymanovun dediyi kimi peçeneqlər – bacanaqlar X-XIII əsrlərdə meydana gəlməmişlər. Onlar Atillanın dövründə, yəni V əsrdə artıq mövcud imişlər. Bu fikir bir daha sübut edir ki, türklərin müasir ruslarla qan qohumluğunun tarixi daha qədimdir.

E.Əlibəyzadə və K.Vəliyev “sakasen” haqqında yazırlar ki, Herodotun yazdığına və Strabonun da təsdiqinə görə, hələ m.ə. IX-VII əsrlərdə iskit tayfalarının güclü dalğası olan saklar qədim Qafqazın, Azərbaycan ərazisinin sakinləri idilər; o vaxt onlar daha uzaqlara – Yevkos Pantu (Qara dəniz) və Kappadokuyayadək gedib çıxmışdılar. İndiki Qarabağın əzəli adı Ərsak – Arsak (Alban dövlətinə tabe olub), Saki-Şaki-Şəki adları “Sakasen” adı ilə bağlıdır. “Sakasen-Sakasena” (Sən Saksan, Saka torpağısan) toponimləri bu ərazilərin ən qədim sakinləri Saklar isə bizim əcdadlarımız olmuşlar (32 – 61-62).

İskitlərin türk dilli olmalarını sübut etmək üçün müəlliflər dil faktlarından istifadə edərək yazırlar ki, miladdan əvvəlki yaxın dövrlərdən xəbər verən bir sıra tarixi mənbələrdə, elmi və ədəbi əsərlərdə iskitlərdən ümumi adla birbaşa “türklər” deyə bəhs edilir. Bunları dil faktları da sübut edir: ağa – böyük qardaş, azuk – azuqə, abı – ana, ulu baba, ər – arbata (ər batıran, ərbat, arbat, arvad), bez – yaz, özgə, düşmən, əppək - əpbək, çörək, içrə - içində, yurt, orda – ordu, qoşun, papa – baba, ulu baba, sana – sənə, Tomiris (hökmdar adı) – Təmirüz, Dəmir üz və s.

Skifiya ölkəsi böyük Çin səddindən Yevkos Pontuna (Qara dəniz) qədərki ərazini əhatə etmişdir (32 – 63).

M.Seyidov “saqlar”ın adını “çıraq”, “şam” bə “işiq”la, Firudin Cəlilov isə “Bir Sakat əfsanəsində çəkilən adlar” adlı məqaləsində “Saqlar”ın meydana gəlməsini tanrılarla əlaqələndirmişdir. Müəllif göstərir ki, Yunan alimi Herodotun 2500 il bundan əvvəl qələmə

aldığı bir sakat əfsanəsindən söz açır. Herodot yazırdı ki, sakatların ulu atası Tarqitay iki tanrının – Zevs və Qeyanın izdivacından doğulmuşdur. Yunanların Zevsə sakatca Papay, Qeyası isə sakatca API adlanır. O, bu etnonimi “skolot” (“sak elatı”) adlandırmışdır. “Sakat” sözünü yunanlar skit, skuth (“skif” forması ruslarda sonrakı dövrlərdə yaranmışdır) formasında yazırlar. “Elat” sözünün kökü “el” olduğu kimi. Demək, Papay (Babay) türk dillərində “ulu baba”, Qeya isə sakatca Abitürk türk dillərində “ulu nənə”, “ulu ana”, Tarqitay “Tanrı tay”, “Tanrı tayı” deməkdir.

Tarqitayın Lipoksaus, Arpoksaus və Kolaksaus adlı oğlanlarının adlarını “İlbok”, “Arbok” və “Kolak” kimi izah edən müəllif qeyd edir ki, böyük hərbi qüdrətə malik olan sakat döyüşçülərinin kimmerləri təqib edərkən Misirə gəldiklərini eşidən faraon onlara bac-xərac verməklə ölkəsini təhlükədən xilas edir. Sakat qəbilələrinə qalib gələ bilməyən Əhəməni şahı Dara Sakat torpaqlarından başını götürüb qaçdı. Şahlar şahı Kiaksarın başı kəsilib Sak hökmdarı Tomorisin ayaqları altına atıldı. Makedoniyalı İskəndər dünyanın yarısını tutsa da, saklara bata bilmədi və s.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara Sakat adlı tayfalar, Saxatlı, Sahatlı, Saatlı, Saatlı (gürcü tələffüzündə), Pir Saat kimi yer-yurd adları yaxşı tanışdır. Çin mənbələrində “se”, hind mənbələrində isə “sak” adlanan Saklar çoxsaylı qəbilələr olmuşlar və Avropadan Uzaq Şərqə, Sibirdən Ön Asiyaya qədər yayılan bir ərazinin müxtəlif yerlərində görünməkdədir. Müxtəlif yerlərdəki Sakastan, Sakakend, Sakaşen, Sakosin, Şəki adları Sak tayfalarının izini yaşadır (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz. 20.12.1985).

Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “saklar” İran tayfalarından biri kimi göstərilmişdir: “Saklar – Qədim İran tayfalarından birinin adı” (11 – 23). Ancaq Herodotdan başlayaraq Azərbaycan alimlərinin çoxsaylı məqalələrində və monoqrafiyalarında “saklar”ın türkdilli tayfalar olması haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bunu göstərilən faktlar da bir daha sübut edir.

Bu da çox maraqlıdır ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “şəkər” fars sözü kimi izah olunmuşdur (11 – 205). Rus dilində

“saxar”, Ukrayna dilində isə “tsuxor” kimi səslənən bu söz, bəlkə, türk mənşəlidir və “sak-ər” ilə əlaqədardır. Bəlkə, “şəkər”i ilk dəfə “saklar” yaratmışlar və bu söz də elə onların adı ilə bağlıdır? Axı saklar dünyanın hər yerinə səpələnmişdilər və səpələndikləri ərazilərdə torpaq üzərində yaratdıqları toponimlərlə imzalarını atmış və öz adlarını əbədiləşdirmişlər. “Oğuznamə”lərdən bəllidir ki, el ağsaqqalları əşyalara da ümumi adlar vermişlər.

Qırğız xalqının məşhur sənətkarı, dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun boya-başa çatdığı doğma kənd **Şəkər** adlanır. Kənd Qırğızıstan R-nın Talas mahalındadır. “Kəndin üst tərəfində bir yastı təpəcik var, boya-boy hər yanında üzərrik bitmiş bir təpəcik. Onun üstündə yaşı bilinməz, ulu bir məqbərə var. İçərisindəki sirlı yazılı daşları camaat müqəddəs sayır. Bu ağ məqbərəyə görə ta qədimdən kəndin adı Ağöy, Ağev olub. Kənddə yaşayanların böyük bir qrupu Şəkər – “sak-ər” tayfalarına aiddir. Otuzuncu illərdən kənd Şəkər adlanır” (“Ulduz jur. N 12, 1988, səh.5).

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində **saq//sak//şak//şek** komponentli toponimlər mövcuddur: **Saka** çayı, **Şakyay** şəh. və ray. (Latviya R), **Saqar-Çaqa** qəs., **Sakar** ştq və çay, **Sakar-Çaço** ştq və ray. (Türkmənistan R), **Saqastır** k., **Saki** şəh. (Ukrayna R), **Sak** ray. (Kırım MR), **Saqaredjo** şəh. və ray. (Gürcüstan R), **Sakmara** k. və çayı, **Sakmar** ray. (Orenburq V), **Saqiz** ştq və çay, **Saksaul** ştq (Qazaxıstan R), **Şakva** çayı (Perm V), **Şakşa** ştq (Başqırdıstan MR), **Şekaftar** ştq (Talas V), **Şeksna** ştq, çay və ray. (Voloqodskaya V), **Şekşema** ştq (Kostroma V) və s. (98 – 214, 281, 283).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **saq//sak//şak//şek** komponentli toponimlərə təsadüf olunur: **Saqar** (Hindistan), **Sak** çayı (İrlandiya), **Sakrifir**, **Sak** çayı (CƏR), **Saqa,Saqami** körfəzi, **Saqanoseki**, **Saqal**, **Sakai**, **Sakisima** adası, **Sakuradirma** vulk., **Sakata**, **Sakurai**, **Sakiaminata** (Yaponiya), **Sakaka**, **Şakra** (Səudiyyə Ərəbistanı), **Saqeney** çayı (Kanada), **Sakanana** (Argentina), **Saqarmatxa** dağı, **Sakya**, **Sakçu**, **Şekar** (Çin), **Saqino** çayı və körfəzi, **Sakandoqa** su anbarı, **Sakramento** ştat və ştat mərkəzi, dağ və çay (ABŞ), **Sakko** çayı, **Sakka** (İtaliya), **Saqqat**, **Sakson** (Şvedsariya), **Saqa** (İndoneziya), **Saqinto** (İspaniya), **Saqriş** (Portuqaliya), **Saqayn**, **Saqul**, **Sakoy** ölkəsi və mərkəzi (Birma),

Saqqı dağları (İsrail), **Saqon** körfəzi (Aralıq dənizi), **Saqya-la-Qrande** (Kuba), **Sakara** depar. və onun mərkəzi, **Sakaterkes** depar. (Qvatemala), **Sakariya** ili və çayı (Türkiyə), **Sakatekas** ştatı və onun mərkəzi (Meksika), **Sakatekoluka** (Salvador), **Sakonnakon**, **Sakonnaxon**, **Saku** (Tailand), **Saksbi** çayı (Avstraliya), **Saksoniya** tarixi vilayət, **Saksoniya** Anxalt tarixi vilayət (Almaniya), **Şakalskuppe** (Nambiya), **Şeqarça** (Rumıniya) və s. (99 – 311-312, 431).

Bu vaxta qədər **Alban//Albaniya//Ağvan//Ağvanq//Aran** dövləti haqqında çox yazılmışdır. Bu adları bir-birindən təcrid etmək qeyri-mümkündür. Müxtəlif dillərdə müxtəlif variantlarda yazılsa da, bu dövləti saklar yaratmışlar. R.Eyvazova göstərir ki, “Alban” etnik adı xristian albanlar içərisində rəsmi olaraq qədim erməni dilində “Ağvan” formasında işlənirdi. Sonralar bu ad xristian olmayan albanlara da şamil olundu. Bizim rayonlarımızda, o cümlədən Qarabağda albanlarla əlaqədar olan toponimlərin “Alban” deyil, məhz “Ağvan” formasında saxlanması, Şəkiddə bir məhəllənin “Ağvanlar” adlanması da bununla əlaqədardır. “IX əsrdən sonra Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ilə Kürdən şimaldakı ərazi üçün “Alban” adı işlənmədi. “Ağvan” formasında bu etnonim XIV əsrə qədər Qarabağda yaşayan və əslən albanlara mənsub əhalinin içərisində qalmışdı” (28a – 21).

R.Eyvazova Şirvanşahlar dövlətinin IX əsrdə yarandığını qeyd etmişdir. “ASE”-yə əsasən demək olar ki, Şirvanşahlar dövləti VI əsrdə yaranmış və 1538-ci ilə qədər mövcud olmuşdur (ASE X. Səh.542).

Mirzə Bala “Azərbaycan tarixində türk Albaniya “ əsərində yazır: “Xristianlığın zühurundan sonra və ondan daha öncədən başlayıb 600 il sürən Türk-Arsaklılar (Arsaklılar) hakimiyyəti dövründəki müştərək siyasi həyatın təsiri altında, ermənilərlə albanlar arasında bir çox müştərək mədəni müəssisələr meydana gəlmişdi” (“Azərbaycan” jur. N 10, 1989. Səh.119).

Alb//Alp haqqında Mirzə Bala daha ətraflı məlumat verərək yazır ki, romalılar “Ağsu” mənasında Albis, Albios və Alba kəlmələrini işlədirlər. Latınca da “albus” həm “ağlıq” və həm də “ışıq” mənasını ifadə edirdi. Ağşəhər mənasında Alba və Albisin sözlərinə, “Ağ məmləkət” və “Ağ torpaq” mənasında “Albion” kəlmələrinə rast

gəlinməkdədir. Bu sonuncu təbir Böyük Britaniyanın da adıdır. Və bu da sahildəki tabaşır qayalarından alınmışdır.

Klassik qərb dillərində “cəsur və qəhrəman” sözləri də “alb” kökündən alınmışdır. Əski qreklərdə “Albion” bu mənada işlənmişdir. Diqqətləyiqdir ki, Oğuz xanın babası Qara xan zamanında yaşamış bir türk qəhrəmanının da adı “Alban” idi. Qalc ada “dağ və yüksək” mənalarında, uyğurlarda olduğu kimi alp və ya alb, “dağ silsiləsi” və ya “ada dağ” mənasında albanun kəlməsi işlənirdi. Latinlar Alp dağlarının adına Alpas deyirdilər.

“Elbrus” dağ adını da Mirzə Bala “alp” sözü ilə əlaqələndirmişdir: Albanus və Albana kəlmələrindən başqa Elbrus zirvəsinin parlaq, ağ və işıldayan mənasını verən “Elb” kökü ilə uyğurlarda yüksəklik və bütün türklərdə qəhrəmanlıq mənasını ifadə edən Alb və Alp kökünü Avropada da görürük (Mirzə Bala. “Azərbaycan tarixində türk Albaniya”. “Azərbaycan” jur. N 10, 1989. Səh. 128).

O.Süleymenova əsaslanan R.Eyvazova qeyd edir ki, çinlilər “alban” sözünü “azər-bay-jan” kimi tələffüz edirlər. Tyan-Şanın dağətəyi yerlərində qədimdən “alban” qazax tayfası yaşayır və bu gün də çinlilər onları “azər-bay-jen” adlandırırlar. Bəlkə, bu tayfa elə həmin albanların bir qəlpəsidir? Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, nə üçün orta əsrlərdə Osman türkləri Balkanlarda “şkipetar” xalqını əsarət altına alarkən onları “albanlar” adlandırmışlar? (28a – 23).

M.Seyidovun elmi fəaliyyətində Azərbaçan etnonimlərinin etimoloji izahı mühüm yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, R.Eyvazova Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Alban-Albaniya-Ağvan-Ağvanq-Alvan-Aran və onun ayrı-ayrı yer adlarının anlamı bu yerlərdə yaşayan 26 qəbilənin dili əsasən Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Albanlar, sakasənlər, koğərlər, taoklar, phasianlar, pakturlar və konduklar adlanan türk tayfalarının daxil olduqları saklar oğuzların türkmən uluslarından. “Sak (iskit) türklərinə assuriyalılar “akuzai/işkuza”, yəhudilər Tövratda “aşkenaz”, yunanlar “skquthe”, iranlılar “saki”, hindlilər “sakya” deyirdilər. Tədqiqatçılar Əfqanıstan ərazisindəki “Siyistan”, “Saki”, “Şaki”, Azərbaycandakı “Şəki” coğrafi adlarının mənşəyini “sak”la əlaqələndirirlər” (28a – 25, 61).

Məlumdur ki, tədqiqatçılar iki hissədən ibarət olan “Alban” (“alp” – igid, qəhrəman, cəsur, qaçaq deməkdir; -an isə məkan anlayışı

bildiren şəkilçidir) adının “Alpların vətəni” mənasında olduğunu bildirirlər. “Muğan” (“muğ” – Atəşgahlarda dini mərasimləri icra edən şəxs və -an şəkilçisi) və “Aran” (“Ar”//“ər” – igid, qəhrəman..., -an şəkilçi) adlarında olduğu kimi.

R.Eyvazova yazır: ““Avesta” və “Şahnamə” əsərlərində Turan padşahı Alp Ər Tunğanın (Əfrasiyabın) sak hökmdarı olduğu göstərilir. Əski hind rəvayətlərindən olan “Punda hist” kitabında Alp Ər Tunğanın Sak hökmdarı olduğu, Sakaların “Saka-turuşka” (türk) və “huna” (hun) adı ilə tanındıqları barədə xəbər verilir”. Alp Ər Tunğanın adı ilə bağlı Əfqanıstanda “Tungə” (xarabalıq), Tongə” (kənd), “Dung” (qala), “Dung qələ” (kənd) adları qeydə alınmışdır (28a – 62).

İ.Cəfərsoylu yazır: “Araz çayı daha qədim mənbələrdə Uruz çayı adlanırdı. Pompeyin çağdaşı olan alban sərkərdəsinin adı Uruz idi. Alp Ər Tunğanın (e.ö. VII yüzil) oğlunun adı Alp Aruz olmuşdur. Qafqaz dağlarındakı Elbrus zirvəsi və Xəzər dənizinin Cənub sahilindəki Elbrus sıra dağları onun adını daşıyır” (28 – 5).

Demək, “alp” sözündən düzələn “Alban”//“Albaniya” toponimi müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə səslənən “Ağvan”, “Alvan” və “Aran” dövləti sakların dövləti olmuşdur. Müxtəlif şəkildə səslənən bu adın ilk komponentləri “alp”//“ağ”//“al”//“ar” sözləri, bizə elə gəlir ki, dilçilik baxımdan sinonim sözlərdir, yaxın mənalara malikdir. “Alp” Osmanlı türkcəsində “qəhrəman, bahadır; cəsur, igid, uğurlu” mənalarında işlənir (106 – 50). “Ağv” ermənicə səslənsə də, “ağ” mənasında işlənməsi asanlıqla başa düşülür. Bu sözün “böyük, igid, qəhrəman” və s. mənaları da vardır (“Böyük Pyotr” adında olduğu kimi. Burada “böyük” mənaca “alp” ilə eyni olur). Azərbaycan dilində “al”//“ala” sözlərində də “tündlük, çoxluq və böyüklük, irilik” anlayışları vardır. “Baxsa görsə oğlancığı **alca** qana bulaşmış yatır”, “**Ala** çadırın yer yüzünə dikdirgil!” (“Dədə Qorqud”), “Başına döndüyüm **alagöz** pəri” (Aşıq Qurbani), “**Ala gözlüm**, sərv boylu dilbərim” (M.P.Vadif), “Qurbani olduğum o **ala gözlər**” (S.Vurğun) və s. “Ar”//“ər” isə elə “alp” sözünün ifadə etdiyi mənanı ifadə edir.

Albaniya (Qafqaz) – Şərqi Zaqafqaziyada qədim dövlət olmuşdur. Dağlıq Qarabağın cənub hissəsini (Böyük Qafqaz sıra dağlarının Şimal-şərq ətəklərindən Kiçik Qafqaz dağları və Araz

çayına, Qabırır çayından Xəzər dənizinə qədərki ərazini, Mil və Muğan düzlərini) əhatə edirdi. Albaniya (antik), Ardan (orta fars), Arran (ərəb), Ağvan (erməni), Aran (Suriya) kimi adı çəkilir. Əvvəllər Sasanilərin və Xəzərlərin hücumlarına məruz qalan Albaniya, nəhayət, Ərəb xilafətinə qatıldı.

Albaniyada IV əsrlərdə xristianlıq dövlət dini elan olundu və bundan sonra Albaniyanın müstəqil katolikosu olmuşdur. Alban əlifbasının yaranması və kilsə məktəblərinin açılması da ehtimal IV əsrə təsadüf edir. 1836-cı ildə Eçmiadzin erməni katolikosunun təkidi ilə Peterburq sinodu Alban katolikosunu ləğv etdi və erməni katolikosuna tabe edildi. Movses Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Albaniyanın daxili və xarici siyasəti, Cavanşirin hökmdarlığı və öldürülməsi haqqında geniş məlumat vermişdir. 1948-52-ci illərdə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı V-VI əsrə aid alban daş kitabələri tapılmışdır.

Albaniyanın ərazisindən axan Alban çayı Antik mənbələrinə görə, ya Kürün qollarından biri olmuş, ya da Xəzərə tökülən çay imiş. A.Bakıxanov Alban çayını Samur çayı ilə eyniləşdirir (ASE I. Səh.215-217).

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri də **Albana** adlanmışdır. Ptolomeyin (II əsr) məlumatına görə, bu şəhər **Kas** çayının üzərində yürlüşmüşdür. Bu şəhərin Bakı yaxınlığında olması da ehtimal olunur. Lakin indiki Quba rayonunda **Alpan** kəndinin Albana olması ehtimalı daha inandırıcıdır. Xəzər dənizinin ən qədim adlarından biri də **Alba** dənizi olmuşdur.

Çox maraqlıdır ki, Monqolustanda 1920-ci ilə qədər mülkiyyət, vergi formalarından biri “**alba, alban**” adlanmışdır. Görəsən, bu oxşarlıq təsadüfdür?

Turan hökmdarı **Alp Ər Tunğa** adından başqa, qədim abidələrdə **Alp Qaraquş**, “Dədə Qorqud”da **Alp Rüstəm**, Orta Asiya türkdilli xalqların və hətta taciklərin qəhrəmanlıq dastanı “**Alpamış**”, Qəznevilər dövlətinin banisi **Alptəkin** (? – 963), Səlcuq sultanı **Alp Arslan** (1029-1072) və s. kimi antropnim və **albanlar, alpoutlar** etnonimlərinə də rast gəlinir (ASE I).

Avropada da Albaniya adlı bir dövlət var. Bu dövlətin əhalisi də albanlardır, lakin onlar özlərini “şkiptar” adlandırırlar. Balkan

yarımadasının cənub-qərbində yerləşən bu dövlət əvvəllər gah Roma, Bolqar, Bizans, Serbiya və s. dövlətlərin tərkibində olmuş, XIV əsrdən Türkiyə tərəfindən istila edilmişdir. XIX əsrdə Osmanlı imperiyasının zəifləməsi nəticəsində İskəndər bəyin başçılığı ilə muxtariyyət qazandı və Avropa imperialistlərinin mübarizə meydanına çevrildi (ASE I).

Bunlardan başqa, müasir dövrdə də həm Azərbaycanda, həm də keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və dünyanı bir çox ölkələrində **alb//alp//ar//arr**, hətta **el//ol** komponentli toponimlər mövcuddur: **Alpan** k. (Quba r.), **Alpout** k. (Ucar, Qazax, Laçın, Göyçay, Bərdə r.), **Alpi** k. (Ucar r.), **Aran** k. (Lerik, Tovuz r.), **Aranzəmin** k. (Xankəndi r.) (16), **Alba** uyezdi, **Albo-Yuliya** (Rumıniya), **Albani**, **Alberqa** çayı, **Alberi**, **Olbani** (bax: **Albani**), **Olberi**, (Avstraliya), **Alban Rivera** (Albaniya), **Alpullu** (Türkiyə), **Albemarlı** körfəzi, **Olbanı**, **Aranças-Pass** (2 yerdə), **Alpayn**, **Alpina** (ABŞ), **Albemarlı** adası – Sakit okeanda (Ekvador), **Albina** burnu (Anqola), **Albufeyra** (Portuqaliya), **Olbanı** çayı (Kanada), **Aran** adası və **Aran** adaları – Atlantik okeanda (İrlandiya), **Arran** adası – Atlantik okeanda (Böyük Britaniya), **Yuxarı Alpi** dep., **Alp-Yuxarı Provansa** (Fransa), **Aranxues**, **Aran-de-Duera**, **Arandade-Monkaya** (İspaniya), **Arandjelovan** (Yuqoslaviya), **Aranyapatxet** (Tailand), **Alp** dağları (Qərbi Avropa), **Batu-Aranq** (Malaziya), Şərqi **Alp** sıra dağları (Avstriya) və s. (99 – 13-14, 24, 26).

5. “Günəş”, “Gün” və “Ay” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

“**Günəş** – Planet sisteminin işıq və istilik verən, közərmiş böyük şar şəklində olan mərkəzi göy cismidir. “Gün” də həm “Günəş” mənasında işlənir və həm də gecə-gündüzün səhərdən axşama qədərki işıqlı müddəti, günçixandan günbatana qədərki dövrünü bildirir” (9 – 309). “Ay” – Yer kürəsinin peyki olub onunla birlikdə Günəşin ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən Günəş işığı ilə işıqlanan göy cismidir (8 – 170).

Türk dillərinin onomoloji leksikasında göy cisimlərinin adları önəmli yer tutur. Onlardan əski deyimi kun və kün olan Günəş daha əhəmiyyətlidir.

Böyük Xun xaqanları diplomatik yazışmalarda bildirdilər ki, onlar gün və ay tərəfindən taxta çıxarıblar. Xun xaqanı Çin sarayına məktubunu belə başlayırdı: “Gün və ay tərəfindən taxta çıxarılan Xun xaqanı çox hörmətlə Çin hökmdarının əhvalını xəbər alır” (28 – 63).

İ.Cəfərsöylü L.N.Qumiləvə əsaslanaraq bu münasibətlə yazır ki, Türk xaqanlığı dövründə xan oğlu çadırdan çıxanda öncə günəşə, sonra anasına, daha sonra atasına baş əyirdi. Sonra müəllif qeyd edir ki, Türk etnoslardan biri özünü Kun adlandırır. Mərkəzi Asiyada yaşayan Kunlar XI əsrdə qayıqlarla birləşmiş, sonra qərbə doğru köç etmişdir. Daha sonra onlar Gün və Günəşli adlarıyla Türkiyə və Suriya torpaqlarında görünməyə başladılar.

XVI əsrdə Hələb yaxınlığında 83 evlik Gün obası olmuşdur. Füzuli şəhəri yörəsində Ər Günəş adlı dağ, Şamaxıda Dədə Günəş adlı kənd, Xaçmaz, Dəvəçi və Beyləqanda da Günəşli etnotoponimlər mövcuddur. Eləcə də keçmiş Cavanşirlər qəzasında Sarı Günlü, Quba qəzasında Ay-Günlü, Dərbənd yaxınlığında Günəşli obaları olmuşdur (28 -65).

“Ay – Türk inamlarında Günəşdən sonra əziz tutulan ikinci göy cismi sayılır. Böyük Xun imperiyası dövründə gündoğanda Günəşə, günbatanda Aya pərəstiş edərdilər (28 – 66).

Ay türk mifolojisində tanrı, tanrı köməkçisi, ərvah və nəhayət, səmavi varlıq olmuşdur. “Oğuz” dastanında Oğuzun atası Ay xaqandır. “Manas” dastanında igid bir qadının adı Ay Çörekdir. O, Tanrı qızıdır. Özbək “Xanname” dastanında Ay özbək xanlarının ilk anası hesab edilmişdir. Dastanda Xəzər xanı Gümüş xanın oğlu Ay tokuş adlanır. Ay türkmən qəbilələrinin də ilk anası sayılırdı. Bu inam Aydoğmuş və Ay Aba adlarında da hiş olunmuşdur.

Azərbaycan atabəyi Özbəkin üzərinə Aydoğmuş adlı Həmədan hakimi hücum etmişdi. 1250-ci ildə Misirdə qırpaq soylu Ay beq hakimiyyət başına gəlmişdi. Aytəkin Səlcuq sultanı Toğrulun əmisi olmuşdur. Atillanın əmisinin də adı Ay Bars idi. Azərbaycanın tərəkəmə elatlarından birinin adı Ay-Günlü idi. Gədəbəy bölgəsində

Ay tala, Ərdəbil şəhəri yörəsində Aybek etnotoponimləri var. XVIII əsrdə bir başqırd qəbiləsi özünü Ay adlandırırdı.

M.X.Abeğyan yazır ki, xristianlıqdan öncəki hayların inancında Ay haləsi Aylisin adlanır. "Ermənilər" günəşə, aya, ulduza sitayiş edərtilər. Qədim ermənilər gecələr ayın doğması üçün dua edərtilər. Musa Xorenlinin yazdığına görə Kor çay mahalının bir vilayəti Ayli adlanırdı. Dəclə çayı boyunda yaşayan "ermənilər" özlərini türkçə Ayli adlandırırdılar (28 –68).

Erməni mənbələrində Oğuz adına da rast gəlinir. M.Seyidov göstərir ki, erməni tarixçiləri Hayq və Beldən bəhs edərkən Oğuzun da adını xatırlayırlar. Bizcə, Oğuzla Bel arasında da yaxınlıq vardır. Bel Günəş tanrısıdır, Oğuz Günəşin çıxmasını xəbər verən Danın tanrısıdır.

Adətən uca yerlərdə bir nəhəngin, Azmanın – Oğuzun, yaxud aznaurun qəbri olur. Bura insanların tapınma yeridir. "Böyük Sovet Ensiklopediyası"na əsaslanaraq müəllif yazır ki, bir çox ölkələrdə təpəciklərdə "Oğuz qurqanı", "Oğuz təpəsi" vardır. Məsələn, Ukraynanın Xerson diyarının Nijni Sereqoz rayonunun mərkəzində 16 m. hündürlüyündə qəbir təpələr Oğuzun adı ilə adlanır. Demək, təkcə Ermənistanda deyil, Oğuzun ayağı dəyən bir çox ölkələrdə belə qurqanlar Oğuz adının dəyişdirilmiş formasında "aznavor"// "aznavur"// "aznaur" şəklində vardır (62 – 282-288).

Günəş bütün dünyada, xüsusən türk xalqlarında insanların ilk inanc yeri olmuşdur. Müxtəlif mənbələrdə bununla əlaqədar zəngin nümunələr mövcuddur. Məsələn, Mirzə Bala «Azərbaycan tarixində türk Albaniya» əsərində yazır: «Göytürklərin Orxun (Orxon-M.Ə.) abidələri üzərində mütaliə aparan B.Bartold deyir ki, «Çin qaynaqlarındanənəskitürklərinvəsonralarmoğullarındağangünəşətapı ndıqlarıaydınşəkildəənlaşılr. Çadırqapılarının şərqə doğru olması da eyni səbəbdən doğur./.. Doğrudan da, Herodotun miladdan öncə VI əsrin ortalarında Midiyanın şimal hüdudlarında, Xəzər dənizi hövzəsində göstərdiyi Massaket türkləri də tanrılardan yalnız günəşə tapınar və qurban kimi ona at təqdim edərlərdi. Çünki onlara görə, tanrıların ən sürətli olan günəşə heyvanların ən sürətli olan at təqdim etmək layiqdir» («Azərbaycan», № 10. 1989. səh. 119).

Eyni fikrə Əbülfəz Əliyevin «Tarixin dərin qatlarına doğru» adlanan məqaləsində də rast gəlmək olur: «... Bu məlumat Heredotun «Tarix»ində belədir: Massaketlər, ...ət ilə Aras nəhrində bol bulunan balıq yeyərlər, süd içərlər. Tapındıqları tək tanrı günəşdir və ona at qurban edərlər. Bunun anlamı, tanrıların ən hızlısı (sürətli – Ə.Ə.) olan günəşə ən hızlı heyvanı təqdim etməkdir» (Azərbaycan, № 10, 1989, səh. 130).

Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən türk xalqlarında Yaz bayramını böyük təntənə ilə qeyd edirlər. Eyni zamanda bu bayram Yeni il bayramı hesab olunur. Mirəli Seyidov Yaz bayramı ilə əlaqədar olaraq yazır: «Bir sıra türk xalqları ilk yaz bayramına ay və günəş bayramı da demişlər... Türk xalqlarının bir çoxunun mifologiyasında ay oğlan, günəş isə qız kimi insanlaşdırılmışdır». Doğrudan da, Günəş bəşəriyyətə həyat bəxş edir. Dünyanı Günəşsiz təsəvvür etmək olmaz. «Axi, bir də günəş hər iki təbiət hadisəsinin- istinin də (quru havanın da), soyuğun da, quraqlığın da, yağışın da yaradıcısıdır» (65 – 15, 18).

Qədim insanların müxtəlif heyvanları totem kimi qəbul etməsi yenə Günəşlə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, M.Seyidov bu münasibətlə yazır: «Günəş-bori-qurd Oğuzun, ümumiləşmiş şəkildə deyilsə, insanın çətin vaxtlarda harayına çatır... «Oğuznamə»dən aydın olur ki, Oğuz qurd-Günəş yardım edir... Dastandan aydın olur ki, qurda hərbi çağırış, hərbi parol kimi də baxmışlar. Qurda belə bir baxış da onun Günəşlə bağlılığından yaranmışdır. Günəş insanlara yardım edir. Günəş-qurd da hərbdə, yürüsdə başçidir, yardım edəndir» (65 – 74-75).

Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Vüqar Əmir oğlu Əliyev «Günəş, od, ocaq, məşəl, şam, çıraq» adlı folklor toplusunun «Giriş»ində yazır: «... Bu zəif məxluqlar (qədim insanlar- A.P.) Günəşin doğması ilə aləmin nura boyandığını müşahidə etmiş, onun istisinə qızınmışdır. Günəşin batması ilə ibtidai insanın fəaliyyəti də sanki donurdu. Tədricən insan dərk edirdi ki, onu əhatə edən bütün nemətləri təmənnəsiz olaraq verən Günəşdir. Min illər ərzində ibtidai insanın Günəşə münasibətləri ona ilahi bir qüvvə kimi sitayiş etməyə qədər yüksəlmişdir. Həyat sınaqlarında çətinə düşən insanlar əllərini

uca tanrıya – Günəşə, tərəf qaldırıb ondan imdad istəyirdi. Günəş-Allah da öz bəndəsindən bu köməyi heç vaxt əsirgəməzdi» (33 – 6).

Müəllifin qədim insanların Günəşə ilahi qüvvə kimi inanması haqqındakı fikirləri təkcə Azərbaycan xalqına deyil, o vaxt Yer kürəsində yaşayan bütün insanlara aiddir. Bu fikir bir daha sübut edir ki, Günəş insanların sitayiş etdikləri ilk Tanrı olmuşdur.

Azərbaycan söz və adlarını əsasən odla əlaqəli şəkildə izah etməyə üstünlük verən Əjdər Fərzəli Odlar yurdu Azərbaycanın ən qədim adının “Od ana”, “Muğan” adının da “Muğana” – “Od ana” olduğunu göstərir (31 – 6,86).

Keçmiş SSRİ EA Yer Maqnitizmi İonosfor və Radio Dalğalarının yayılması İnstitutunun baş elmi işçisi, f.-r.e.n. N.S.Vsaxsayatskaya yazır: “Elə bir enerji sahəsi var ki, nə müəyyən olunub, nə ölçülüb, nə də ona ad verilib... Haqqında danışdığımız enerji – yer üzərində həyatın əsası olan kosmik enerjidir. Qədim insanlar, məsələn hind yoqları onu PrANA adlandırırdılar”... (“Gənclik” jur.N8. 1989, səh.36).

Əvvələn, sitatdan aydın olur ki, bu enerji sahəsi müəyyən olunub ki, qədim hind yoqları ona “**PrANA**” adını da veriblər. İkincisi, “**PrANA**” adı Ə.Fərzəlinin “**Od ana**”, “**Muğ ana**” adları ilə səsleşir. Demək, “PrANA” – “Pir Ana” deməkdir. “Pir” isə təkcə yunan... və hind yoqlarında deyil, Türk dillərində də elə “od”, “ocaq” və Günəşlə əlaqədardır (Bu barədə sonra məlumat veriləcəkdir).

Məlumdur ki, atəşpərəstlik dininin vətəni Şərq olsa da, onun dini kitabı olan «Avesta»-nı ilk dəfə olaraq Zərdüşt (e.ə.569-492) qələmə alsada, İranda, Azərbaycanda və digər Şərq ölkələrində rəsmiləşsə də, Günəşə, o da inamın tarixi bəşəriyyətin tarixi qəder qədimdir. Yəqin ki, Günəşə, oda inama aid dini ayinlər də, qədim hindlilərdə olduğu kimi, şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Bəllidir ki, e.ə. XV əsr də hindlilərin şifahi dini ayinləri artıq başa düşülmədiyi üçün onlar yazıya alınmış, şərh edilmişdir.

Zənnimizcə, atəşpərəstliyə aid mövcud olan şifahi dini ayinləri də Zərdüşt ilk dəfə olaraq qələmə almış və ona kitabın «Yasna» adlanan hissənin 17-ci nəğməsinə də əlavə etmişdir.

«Qurani-Kərim»in «Günəş» surəsində deyilir: «1.And olsun Günəşə və onun işığına (Günəşin qalxdığı vaxta); 2.And olsun günəşin ardınca çıxan aya; 3.And olsun Günəşi parlaq edən gündüzə; 4.And olsun günəşi örtən gecəyə» (səh. 632-633).

«Qurani-Kərim»də günəş və günəşin qalxdığı vaxt (yeni qızaran dan yeri), ay, nur, işıq, atəş, alov, od haqqında müxtəlif ayələrdə məlumat verilmiş, günəş, dan yeri, işıq, ay gündüzlə bərabər, gecə də and yeri kimi qiymətləndirilmişdir. Çünki gecə Günəşi gizlətsə də, onun çıxacağından da xəbər verir.

Gün, Ay, od, ocaq, pirlər və odla əlaqədar olan digər ziyarətqahlara inam isə daha sonrakı dövrlərin məhsuludur. F.-r.e.d. Vüqar Əliyev “Günəş, od, ocaq, məşəl, şam, çıraq” adlı folklor toplusunun “Giriş”ində yazır: “Atəşpərəstlik – oda pərəstiş, ona ilahi qüvvə kimi səcdə etməkdir. Bu, od əldə etməyin və saxlamağın çətinliyi, onun insan həyatındakı əhəmiyyəti ilə əlaqədardır...İbtidai insanlara odu da məhz Günəş bəxş etmişdir” (33 – 7).

İnsanların Günə, Aya, oda, olan inamı onların odun insan həyatında oynadığı rolu dərk etdiyi tarix qədər qədimdir. Günəş kainatı işıqlandırır, bütün planetlərə enerji verir, Yer kürəsində insanların, digər canlılar və cansızlar aləminin yaşayış ritmini tənzimləyir. Ay isə gecələr kainatı işıqlandırır. Elə buna görə də Gün və Ay haqqında ən qədim dövrdən başlayaraq insanların mifik təsəvvürləri zəngin olmuşdur. Kainatı Günəşsiz, Aysız, odsuz, ocaqsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, insanlar bunlarla əlaqədar olaraq çoxlu onomastik vahidlər yaratmışlar.

Ariz Abdullayev “Xalq mahnısının tarixi” adlı məqaləsində yazır ki, “Apardı sellər Saranı” xalq mahnısının yaranma səbəbini, tarixi genezisini araşdırdıqca onun mifik təfəkkürə söykəndiyi aydın olur. “Sara” Ay deməkdir. Maraqlıdır, görəsən, mahnıda Ay nə üçün suya qərq olur?

Müəllif özü bu suala cavab verir: “Ayın suda əksini görə ibtidai insan Ay ilə suyu birgə düşünməyə başlamışdır. Miflərdə göyə Ayın dəryadan, su quyusundan çıxması nəql olunur”. Ay və su yaradıcı başlanğıc, əcdad sayılmışdır. Onlara təmizlik, saflıq rəmzi kimi baxılmışdır (“Elm və həyat” jur. N10, 1989, səh.22). Təsadüfi deyildir ki, ulu əcdadlarımız “Aydan arı, sudan duru” kəlamını da yaratmışlar.

Azərbaycan antroponimiyasında «gün» komponentli **Günalı, Günar, Gündüz, Günəli, Günər, Günxan, Günay, Günayə, Günayıl, Günayım, Günbahar, Günbikə, Günel, Güney, Günəş, Günətay, Gündür, Güngün, Günhar, Günnisə, Günnur, Günnurə, Günnuru, Günsabah, Günsel, Güntac, Güntamam, Güntan, Güntəkin, Güntəkiş, Güntən, Günyar, Günyarə, Günyaz, Günyazə, Günzər, Günzar, Günzarə** və s. kimi şəxs adlarından geniş istifadə olunmaqdadır. Eyni sözləri «ay» komponentli şəxs adları haqqında da söyləmək olar: **Aybəyi, Ayçin, Aydəmir, Aydın, Aydınbəy, Aydınpaşa, Ayxan, Aylar, Aymirzə, Ayşad, Aybacı, Aybala, Aybanu, Aybədən, Aybəniz, Aybəyim, Aybikə, Aycamal, Ayçiçək, Ayçin, Ayçöhrə, Ayda, Aydagül, Aydan, Aydanə, Aydəniz, Aydəst, Aydoğan, Ayfər, Aygöhər, Aygül, Aygün, Aygünə, Aygünlü, Ayxanə, Ayxanım, Ayqabaq, Ayqan, Ayqanə, Ayqız, Aymələk, Aynurə, Aynaz, Aynel, Aynisə, Aynışan, Aynur, Aynurə, Ayparə, Aypər, Aypəri, Aypikə, Ayrune, Aysabah, Aysalı, Aysarı, Aysel, Aysəba, Aysənəm, Aysima, Aysimə, Aysoylu, Aysu, Aysun, Aysurə, Aysurət, Ayşad, Ayşen, Ayşən, Aytac, Aytamam, Aytel, Aytək, Aytəkin, Aytən, Ayulduz, Ayüz, Ayüzlü, Ayyanaq, Ayyanar, Ayzadə, Ayzər, Ayla** və s.

Bunlardan başqa, Azərbaycan antroponimiyasında odla, işıqla əlaqədar digər şəxs adlarına da rast gəlmək olur: **İldırım, Şimşək, Ulduz, Ulduzxan, Ulduzxanım, Ulduza, Həmayə, Güneyxan, Haləxanım, Gülhələ, Halabəyim** və s. (55). Maraqlı faktır ki, gün, ay, od, işıqla əlaqədar olan adların çoxu qadınlara məxsusdur və əsasən gözəllik ilə əlaqədardır.

Azərbaycan ərazisində «Günəş», «gün», «Ay» komponentli toponimlər də mövcuddur: **Günqışlaq** k. (Zəngilan r.), **Gündüzqala** k. (Qusar r.), **Güneykənd** (Daşkəsən r.) – «güney» - dağın, binanın və s. yerin çox gün düşən yeri, **Güneypəyə** k. (Kəlbəcər r.), **Güneyqalır** k. (Ağdərə r.), **Güneyməhlə** k. (Quba r.), **Güneyçartar** k. (Ağdərə r.), **Günəşva** k. (Dəvəçi r.), **Günəş** qəs. (Beyləqan r.), **Günəşli** k. (Dəvəçi r.), **Günəşli** k. (Xaçmaz r.), **Künnüt** k. (Sədərək

r.), **Günəhir** k. (Lənkəran r.), **Aydınbulaq** k. (Şəki r.), **Aydınğün** qəs. (Salyan r.), **Aydinkənd** (Quba r.), **Aydinqışlaq** k. (Qəbələ r.), **Aygünlü** k. (Dəvəçi r.), **Günəşli** (Bakı şəhərində qəsəbə, Beyləqan r-da qəsəbə, Xocavənd r-da kənd, Şəmkir r-da kənd), **Dədəgünəş** kəndi (Şamaxı r.) – Pir Sultan Dədəgünəş adındandır (16). **Günəştəpə** – erkən Tunc dövrlərinə aid yaşayış yeri (Füzuli r.), **Aydınbulaq** qülləsi – tarixi abidə (Şəki r.) (ASE. I).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərinin yeni **Günəşli** qəsəbəsinin bu adla adlanması heç də təsadüfi deyildir. Çünki bu qəsəbənin yerləşdiyi yüksəkliklər keçmişdə **Oddağ** və **Yanardağ** adlanmışdır (50). Görünür ki, qəsəbəyə ad verildəndə o yerin relyefi nəzərə alınmışdır.

N.G.Məmmədov yazır ki, Azərbaycan dilində dağın (təpənin) cənuba, cənub şərqə baxan hissəsi, Günəş şüası çox düşən tərəf güney adlanır. Bu termin qədim türk dillərində həm də “cənub” anlayışını ifadə edir. Müxtəlif türk dilli xalqlarda bu terminin gündey, günəvər, günöy formaları da vardır... Respublikamızda qeydə alınan dağ və təpənin sayı 4000-dən artıqdır. Güney komponentli oronimlər isə 2650-dir: Ağdaş güneyi, Balagüney, Bozgüney, Bozgüney, Böyükgüney, Qaragüney, Dağlıgüney, Güney dağı və s. (50 – 116).

Dünyanın bir çox ölkələrində də Günəş sözündən geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, Kamil Vəliyev yazır: «Hutut (xett) krallarının ünvanı Günas idi. Bu da Günəş deməkdir. Kral özünə «Mən Günəşəm» deyirdi» (70 – 38). Qədim altaylılarda Günəşə tanrı kimi inanmışlar. K.Vəliyev bu münasibətlə yazır: «Altaylılar Günəne (Günana) adlı heyat verən bir tanrıya da inanmışlar ki, bu da güneşdir» (70 – 66).

Bunlardan əlavə, Azərbaycan ərazisində ildırım, işıqla əlaqədar olan oyknonimlərə də təsadüf edilir: **İldırım** dağı–dağda tez-tez şimşək və ildırım çaxması ilə əlaqədardır (Laçın r.), **İldırımvuran** dağı- tez-tez ildırım çaxdığına görə (Kəlbəcər r.), **İldırımsu** çayı – İldırım dağından başladığı üçün (Laçın r.), **İşıqlı** k. (Qubadlı r.) – Şeyx Şərif adlı şəxsin adı ilə bağlı olub, əvvəl «**Şıxlı**», tədricən «**İşıqlı**» şəklinə düşmüşdür, **İşıqlı** dağı (Laçın r.) – Dağın zirvəsində

Dəmirdaş adlanan vulkanik süxur mövcuddur və ona sitayiş edilir. Bəzi tədqiqatçılar dağın adını qarlı zirvəsinin parlaqlığı ilə əlaqələndirirlər, **İşıqlı** k. (Füzuli r.) - tədqiqatlara görə, kəndi «ışıklı» nəslinə mənsub ailələr salmışlar. Ehtimal ki, ilkin forması «şıxlı» olmuşdur (16).

Keçmiş SSRİ və digər dünya xalqlarında da «Ay» və «gün» komponentli etnonim və antroponimlərə rast gəlmək olur: **Aybək** – Musa Daşməhəmmədovun təxəllüsü (Özbəkistan), **Aydit** (İndoneziya fəhləsi), **AydnbəyovAydnbəy** –inqilabçı (Dağıstan MR), **Aymanov** -SSRİ xalq artisti (RSFSR), **Aymaralar** (Cənubi Amerikada hind xalqı), **Aymirzəyev** Yolmirzə – şair (Qaraqalpaq MR), **Aynular** (Yaponiyada xalq), **Ayuşi-** Monqolustan azadlıq hərəkatının rəhbəri, **Aytiyev** Qapar **Aytiyeviç** – rəssam (Qırğızıstan), Aka **Gündüz** – yazıçı (Türkiyə) (ASE –I) və s.

Keçmiş SSRİ xalqlarının yaşadıkları ərazidə də «Ay» və «gün» komponentli çoxlu toponimlərə təsadüf edilir. **Ayaquz** -çay və şəhər (Qazaxıstan), **Aypetri** -Kırım dağlarında zirvə (ASE. I), **Ay** çayı (Başqırdıstan), **Ayvedapur** çayı (Tümen vil.), **Ayvieste** çayı, **Ayzpute** şəh., **Aynaçi** şəh (Latviya), **Ayqulak** -Altay dağlarında zirvə, **Aydabul** qəs., **Ayke** gölü (Qazaxıstan), **Aydar** çayı (Rusiya və Ukraynada), **Aydarkul** gölü, **Aytım** k. (Özbəkistan), **Aydırlı** qəs. (Orenburq vil.), **Aykino** k. (Komi MR), **Ayni** qəs., **Ayninskiy** ray. (Tacikistan), **Ayon** gölü (Maqadan vil.), **Ayxal** qəs. (Yaqutiya), **Qundelen** (Gündələn) k. (Kabardin - Balkar MR), **Qundorovka** şəh., **Qundorovski** qəs. (Rostov vil.), **Qunib**-kənd, ray. və dağ (Dağıstan MR), **Kunaşir** körfəzi (Kunaşir və Xokkoy do adaları arasında), **Kunqasalax** gölü, **Kundus** çayı (Krasnoyar V.), **Ayankaçayı** (Kamçatka V.), **Ayat** gölü vəştq. (Sverdlov V.), **Kunaşak** k., ray. vəçayı (Çelyabinsk V.), **Kunaşir** adası (Saxalin V.), **Kunqradşəh.** vəçayı (Özbəkistan R.), **Kundaşəh.** (Estoniya R.), **Kunduk** liman vəçayı (Ukrayna R.), **Kunin** ray., **Kunyaştq.** (Pskov V.), **Kunyaçayı** (Novqorod V.), **Kunya** Urqençştq. və ray. (Türkmənistan R.), **Kunerma** şttq. (İrkutski V.) və s. (98 – 66-135).

Bunlardan başqa, dünyanın müxtəlif ölkələrinin ərazisində də «Ay», «gün», “Qun/kun” komponentli çoxlu toponimlərə və müxtəlif obyekt adlarına təsadüf edilir: **Ayasofiya** – İstanbulda məbəd, **Aygün** şəhəri və əyaləti, **Ayquntsın**, **Qunxe**, **Qundu**, **Kunlin** dağı, **Kuntin** əyaləti və onun mərkəzi (Çin), **Ayka** şəhəri (Macarıstan), **Ayova** ştatı (ABŞ), **Ayon-Oros** dağ zirvəsi (Yunanıstan) (ASE. I). **Ayanc** – departament (Fransa), **Aybak** – inzibati mərkəz (Əfqanıstan), **Aybalıq** («balıq» -qədim türk dillərində «şəhər» mənasında işlənmişdir. Mənbələrdə Çinin paytaxtı Pekin şəhərinin ən qədim adının Xanbalıq olduğu da göstərilir) ili, **Aydos** dağı, **Aydın** – şəhər, il, dağ, **Aydıncik** ili (Türkiyə), **Ayvanxo** ştatı, **Aydsvoid** ştatı, **Ayzak** çayı, **Qundivindi** (bəlkə də, Gündibində) ştatı (Avstraliya), **Ayqen** – im – Mülkray - Avstriyanın yuxarı hissəsi, **Aydaxo** ştatı, **Aydaxo** - Fols ştatı, **Ayelson** (Alyaska) ştatı, **Ayl** - Royal gölü, **Ayova** çayı (ABŞ), **Aydemir** bölgəsi (Bolqarıya), **Ayder** çayı, **Aydoşına** (Yuqoslaviya), **Aydingöl**, **Aylaoşan** dağ zirvəsi, **Qunqaşan** (bəlkə də, Günqaşan) dağı, **Qunquan** (bəlkə də, Günqovan əyaləti, **Qunlyu** (bəlkə də, Günlü. Buna Tokkuztapa-Doqquztəpə də deyilir. Qunlyu da adlanır), **Qünçjulin** əyaləti (Çin), **Ayi-Deka** adası, **Ayiya** - Rimeli adası, **Ayiya** - Effimiya adası (Yunanıstan), **Aykile** departamenti (Boliviya), **Ayley** adası (Atlantik okeanı), **Aylend** gölü (Liviya), **Aysluert** qraflığı (İngiltərə), **Aylon** əyaləti, **Ayora** əyaləti (İspaniya), **Aynabo** (Somali), **Ayrabu** adası, **Qununqapı** gölü (İndoneziya), **Ayraq-Nur** gölü (Monqolustan), **Aysa** dağları (Əlcəzair), **Aysi-Bey** körfəzi (Sakit okean), **Ayti** əyaləti (Yaponiya), **Quna** ştatı, **Quntakal** ştatı, **Quntur, Qunturi** ştatı (Hindistan), **Quna** dağı (Efiopiya), **Qunbern** dağı (Qrelandiya), **Aysi-Bey** körfəzi – Sakit okeanda, **Ayovaştatı**, **Aytaska** gölü (ABŞ) vəs. (99).

Çox maraqlıdır ki, rus dilində də od, istilik və Günəşlə əlaqədar olan çoxlu apelyativlər vardır. Məsələn, «**zarya**» - şəfəq, dan, dan yeri, səhər, səhər; məcazi mənada isə «başlanğıc, ilk çağ» kimi tərcümə olunur. Əslinə qalsa, səhər vaxtı dan yeri – Günəşin çıxdığı

yer saralır və getdikcə qızarır. Bu mənada «zarya» -sarı və ya Günəşdən başqa bir şey deyildir. Rus dilində «gün, günəşli gün» mənasında olan «den» də elə «dan» sözünün fonetik cəhətdən dəyişilmiş formasıdır. Rus dilində kölgə, kölgəlik mənasında olan «ten» sözü də «dan» sözünün dəyişilməsi nəticəsində yaranmışdır. Demək, **den** və **ten** (gecə-gündüz və ağ-qara kimi) türk mənşəli dan sözündən yaransa da, antonim mənalı sözlərdir.

O.Süleymenov Şumer dilində “Dinqir(demir)” sözünü “tanrı”, “göy” kimi izah edir və bu sözün “Tenqir (Teqri, Danqir, Denir, Təmir) – tanrı, göy (ümumtürk), çuvaş dilində Tenqir – dəniz deməkdir. “Ud”(Ut) – Günəş, gün kimi izah olunur. “Ud” (Ut, Ot, Od) isə ümumtürk dillərində “od” kimi də işlənir. “Udun” (Utan, Odun, Otun, Otın) ümumtürk dillərində “odun”, “yanacaq” kimi mənalarda işləndiyi göstərilir. “Udu” (Uduk) – Günəş tanrısı isə qədim türklərdə “müqəddəs” mənasında işlənmişdir (66 – 202).

Demək, qədim türklərdə **od**, **ocaq** da **Günəş** kimi **Tanrı** hesab edilmişdir.

«Dan», doğrudan da, günün başlanğıcıdır. «Günəş» mənasında isə həyatın, yaşayışın başlanğıcıdır. Hətta **Tanrı** adı da bununla əlaqədardır. «**Tanrı**» - iki sözdən – “**Tan**”(“**dan**”) və“**rı**”-dan ibarətdir. 1. “**Dan**” – Günün çıxmasına azca qalmış havanın işıqlanması, sabah açılarkən günəşin üfüqdə ilk ağarması” (8 – 530). Ən parlaq ulduz olan Zöhrə (Venera) da Dan ulduzu adlanır. Demək, Dan Günəşin çıxmasını xəbər verir.

2. “**Ra**” komponentini isə iki cür izah etmək olar: 1) İlhami Cəfərsöylü yazır ki, **Tanrı** – Türklərin baş tanrısı, bir növ Zevsi Tenri adlanırdı. İkinci tanrı isə Yer tanrısı idi. Qədim türklər baş tanrıya Gök(göy) dedikləri kimi, Yer tanrısına sadəcə Yir(yer) deyirdilər. Uruartının şimal qonşuları olan yuxarı Araz boyu etnosları da türklər kimi yer tanrısını Yir və İr, göylərin sahibini isə Qeq adlandırırdılar.

Yer tanrısına haylar (indiki ermənilər yox) İr deyirdilər. Yir və ya İr yaz, cücerti tanrısı olub günəşdən ilham alardı. Maraqlıdır ki, Mahmud Kaşğaridə İr yerin günəşə baxan üzünə deyilir. Eyni zamanda arqu dilində öküzə ar deyilirdi. Öküz əkinlə, yerlə bağlıdır.

Türklər həm yeri, həm də göyü köməyə çağırırdılar. Hunlar elə bilirdilər ki, onların xaqanlarına göy ilə bərabər yer də həyat vermişdir. Tanrıçı türklər Şərqi Anadoluda xristianlıqdan qabaq yaşayırdılar. Bosfor (ermənicə Vaspurakan) mahalının bir vilayəti Tanrıya tapınanlar (mətnə Tankriayn) adlanırdı (28 – 34-35).

Demək, qədim türklərdə baş tanrı **Tanrı**, göy tanrısı sadəcə olaraq **Gök** və ya **Qeq**, yer tanrısı isə **Yer** və ya **İr** adlanır. **Tanrı** sözündə həm **göy**, həm də **yer** adları öz əksini tapmalıdır. Əgər **Tan//Dan** göyü təmsil edirsə, **Ri** isə **Yeri//İri** təmsil etməlidir. **Tanrı** isə həm göyün, həm də yerin tanrısıdır. Təsadüfi deyildir ki, **yer** vaxtilə beynəlmiləl söz olmuşdur. O.Süleymanov sübut edir ki, vaxtilə beynəlmiləl sız olan **yer** ümumgerman dillərində “diye yerde” (yard, yord, yort), müxtəlif türk dillərində isə **yer, yar, yır, cer, çer, tyer, ger, kir** şəklində işlənir (66 – 178).

2) «Ra, Re – Qədim Misir mifologiyasında Günəş allahı. Raya sitayiş ehtimal ki, e.ə. 3-cü minilliyin əvvəlində yaranmışdır. E.ə. 3-cü minilliyin ortalarından Raya allahların padşahı və atası kimi sitayiş etməyə başladılar...» (ASE.VIII. səh.53). Demək, **Tanrı**- Günəş, Dan allahı mənasında işlənmişdir.

Əgər e.ə.V minilliklərdə qədim Şumerlərdə **Tanrıya** inam var idisə, onda **Ra//Re//Rin**in birinci izahı daha inandırıcıdır.

Qədim Misirdə baş allah mənasında **Seranuş//Saranuş** qədim Romada və **Serera** (əkinçilik və məhsuldarlıq ilahəsi mənasında) adlarından da istifadə olunmuşdur. Qədim Yunanıstanda Günəş və Ayın tutulmasına da «**Saros**» deyilmişdir. Görəsən, **Seranus, Saranus** (baş allah), **Serera** (əkinçilik və məhsuldarlıq ilahəsi), Günəş və Ayın tutulmasını bildiren **Saros** adları arasında mövcud olan forma və məna yaxınlığı təsadüfidirmi?

Bizə elə gəlir ki, Günəşə inam dünyanın bir çox xalqlarında e.ə. 5-4-cü minillikdən mövcud olmuş və «**ser//sar**» komponentli allah adları **Günəş-Sarı** anlamları ilə səsləşir. Bunlar isə etimologiya və məna xüsusiyyətinə görə üst-üstə düşür.

Azərbaycan antroponimiyasında **Dan//Tan//Tanrı** sözləri ilə əlaqədar olan çoxlu əsl adlardan istifadə olunmaqdadır: **Danağa, Danağı, Dani, Danibəy, Danıxan, Daniyar, Danil, Daniyal,**

Daniyar, Daniyel, Danyar, Danzi, Danqız, Dansu, Tansu, Dansulu, Tansulu, Donara, Tanaverdi, Tanık, Tanrıxan, Tanrıqulu, Tanrıverdi, Tarı, Tarıxan, Tarxan, Tarıverdi, Tariyel, Tarqulu, Tarqut, Tarum, Tarverdi, Taryel və s. (55).

Qədim Turan hökmdarı Alp Ər Tunqanın adındaki **Alp** – “iğid, qəhrəman, bahadır”, **Ər** – “kişi, hünərli”, **Tunqa** adı isə **Tun//Dan** sözlərindən yaranmış və “dan yeri, gün doğan, doğu, şərq” mənalarında işlənir. Müasir dövrdə **Tanrı** adı mürəkkəb adların birinci komponenti kimi işləndikdə **Tarı** və **Tar** şəklində deyilir və yazılır: **Tarıverdi, Taryel** və s.

Azərbaycanda, keçmiş Sovetlər İttifaqında və dünyanın bir çox ölkələrində **tan//dan, tar** komponentli onomastik vahidlər vardır: **Tanğıt** k. (Qax r.), **Dandix** k. (Qəbələ r.), **Tanrıqulular** k., **Tarverdi** yurdu (Yevlax r.), **Tandun** k. (Lerik r.), **Tarovlu** k. (Qubadlı r.), **Tarxanlı** k. (Laçın r.) (16), **Danqara** qəs. və ray. (Tacikistan R), **Danqara** ştq., ray., qışlaq, **Denay** şəh. və ray. (Özbəkistan R.), **Dankov** ray., şəh., dağ (Qırğızıstan R, Lipetski V), **Tanalıq** r. (Başqırstan MR və Orenburq V), **Tanama** r. (Krasnoyarski V), **Tanquy** k. (İrkutski V), **Tandin** r., **Tannu-Ola** sıra dağları (Tuvin MR), **Tanxoy** qəs. (Buryatiya MR) (98), **Dan** (Laos, Portuqaliya), **Danakul**, **Danan**, **Danqla** (Efiopiya), **Dananq**, **Tanan** (Vyetnam), **Danbar**, **Tanami** (Avstraliya), **Tanana**, **Danvill** (ABŞ), **Danqannon**, **Dangiven** (İngiltərə, İrlandiya), **Danqarvan** (İrlandiya, Efiopiya), **Dandr** (Belgiya), **Danidin** (Yeni Zelandiya), **Tana** göl və çay (Norvegiya, Efiopiya), **Tanaqa** (Sakit okeanda ada və adada körfəz), **Tanaqura** (Yaponiya), **Tanaxbala**, **Tar** (Hindistan), **Tandaq** (Filippin), **Tanta** (Misir), **Tan-Tan** (Marokko), **Tantov** (Almaniya), **Tara** (Yuqoslaviya), **Tarakan** (İndoneziya), **Dan** çayı, **Danvill**, **Dan** Kerk, **Tanaqa** adası, **Tanakposs**, **Tanana** çayı (ABŞ), **Danakil**, **Danan**, **Danqla**, **Danqela**, **Tana-ford** (Efiopiya), **Dananq**, **Tanan**, **Tankuanq** (Vyetnam), **Danbar**, **Tanami** (Avstraliya), **Dandi** (İngiltərə), **Tana** çayı (Geniya), **Danin**, **Dantu**, **Danyan**, **Dandun**, **Dançen**, **Danşu**, **Tanqu**, **Tantan**, **Tanxe**, **Tanşan**, **Tanin**, **Tanşen** (Çin) (99).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, qohum olan və ya qohum olmayan bir çox dünya dillərində «Günəş», «gün» və «Ay» komponentli antroponim və toponimlər mövcuddur. Onların xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsi çox maraqlı olardı.

*Məqalə çap olunmuşdur:
“Onomastika”. Elmi-onomastik jurnal.
Bakı, 2007. №2-3, səh. 79-83.*

6. “Od”, “ocaq”, “pir” və “bir” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Son dövrdə onomastik vahidlərin etimologiyası üzərində aparılan müşahidələr bir daha sübut edir ki, dünyanın bir çox ölkələrində türk mənşəli sözlərdən törəyən çoxlu apelyativlərlə yanaşı, xüsusi sözlərə də təsadüf olunur. Onların içərisində həm antroponimlər, həm də toponimlər mövcuddur. Tədqiqatçıların, xüsusən onomoloq alimlərin diqqətini cəlb etmək, bu sahəyə onların diqqət və marağını artırmaq məqsədilə müxtəlif dillərdə mövcud olan «od», «ocaq» və «pir» komponentli bu cür apelyativ və onomastik vahidlər haqqında ümumi məlumat verməyi lazım bilir.

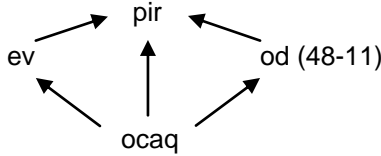
«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «pir» sözünün farsca: 1.Qoca, çox yaşlı kişi, ixtiyar; 2.Bir təriqət banisi və ya başçısı, məcazi mənada ustad, başçı, müəllim və ocaq kimi mənaları izah edilmişdir (10-503). «Ocaq» sözünün isə Azərbaycan dilində beş mənası göstərilmişdir: 1.Xörək bişirmək, su yaxud evi qızdırmaq üçün bir tərəfi açıq, üç tərəfi daşdan, kərpicdən hörülmüş kiçik tikili; ümumiyyətlə od yandırmaq üçün yer; 2.Sobanın və ya buxar qazanının yanacaq yandırılan yeri, hissəsi; 3.Pir (ibadət xana, ziyarət gah mənasında); 4.məc. Doğma ev, ev-eşik, yurd; 5.məc. Bir şeyin olduğu, törədiyi, yayıldığı yer; mərkəz; mənbə (10-457).

«Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda isə «pir» - «dini etiqad və inamla bağlı ibadət və sitayiş yeri» kimi izah edilmiş və bütperəstlik dövründən məlum olması göstərilmişdir (ASE. VII. səh. 534). «Ocaq» isə aşağıdakı kimi izah edilmişdir: 1.Od yandırmaq və saxlamaq üçün yer. Ocaq qədim yunan, slavyan, alman, türk, habelə

Qafqaz, Sibir və b. xalqlarda müqəddəs yer hesab olunurdu; 2.Ev, məskən, ailə, yer və s.; 3.Mənbə (ASE. VII. səh. 401).

Əgər «ocaq» sözü qədim dövrlərdən yunan, slavyan, alman, türk habelə Qafqaz, Sibir və başqa xalqlarda müqəddəs yer hesab olunubsa, demək, ocağın «müqəddəs yer» mənasından daha geniş mənaya malik olmuş və müxtəlif xalqlarda geniş işlənmə arealına malikdir. Lakin «ocaq» və «pir» sözləri sinonim olub və onları bir-birindən təcrid etmək olmaz.

Təsadüfi deyildir ki, Cəlal Məmmədov «Pir sözünün izi ilə» adlı məqaləsində yazır: «Maraqlıdır ki, kəndlər evə, qədim yunanlar isə oda pir demişlər. Açıq aydın görünür ki, ev-pir-od sözləri arasında zəncirvari əlaqə vardır. Həmin əlaqəni aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Çox maraqlı faktır ki, «ocaq» rus dilinə də olduğu mənələrdə, lakin fonetik dəyişikliyə uğramış formada keçmişdir: Ocaq – 1 (həqiqi və məcazi mənada) ocaq; mədəniyyət ocağı; 2.məc. Mənbə, yuva; ailə, dudman (59-372).

Ancaq bizə elə gəlir ki, «ocaq» sözünün ilk mənası olan « hər hansı odun yandırıldığı yer» ilə «ailə», «yurd» mənaları bir-birinə daha çox yaxındır. Çünki «ocaq» ancaq insanlar tərəfindən yandırılır və insanların yaşadığı yurd, məskən, ev ilə bağlı olur.

Müşahidələr göstərir ki, «otaq» sözünün əsasında da «od» durur. Bəlkə də, bu sözdəki «aq» elə «böyük» mənasında işlənən «ağ» sözü ilə əlaqədardır. Yəni mənzili işıqlandıran od « böyük od» hesab edilmişdir və odun istiliyindən daha çox onun işığı nəzərə alınmışdır. Qədim dövrlərdə otağın ortasında yandırılan ocağın tüstüsünün çıxması üçün tavanın ortasından baca qoyulardı. Yandırılan ocaq isə həm istilik verər, həm də otağı işıqlandırardı.

«Od» sözü də müxtəlif mənə çalarlığına malikdir: 1.Yanan bir şeydən çıxan işıqlı qazlar; atəş; 2.çox bərk isti; 3.məc. qızartı,

qırmızılıq, həərət; 4.məc. ev, ailə, ocaq, tüstü və s. (10-436). Demək, «od» və «ocaq» sözlərinin mənaları da üst-üstə düşür. Azərbaycan dilində «otaq» mənasında «oda» sözündən də istifadə olunur. «Oda» - otaq, «odabaşı» isə mehmanxanalarda otaqlara baxan adam mənasında işlənir (10-436). Bu söz olduğu formada rus dilinə də keçmişdir: «oda» - mədhiyyə, qəsidə, oda (59-285). Oda, mədhiyyə və ya qəsidə janrında yazılan lirik şeirlər isə əsasən saraylardakı ziyafət məclislərində oxunardı. Bu baxımdan «oda» janrı ilə geniş və işıqlı «otaq» və ya «oda» sözlərinin etimoloji mənaları arasında yaxınlıq mövcuddur.

İnsanlar oturaq həyata keçdikdən sonra od-ocaq onların yaşayışında mühüm rol oynamışdır. Hər qəbilənin sönməz ocağı olardı. Ocağın sönməsi qəbilə üçün ən böyük faciə hesab olunardı. Heç vaxt sönməyən odların yeri tədricən məbədlərə, atəşgahlara çevrilirdi. Evə odun gəlməsi «ocağın» meydana gəlməsi, yaşayışın təmin olunması, həyatın davam etməsi demək idi. «Ocaq» - «ev», ata-baba (yaşlı, qoca) yurdu olduğu üçün onun «pir» - «qoca», «əcdad» kimi mənaları da meydana gəlir. «Ocaq» sözünün 4-5 min il yaşı olan «pir»ə keçməsi də qədim zamanlarda odu, ocağı sönməyə qoymayan və dünyasını dəyişən yaşlı ata - babaların evdə - od qalanmış yerin altında dəfn edilməsi ilə əlaqədardır.

Vaxtilə sufilər öz mürsidlərinə, rəhbərlərinə «pir» və onların iradəsinə qeyd-şərtsiz tabe olan şagirdlərə isə «mürid» deyirdilər (N.Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi». Sətri tərcümə. Bakı. 1981, səh. 233). Atəşpərəstlik dövründə isə yaşlı və təcrübəli muğlara (dua ayinləri oxuyanlara) da «pir» deyilirdi.

«Od», «ocaq» insanların yaşayışında, müdrik qocalar olan «pir»lər də onların mənəvi dünyasında müstəsna rol oynamışdır. «Ocaq» və «qoca» sözlərinin bu cür fonetik oxşarlığı, bəlkə də, elə bununla əlaqədardır. Bu da həqiqətdir ki, hər adamın məzarı pərə, ocağa çevrilmir. Qəbilə, icma və ailə ilə bağlı olan «pir» və «ocaq» əslində qədim etiqadların (əcdadlara, onların ruhuna) sitayişin qalığı kimi təzahür edir. Pirlər naçar dərdlərə (sonsuz, şikəst, ruhi və cismani xəstələrə) imdad diləyənlərin və qəlbində niyyət tutanların nəzir-niyaz, ibadət və «müalicə yeri» olmuşdur (ASE. VII. səh. 534).

“Ərəb-fars sözləri lüğəti”ndə oxuyuruq: **Pir** (f.) 1) qoca, yaşlı kişi; 2) təriqət banisi; təriqət başçısı; 3) məc. pir, piri-muğan (34-500). Lüğətlərdə fars sözü kimi izah olunan “pir” sözü həm də... “müqəddəs hesab edilən yerlər; ocaq” mənalarında işlənməsi də qeyd olunur. Bizə elə gəlir ki, “pir”in fars sözü kimi izah olunması inandırıcı deyildir. Çünki “pir” od anlayışı ilə əlaqədar olub atəşpərəstlik dini ilə bağlıdır. Təsadüi deyildir ki, bu lüğətdə məcazi mənada “piri-muğan” kimi də izah olunur. Bu da həqiqətdir ki, atəşgahlarda dini mərasimləri icra edənlərə də “muğ” deyilirdi.

Dastanlarda iştirak edən “pir”lər də işıq kimi birdən peyda olur, birdən də yox olurlar. Bu münasibətlə Kamil Vəliyev yazır ki, Anadolu və Rumeli türkləri arasında bir içki var, adına “ər dolusu badə, pir dolusu badə” deyirlər (Buna azərbaycanca “buta” deyirlər). Ağsaçlı pir dastan qəhrəmanına bu badəni içirəndən sonra qolunu qaldırır. Aşıq öz sevgilisini görür və ona can atanda pir qolunu aşağı salır və qız yox olur. Beləliklə, bir gənci çərxi-çənbərdən keçirib özü qeybə çəkilir (70 – 104-105).

Azərbaycan dilində ocaq (**Ocaq, Ocaqalı, Ocaqəli, Ocaqخان, Ocaqqulu, Ocaqverdi, Ocaqverən** və s.), **ev, od**, və **pir** ilə əlaqədar çoxlu xüsusi adlara təsadüf olunur. Doğma dilimizdə “ocaq” və “pir” komponentli adlar daha çoxdur: **Piranə, Pirayə, Pirxanım, Pirlisə, Pirladə, Pirlalı, Pirlan, Pirlani, Pirlbala, Pirlbudaq, Pirlxan, Pirləddin, Pirləli, Pirlı, Pirlhəsən, Pirlhüseyn, Pirlim, Pirlqulu, Pirlmədəd, Pirlniyaz, Pirlməmməd, Pirlnur, Pirltəkin, Pirlulla, Pirlverdi, Pirluz, Pirluzə, Pirlvəli** və s. (55).

Nümunələrdən bir daha aydın olur ki, həm “ocaq”, həm də “pir” komponentli şəxs adları əsasən kişilərə məxsusdur. Bu da əcdadın, nəslin kişi xətti ilə inkişaf etməsi ilə əlaqədardır.

Əjdər Fərzəli göstərir ki, “Koroğlu” sözündəki “kor” komponenti odun adlarından biridir. “Yer” sözü də əski oğuzlarda “od” məzmunu daşıyır. Yerin “Qer”, “Her” adlanması, Qerakl-Herakl (Qerkules-Herkules) sözlərindəki “akl”-“kul” da “(o)ğul” məzmunundadır. Dastançılar Koroğlunun məhz Od oğlu olmasından söz açmasalar da, ondan yan keçməmişlər. Koroğlu özü elə nəğmələrində “Cinsinin od, işıq” olduğunu hərdən yada salır”.

Qırat və Dürat dəniz ayğırının törəməsidir. Söhbət Xəzər dənizi – Od dənizindən gedir. Deməli, Qırat(Od at) odu, Dürat suyu təmsil etsə də, oddan törəyiblər. Demək, Koroğlu – Od oğlu, Nigar – Od qızı, Qırat – od at, Misri qılınc – Od qılınc və s. (“Azərbaycan gəncləri” qəz. 12 sentyabr 1989).

Azərbaycan toponimikasında “pir” komponentli çoxlu toponimlər də vardır: **Piral** k. (Qusar r. “pir” və “iri, böyük və yüksək” mənasında olan “al” sözündən yaranmışdır), **Piranvas** çayı (Qusar r.), **Piratman** k. (Salyan r.), **Pirbəyli** k. (Şamaxı r.), **Pirbulaq** k. (Gədəbəy r.), **Pirəqamqam** dağı, **Pirvahid** k. (Quba r.), **Pirveysli** k. (Zəngilan r.), **Pirverdilər** k.(Daşkəsən r.), **Pirqaraçuxa** k. (Ağsu r.), **Pirgah** k.(Balakən r.), **Pirquloba** k.(Xaçmaz r.), **Pirdağdağı** (Qubadlı r.), **Pirqulu** dağı), **Pirdirəki** dağı (Şamaxı r.), **Pirembel** k. (Yardımlı r.), **Pirəbbə** k. (Neftçala r.), **Pirəbədil** k., **Pirəmsən** k. (Dəvəçi r.), **Pirəbədülqasım** k. (İsmayilli r.), **Pirəzə** k., **Pirəyir** k. (Ağdaş r.), **Pirəkəkək**., **Pirili** k. (Kürdəmir r.), **Pirəkəşkül** k., **Pirismayılnohur** gölü(Abşeron r.), **Pirəsora** k., **Pirəkürə** k. (Lerik r.), **Pirəhmədi** k. (Füzuli r.), **Pirzadlıq**. (Ağdam r.), **Pirilər** k. (Kəlbəcər r.), **Pirican** dağı (Xocavənd r.), **Pirkəkə** k. (Ağdaş r.) **Pirkənd** k. (Ucar r.), **Pirsaat** (Şamaxı, Qobustan və Salyan rayonu ərazisində çay), **Pirsaat** qəs. (Qaradağ r.) **Pirsaat** qəs. (Hacıqabul r.), **Pirsə** çayı (Cəlilabadr.), **Pirsultan** dağı (Daşkəsən r.) **Pirhəsənli** k. (Ağsu r.), **Pircamal** k. (Xocalı r.) **Pirxana** k. (Masallı r.) **Pircahan** k. (Laçın r.) **Pirşağı** qəs. (Sabunçu r.) və s. (16-408-412).

Bu vaxta qədər «Pirallahı» toponimi haqqında çox yazılmışdır. «Roma müəllifi Pomponi Mela (I əsr) adadakı qədim Talge məbədgahı haqqında məlumat vermişdir. Çox güman ki, adanın adı bununla əlaqədardır» (ASE. VII. səh. 534). Bu adanın torpağı münbitdir, yaxşı təsərrüfatı var və bu təsərrüfatın verdiyi gəlirin hamısı məbədlərə sərf olunur... Ərəb dövründən yaranan xəritələrdə... Pirallahı adasını tanıyırdıq: yəni Allahın piri, müqəddəs yer. Tarixi hələ islamdan 8-9 yüz il əvvəl yazılmış ada haqqında verilən dəqiq məlumatlarla adanın adı uyğun gəlir («Gənclik» j. 1989, №10, səh. 5).

Başqa bir yazıda yenə Roma tarixçiləri Pomponi Mela və Klavdi Ptolemeyə əsasən məlumat verilir ki, bu ada bərəkətli torpağı və şirin suyu ilə məşhur olmuşdur. «Pir» sözü – «ocaq» və ya «müqəddəs yer» mənasında işlənir və V əsrdə geniş işlənən «pirayət» sözündəndir. («Azərbaycan» q. 21.07.1990). «Ayət» ərəbcə «ayə» sözündən olub «əlamət, nişan; «Quran» sürələndəki cümlələrin hər biri mənasında işlənir (34-17). «Quran»ın VII əsrdə nazil olduğunu nəzərə alaraq «pirayət» sözünün elə «Allahın piri», «pir yeri, pir əlaməti, pir nişanı» kimi başa düşmək daha düzgündür. Onu da unutmaq olmaz ki, «Pirallahı» adlanan pir atəşpərəstlərin məbədgahı olmuşdur. Demək, lap əvvəllər atəşpərəstlərin məbədgahı «pir» adlanmışdır. Onların şəxs adlarına və toponimlərə keçməsi sonrakı dövrlərin məhsuludur.

Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərində «pir»in–«toy, şənlik, böyük ziyafət» mənasında işlənməsi də göstərilmişdir. Burada yüzlərlə «pir»lərdən söz açılır. «Pir vermək məsələsi həll olunduqdan sonra Duman xan əmr etdi ki, şənlik üçün üç min qoyun, otuz at kəsilsin» (36-72, 128). Hər on qoyuna bir at kəsilən bu pirlərdə ən mühüm məsələlər həll olunardı». «Pir» bir növ qurultay funksiyası da oynayırdı. «Pir» - böyük qonaqlıq, ziyafət, kef məclisi mənasında rus dilinə də keçmişdir (59-462).

Bəlkə də, dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, orada dəniz sularında təbii qazlar yansın, yerin 5-6 metr dərinliyindən qaz və neft çıxsın. Təsədüfi deyildir ki, qədim dünyanın səyyahları Azərbaycanı «Odlar diyarı» adlandırmışlar. Yeraltı enerjinin təbii şəkildə üzə çıxması ilə əlaqədar olaraq yaranan adlar da bunu sübut edir: **Yanardağ** (Bakı ətrafı), **Yanarsy** (Muğan), **Çıraqlıdağ** (Qobustan), **Yanarbulaq** (Astara), **Çıraqdaş** (Şamaxı), **Çıraquz** k.(Qaradağ), **Çıraqidzor** (Çənlibel), **Çıraqlı k.** (Laçın r.), **Çıraqlı k.** (Daşkəsən r. – Tayfa adı ilə əlaqədardır), **Tonqal dağı** (Cənubi Azərbaycan), **Çıraqlı k.** **Çıraqqala** (Dəvəçi r-da tarixi abidə), **Çıraqqaya** (Dəvəçi rayonu ərazisində meşə, dağ və tarixi abidə), **Çıraqlı k.** (Ağdam r. Tayfa adındandır), **Yanardağ** (Quba r.), **Çıraqlı k.** (Şamaxı r.), **Çıraqlı k.**, **İstisu qəs.** (Kəlbəcər r.), **Qırxcıraq** (Salyan ray. da naməlum orta əsr şəhərinin qalıqları, Qırğızistanda «İstikül» adlanan təbii isti göllər

vardır (“Elm və həyat” jur. N 1. 1985, səh. 23), Dağıstanda **Çıraçay** çayı, Özbəyistanda isə **Çıraççı** şəhəri və rayonu vardır (98 – 278).

Mirəli Seyidov “Sıraç//Şıraç//Sirlərin Azərbaycanla bağlılığı” adlı məqaləsində qeyd edir ki, II əsr mənbələrində Sıraç adlı bir midiyalı əsgərin fədakarlığından söz açılır.

VII – VIII əsrlərə kimi eyni mənalı “Sıraç” və “Şıraç” adları çəkilir. Qafqazda yaşayan Sıraçlar vuruşlarda iştirak etmişlər. “Sıraç” düzənliyi də onların adı ilə bağlıdır. Bu adlar “Çıraç” sözündən yaranmış və “Sıraç”//“Şıraç”//“Sıraç” şəklinə düşmüşdür (14 – 50-60). Azərbaycan xalqının soykökündə mühüm rol oynayan Sıraç//Şıraç//Sir qəbiləbirləşməsi Orta Asiyadan Etil çayı sahillərindən tutmuş Qafqaza kimi böyük imperiya yaratmış, Qafqazın ictimai-siyasi həyatında görkəmli yer tutmuşlar. Onlar türkdilli Saqlardandır.

“İşiq”, “Şüaburaxan”, “Şüaverən” mənalarda olan “Sir//Şir//Sıraç//Şıraç”la bağlı Azərbaycanda, Türkmənistanda, Gürcüstan və Ermənistanda yer adları olmuş və indi də vardır. Bu ölkələrdəki Şirvan, Siran adları Şıraç – Sıraç – Şir qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda Şirvanmeşə, Şirvan düzü, Şirvan rayonu və şəhəri, Türkmənistanda Şirvan, Şirvanqala, Türkiyədə Şirvan, Şirvan-Mazin və b. yerlərdə Şirvan adlı toponimlər vardır. Cənubi Azərbaycanda Sir(an), Şir(an) kəndləri indi də vardır. Sir//Şir//Şıraç//Sıraç qəbiləsi yerləşdiyi bir çox yerlərə öz adını vermişlər və onlar Azərbaycan xalqının içərisində qaynayıb-qarışmışlar (64 – 48-59).

Bunlardan başqa, Azərbaycanda, həm keçmiş Sovetlər İttifaqında, həm də dünyanın bir çox ölkələrində “**şir**” və “**sir**” komponentli toponimlər mövcuddur: **Şira** (Krasnoyar V), **Şirabad** qışlaq və çayı (Surxandar V), **Şiraki**, **Şirak** düzləri (Gürcüstan R), **Şirvintos** şəh., **Şirvin** ray. (Litva R) (98 – 285), **Şirak** (Macarıstan), **Sirakava**, **Sirakami**, **Siranevulkan** (2 yerdə), **Siranka**, **Siretoko**, **Siroisi**, **Sirotiv** (Yaponiya), **Sirakuzı**, **Sirakyus** (ABŞ), **Sirakuzı** (İtaliya), **Sirvan**, **Sirdcan**, **Sirri**, **Şirkux** dağı (İran), **Sire**, **Şiriya** (Rumıniya), **Sire** (Fransa), **Sirina**, **Siros** (Yunanıstan), **Siroxi** (Hindistan), **Sirt** (Liviya), **Şirvan** gölü (Malavi), **Şire** çayı (Mozanbik), **Şirnak** (Türkiyə), **Şiret** (Monqolustan) (99 -336,337,401).

M.Seyidov yazır ki, “uz”, “üz” və onların fonetik variantları “iz”, “ız” – “od”, “ışiq” deməkdir. “İş-ıq, iş-il-tı, isti” sözləri də işığı, odu, hərərəti bildirir. “İs”//“issi” – “isti” deməkdir. Deməli, “is”//“is”//“us”//“üs” və “uz”variantı “od”, “atəş”, “ışiq” deməkdir. Onda “Uğuz”//“Oğuz” sözü bacarıqlı, qadir, ilahi, işiq, od qanı, xanı, hakimi mənasındadır (62 - 256). Müəllifin fikrincə, “Ariz” adı “ar” və “uz” tərkibindən ibarətdir. “Ar” – kişi, insan, igid deməkdir. Çox ehtimal ki, “uz” isə “ışiq”, “yaraşiq”, “şüa” mənasında işlənir, çünki “üz” tərkibinə adətən işıqla bağlı “gündüz”, “ulduz” və bu kimi sözlərdə rast gəlirik. “Ariz” – od kişi, od adam anlayışındadır” (64 – 44).

«Hələ qədim yunanlar da ildırıma- səma oduna «pir» demişlər. Slavyan mifologiyasındakı ildırım tanrısı Perun da, baltik mifologiyasındakı ildırım tanrısı Perkunas da, görünür, bir kökə bağlıdır... «Pir» sözünün müqəddəs anlamı isə... qədim Misir dilində də vardır: tədqiqatlar «piramida» sözünün əsasında «perema» sözünün dayandığını göstərir və bu sözü «müqəddəs yüksəklik» kimi tərcümə edirlər» (48-11). Bu faktlar bir daha göstərir ki, türk dillərində geniş işlənən «pir» sözü həm olduğu kimi, həm də «per», «pur», «pr» və s. formalarda dünyanın bir çox mifologiyasında, onomastik sistemində, hətta terminologiyasında geniş yayılmışdır. Məsələn, aşağıdakı terminlərə nəzər salaq:

1. Projektör (ing. projector, lat. projectus – irəli atılmış)- uzaqətəsilri işıqlandırma cihazı; işığı optik sistem (güzgülər və linzalar) vasitəsilə fəza bucağı altında mərkəzləşdirilir... Projektorda xüsusi közərmə lampaları, adi közərmə lampaları, həmçinin qazboşalma lampaları tətbiq olunur (ASE. VIII. səh. 18). Burada «projektör» sözünün etimoloji mənası tam açıqlanmasa da, hər halda işıqla, odla əlaqədardır. Zənnimizcə, bu söz «pir» (od), «ocer» (ocaq) və «tor» şəkilçisindən ibarətdir; **2. Piranoqraf** (yun. «pur»-od+«ano»-yuxarıda+...qraf) günəş radiasiyasını toplamış və ya səpələnmiş halda fasiləsiz qeydə alan cihaz; **3. Piranometr** (yun. «pur»-od+«ano»-yuxarıda+...metr) – üfüqi səthə düşən səpələnmiş və ümumi günəş radiasiyasını ölçmək üçün cihaz; **4. Pirargirit** (yun. «pur»-od+«arguros»-gümüş) – mineral (ASE. VII. səh. 534); **5. Pirit** (yunanca hərfi mənası «od çıxaran daş» deməkdir; «pur»-od adı

piritin zərbə təsirindən qığılcım verməsi ilə əlaqədardır) (ASE. VII. səh. 536). Bəlkə də, «it» elə azərbaycanca «od-qığılcım» deməkdir?;

6.**Pirogen proseslər** (yun. «pur»-od+...gen) – yüksək temperaturda üzvi xammalın emalı metodları (ASE. VII. səh. 537);

7.**Purometallurgiya** (yunanca «pur»-od+metallurgiya)- yüksək temperaturlarla gedən metallurgiya proseslərinin (yandırma, əritmə, konvertirləmə, saflaşdırma, destillə) məcmusu (ASE. VII. səh. 538);

8.**Pirometr** (yun. «pur»-od+metr)- temperaturu kontaktsiz üsulla ölçmək üçün cihaz (ASE. VII. səh. 538);

9.**Pirometriya** (yun. «pur»-od+...metriya) – temperaturun ölçülməsi üçün metodlar qrupu;

10.**Pirop** (yun. «piropos»-oda bənzər) – qranatlar qrupundan mineral;

11.**Pirotexnika** (yun. «pur»-od+texnika) – odlu tərkiblərin və belə tərkiblərlə təchiz edilmiş məmulatların istehsalı və tətbiqi ilə əlaqədar texnika sahəsi (ASE. VII. səh. 538).

12.**Pirofillit** (yun. «pur»-od+phyllon – vərəq; adı qızdırılarkən adı vərəqlərə ayrılması ilə əlaqədardır) – mineral;

13.**Pirofor metallar** (yun. «pur»-od+»phros»-daşıyan) – ovuntular şəklində havada alovlanı bilən metallar;

14.**Piroxlor** (yun. «pur»-od+«chloros»-sarımtıl-yaşıl, bəzi növlərini közərtdikdə sarımtıl yaşıl olur) – mineral;

15.**Pirrotin** (yun. «pyrrhotes» - od rəngli və ya tünd – narıncı rəng) – sulfidlər sinfinə aid mineral qrupu (ASE. VII. səh. 539) və s.

İkinci və üçüncü terminlərdəki «ano» - «yuxarıda» mənasında işlənmişdir və Günəşlə əlaqədardır. Demək, burada «pir» adı od deyil, söhbət Günəşdən gedir. Digər nümunələrdə isə «pir», doğrudan da, elə «od» mənasında işlənmişdir.

Bəşər tarixində oddan istifadə ölçüyəgəlməz əhəmiyyətə malik olan kəşflərdən biridir. Buna görə də tanrıların dərgahından odu oğurlayıb insanlara bəxş edən Prometey haqqında həm Qərb, həm də Şərq xalqlarının əsətlərində müxtəlif rəvayətlər yaranmışdır. «Prometey (Prometheus) – qədim yunan mifologiyasında odu allahlardan oğurlayıb insanlara gətirmiş titan» (ASE. VII. səh. 24). Fəlsəfə elmləri namizədi Beytulla Şahsoylu «Prometey» adını Şərq əsətlərinin qəhrəmanları ilə müqayisə edərək yazır: «Şərqdə əsətlər qəhrəmanı kimi tanınan Piretin adı da Prometeyi andırır. Byurasp (Piraspi, Piras) adı ilə tanınan Ziretə həm də Kentavr Piret deyərtilər.

Kentavr (at-insan) dedikdə Midiyanın «atlı insanları» nəzərdə tutulurdu. Zöhhak da Piret adlandırılıb. Zöhhak isə Midiya padşahının ləqəbi Astiaqla, avesta mətnlərində Acı-dəhaka və Farrunasiyabla (Əfrasiyab-Alp-ər-Tonqa) bir sayılır» («Azərbaycan müəllimi». 30 avqust 1989).

Yəqin ki, «Prometey» adındakı «pr» elə «pir» ilə əlaqədardır. Bu adla «Piret», «Piras» adlarındakı «pir» də eyni mənə ilə bağlı olub «od» mənasında işlənmişdir.

Ə.Fərzəlinin fikrincə, Qədim Azərbaycan “Od ana”, “Muğan” adı isə “Muğ ana” deməkdir. “Muğ”dan isə “Muç” – “muç” – “muçına” – “od insan” – “Od ər” də yaranmışdır (31 – 86). Fizika-riyaziyyat elmləri namizədi N.S.Vsəxsayatskaya isə yazır ki, yer üzündəki bütün canlıların, insanların da asılı olduğu kosmik enerji mövcuddur. Biz bu gözəgörünməz enerji sahəsində yaşayırıq. “İnsan” adlanan enerji sistemi ilə bu kosmik enerji sahəsi arasında adətən tarazlıq mövcuddur, onun pozulmasına isə bizim orqanizmimiz cavab verir (“Gənclik” jur. N8, 1989. Səh.36-37).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Ə.Fərzəli od mənşəli adların izahına ancaq filoloji-etimoloji cəhətdən yanaşdığı halda, N.S.Vsəxsayatskaya isə sırf elmi cəhətdən yanaşmışdır. Ə.Fərzəli “Od insan”, “Od ər” ifadəsindən, N.S.Bsəxsayatskaya isə “insan” adlanan enerji sistemindən bəhs etmişlər. Bütün bunlardan bir daha aydın olur ki, qədim insanlar Odun ecazkar, ilahi, yaşadıcı, məhvedici qüdrətini çox düzgün qiymətləndirmiş və müxtəlif dillərdə eyni etimoloji mənaya malik olan ümumi və xüsusi sözlər yaratmışlar. Oda münasibət bir şox xalqlarda eyni adət və ənənənin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Məsələn, M.Seyidov folklorlarda mövcud olan “Xızıra çıraç qoyarlar” fikrile əlaqədar olaraq qeyd edir ki, türk xalqı yazı gətirmək üçün istinin bölgəsi olan çırağı – odu yandırırılar. Fransızlar da şamı, ispanlar isə odu yandırırılar (65 – 13).

Müasir dövrdə də ulu əcdadları onların törəmələri tərəfindən «pirim» deyə yad edilir. Məsələn, Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin törəmələrindən olan İzmirli Ələddin Yayintaş onunla aparılan müsahibədə demişdir: «Ancaq mən pirimin əsərlərinin sizdə də, bizdə də çap olunacağına qəlbən inanıram... Məşhur İmamzadə pirini ziyarət etdim... Bu xəbər (Əhmədli qəsəbəsində küçələrin birinə

Seyid Yəhya Şirvaninin adı verilməsi– A.P.) o böyük piri tanıyanların bayramına səbəb oldu» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəz. 9 fevral 1990).

Əfqanıstanda mövcud olan ədəbi məktəblər haqqında söz açan Maqsud Hacıyev yazır: «Bu ədəbi məktəblərdən biri (XVI-XVIII əsrlərdən Əfqanıstanda yaranan dörd poetik məktəb nəzərdə tutulur – A.P.) rövşenilər hərəkatının banisi Bəyazid Ənsari (1525-1572) adı ilə bağlıdır. O, Pir Rövşən ləqəbi ilə məşhur idi» («Əfqanıstan görüşləri» Bakı, 1989. səh. 91).

Məlumdur ki, «rövşen» fars dilində «işıqlı, aydın, aşkar» mənalarında işlənir (34-525). Əgər birinci nümunədəki Seyid Yəhyanın «pir» adlanması, onun pirliyi həm seyid, həm də əcdad olması ilə əlaqədardırsa, ikinci nümunədəki Bəyazid Ənsarinin rövşenilər hərəkatının ideoloqu olduğu üçün «pir» adlanması başçı, yol göstərən olması ilə bağlıdır. Eyni sözləri XVI əsrdə yaşamış Qızılbaş şairi, Həzrət Əli və on iki imamın şairi (Onları geniş təbliğ etdiyi üçün), zülm və əsarətə qarşı mübarizə aparan böyük saz ustası, Türkiyə kəndlilərini Böyük Süleymana qarşı üsyana qaldıran və buna görə də Sivasda asılan xalq sənətkarı Sultan Abdalın «Pir Sultan Abdal» adlanması da onun öz ideyaları ilə Günəş kimi ətrafını işıqlandırdığı – geniş təbliğat işi ilə əlaqədardır («Sovetskaya tyurkoloqiya» jurn. 1989, №1. səh. 54).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan antroponimiyasında Abdal//Avdal şəxs adına az təsadüf olunsa da, şimali və cənubi Azərbaycanda Abdal yurdu, Abdal dağı, Abdal ocağı adlı toponimlər çoxdur. Türkiyə, Əfqanıstan, İraq, Qaraçay və Balkarda bu antroponimlə əlaqədar çoxlu abidə və kənd adları da mövcuddur. Ən qədim türk tayfalarından birinin adı olan və türk xalqlarının mifik təfəkküründə Abdal ov heyvanlarını qoruyan tanrı kimi yaşamaqdadır. Onlar ova başlamazdan qabaq Abdala dualar oxuyardılar.

«Abdal» haqqında daha geniş məlumat verən İlhami Cəfərov qeyd edir ki, 602-ci ildə Dunay sahillərindən Bizansa hücum edən türk ordusuna Abcuxan (Ovçuxan – ovu sevən xan) adlı sərkərdə başçılıq etmişdir. Lakin o, mifik təfəkkürdə ov tanrısı olan Abdal sehirlil qızıl tütəyini çalaraq çöl heyvanlarını otarır, ov zamanı təhlükə

olanda heyvanları təhlükədən uzaqlaşdırır. Bu mifik inamın izlərinə Azərbaycan nağıllarında Ovçu Pirim obrazında rast gəlmək olur (26 – 29-30).

«Pir» və «ocaq» sözləri sinonim sözlər olsa da, onlar bəzən bir tərkibdə də birləşə bilər: «Şamaxı arxeoloji ekspedisiyanın Pir-Saat dairəsinin aşkar etdiyi Pir ocağı kompozisiyası... Azərbaycanın nadir memarlıq abidələrindəndir» («Elm və həyat» jur. 1989, №6. səh. 15).

Vüqar Əliyev “Günəş, od, ocaq məşəl, şam, çıraq” kitabında ingilis dilində “Atəşi atəşlə boğ” atalar sözünü də işlətməmişdir (33 – 42). İngiliscə “fire(faie)” sözünün “od”, “alov”, “yanğın” mənaları vardır (Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı. “Çaşıoğlu”– 2001, səh.62,266). Demək, “pir” və “fir” müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə səslənsə də, “od”, “ocaq” mənalarında işlənir.

B.Şahsoylu «Troya və troyalılar» adlı məqaləsində yazır: «Şimal xalqlarının əfsanəsində Troyanın qoca hökmdarı Priam sonralar germanların padşahı olur» (67-19-20). Bizə elə gəlir ki, **Priam** adı ilə **Prometey, Pirim, Piras, Piret** və s. adlar «pir»dən yaranmış və hətta 2-ci, 5-ci adlardakı «et» ünsürü də «od» ilə əlaqədardır.

C.Məmmədov «Pir» sözünün izi ilə» adlı məqaləsində haqlı olaraq yazır: Alimlər «bir» sayının ən qədim, prototürk dövrünün yadigarı sayır və onun sayaqədərkə anlamının kölgədə qaldığını deyirlər» (48-11).

Rus dilində «perviy» sözünün aşağıdakı mənaları vardır: 1. birinci, əvvəlinci; 2. ilk; 3. novbar; 4. ən yaxşı, baş; 5. təsadüfi, hər rast olan; 6. əvvəl, ibtidai və s. (59-401). «Perviy» düzəltmə sözdür, lakin rus dilində «per» sözü yoxdur. Azərbaycan dilində «birinci» sözünün də kökü «bir»dir. Bu da məlumdur ki, flektiv dillərdə, o cümlədən rus dilində sözə leksik şəkilçi artırıldıqda kökdə dəyişiklik emələ gəlir. Məhz buna görə də «perviy» sözünü heç kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur.

Türk dillərində «bir»in mənalarından biri də «Günəş»dir. Allah da, Günəş də birdir. Bu baxımdan «bir»in «pir» ilə həm forma, həm də mənə eyniliyi vardır. «Bir»in Tanrı mənasında işlənməsi də ən qədim insanların Günəşə, oda inamı ilə əlaqədardır. Demək, qədim insanların Günəşə, oda inamı Tanrıya olan inamdan daha əvvəl

yararmışdır. Bizə elə gəlir ki, tədqiqatçıların «bir» və «pir» sözləri arasında müşahidə etdikləri eynilik çox düzgündür.

Bəs, rus dilində «bir» mənasında işlənən «odin» sözünün hansı mənaları vardır? Bu söz də çoxmənalıdır və aşağıdakı mənaları vardır: 1.bir; 2.tək, təkçə, təkbaşına, yalnız; 3.yalnız, ancaq, təkçə; 4.biri, kimsə; 5.bir şey və s. (59-286).

Demək, «odin» sözünün ilk mənası «bir» deməkdir. «Bir», «pir» isə od, Günəş və Tanrının adlarından biridir və ilkin mənası odla bağlıdır. Bu, faktdır ki, «odin» sözünün əsasında «od» dayanır. «Odu alınmasının rəmzi olan xaç (yəni ağacı ağaca çal-çarpaz sürtmə) müqəddəs nişana çevrildi. Qədim qabların üzərində, bəzək əşyaları arasında olan xaçlar və s. odun (sonralar Günəşin) rəmzidir. İnsanlar oda sitayiş etmiş, qurbanlar vermiş və onunla əlaqədar müxtəlif adət, ənənələr yaratmışlar... Xristianlıqda şam yandırmaq, iudaizmdə «alov» mərasimi, buddizmdə nirvana çırağı, islamda pirlərin ocaq adlanması (irəlidə göstərilmişdir ki, «Pirallahı» adı islamdan çox-çox əvvəl yaranmış və hətta od saxlanan atəşgahlar – məbədlər də islamdan qabaq «pir» adlanmışdır – A.P.) və oda sitayişlə əlaqədardır» (ASE. VII. səh. 323). Doğma vətənimizin «Odlar yurdu» adlanması da məhz oda inamla əlaqədardır. Azərbaycan xalqı indi də Allah ilə bərabər Günəşə, Aya, oda, ocağa, pirə and yeri kimi baxır.

«Odin – Skandinaviya mifologiyasında baş allah, Qadir şamanın, müdrək adamın cizgilərini özündə birləşdirən Odin müharibə və nifaq allahı sayılırdı. Odinə qədim germanlarda Votan (Vodan) uyğun gəlir» (ASE. VII. səh. 325). Beytulla Şahsoylu bu məsələyə münasibət bildirərək yazır: «İliada»da Aqamemonun (bizə elə gəlir ki, bu addakı «aqa» sözü də türk mənşəli «ağa» ilə əlaqədardır – A.P.) döyüşdə öldürüldüyü Troyanın müttəfiqi olan qalizonların sərkərdəsi Odin (və ya Odu) şimal xalqlarının dastanlarında əfsanəvi qəhrəmana, peyğəmbərə və Allaha çevrilir. Odin almanların da hər bə allahıdır. Əfsanələrdə deyilir ki, İsveç, Norveç, Danimarka və s. ölkələrdə şahlıq quran Odin oğlanlarını şah təyin edir. Bu ölkələrdə olan dillər belə, guya Asiyadan gələn aslardan götürülüb» (67 – 19-20).

Göründüyü kimi, «odin» sözü də «bir», «pir» kimi oda, Güneşə inamla bağlıdır. Zənnimizcə, «odin//odun-sənin odun (Allahın)», «odu» isə «onun odu» («onun Allahı») mənasında işlənir.

Z.Göyalp göstərir ki, gənc igidlik, qəhrəmanlıq adı alanda atasının himayəsindən çıxıb xaqanın himayəsinə keçir və onu evləndirirlər. Gəlinlə bəyin mallarını birləşdirirlər və “ev bark sahibi” edirlər (72 – 131). “Bark” rus dilinə “brak” şəklində keçmişdir. O.Süleymanov qeyd edir ki, “brak” – ittifaq, birləşdirmək deməkdir və “bir” sözü ilə bağlıdır. Müasir türk dillərində “bir” sözünün müxtəlif variantları vardır: pir (şor), pir (xakas-tuva), per, perre (çuvaç), bir (Azərbaycan, qumuq, türkmən, qırğız, özbək, qazax, uyğur, altay, noqay, qaraqalpaq), ber (tatar, başqırd), biir (yaqut) və s. Slavyanlar da “bir” sözündən çoxlu sözlər yaratmışlar. Müəllif 20-yə qədər nümunə göstərmişdir: pryayq, brayt, sobrayt, sobirat, razbirat və s. (66 – 123).

Məlumdur ki, qədim ruslar bir ailədəki qardaşların hamısını bir ad(at)la çağırırdılar. Ona görə də, demək olar ki, rus dilindəki “brat” sözü də “bir ad”, “biradlı” sözündən yaranmışdır.

Azərbaycan dilində “bir” komponentli 200-dən çox düzəltmə və mürəkkəb söz vardır. “Bir” komponentli 70-dən çox antroponim və toponim vardır: **Birabil**, **Birazəddin**, **Bircan**, **Birxan**, **Biryazəddin**, **Bircəddin**, **Birbacı**, **Bircahan**, **Bircəbacı**, **Birgül**, **Bircəbəyim**, **Bircəgül**, **Bircənaz**, **Bircənisə**, **Bircənur**, **Biryaz** və s.(55), **Bir nömrəli mayak** q. (Neftçala r.), **Birinci Ağalı** k. (Zəngilan r.), **Birinci Yeddiyomaq** k. (Masallı r.) və s. (16).

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və dünyanın bir çox ölkələrində də “**bir**” və “**br**” komponentli toponimlər mövcuddur: **Birakan** q., **Bira** q. (Xabarovski V), **Birikçul** q., **Birilyusse** ray. və k., **Biryusa** çayı (Krasnoyar V), **Birkazangöl** gölü, **Birlestik** q., **Birlik** k., **Brlik** qəs. (Qazaxıstan), **Birsk** şəh., **Birski** ray. (Başqırdıstan MR), **Biryuk** ray. (Yakut MR), **Biryukovo** qəs., **Biryulka** k., **Bratski** ray., **Bratski** qəs., **Biryuçiy** Ostrov (Ukrayna R), **Biryusa** ray., **Bratsk** şəh. və qəs., **Bratsk** su anbarı (İrkutsk V) və s. (98), **Bir** (Hindistan), **Bira**, **Bireln**, **Birufu** əyaləti (İndoneziya), **Birao** (Mərkəzi Afrika Respublikası), **Biratnaqar** (Nepal), **Birdmora**, **Birger** – Bergersenfellet dağı (Antraktida), **Birdjend** (İran), **Biredcik**

(Türkiyə), **Birim** (Qana), **Birk** (Səəduyyə Ərəbistanı), **Birminqem** (İngiltərədə inzibati mərkəz və ABŞ-da ştq.), **Birr**, **Birra** (İrlandiya), **Birri** çayı (Avstraliya), **Bir-es-Saba** (Beer-Şeva) şəh. (Fələstin) (99), **Braziliya** qitəsi və s.

Beytulla Şahsoylu “Troya və troyalılar” adlı məqaləsində yazır: “Orta əsrlərə qədər bu və ya digər dövlətin əsasını troyalılarla bağlamaq hələ dəbdə olubdur. Britlərin (britaniyalıların) tarixini tərtib edən XII əsr ingilis tarixçisi M.Qalfrid göstərdi ki, troyalı Brut dəstəsilə gəlib əvvəl Albion adlanan adaya Britaniya adını verir. Dostu Qorineyin payına düşən ölkəni isə Korineyə adlandırır” (67 – 19-26).

Bizə elə gəlir ki, “Brut” və ya “Brit” adı “Bir” və “od” sözlərindən yaranmışdır. “Qorineyin” və ya “Korineyə” adının birinci komponenti “Qor”//“Kor” isə elə “Qor” deməkdir. Ehtimal ki, “Braziliya” adı da “Bir”, “az” və “il” sözlərindən yaranmışdır.

Çox maraqlıdır ki, son tədqiqatlarda V.Şekspirin məşhur qəhrəmanı Otello adının da od ilə əlaqədar olması haqqında məlumatlara təsadüf olunur. Bu ad xalq arasında «Atlı xan» adı ilə məşhur olan V əsr Hun imperatoru Atilla» adı ilə eyni forma və mənaya uyğun gəlir. Bizə elə gəlir ki, bu ad «At» (od, Günəş) və «il» (el) sözlərindən düzəldilmiş və «elin odu» (Günəşi, hökmdarı) mənasındadır (55 – 65).

Ukrayna Respublikasında ən böyük şəhərlərdən biri olan Odessa» adı da «od» və «su» sözlərindən əmələ gəlməsi haqqında məlumatlara təsadüf edilir. Eyni sözləri Homerin «Odisseyə» əsərinin qəhrəmanı Odissey haqqında da söyləmək olar. «Odissey» - qədim yunan mifologiyasında İtaka (bəlkə də, bu ad «it//od» və ak-ağ» sözlərindən yaranmışdır – A.P.) padşahı, Troya müharibəsinin iştirakçısı» (ASE. VII. səh. 325). Bu ad da «od» və «su» ilə əlaqədardır.

M.Seyidov yazır ki, “Qorqut” – “qor” (maya od, küllə örtülmüş od, qızarmış kömür) və “qut” (xoşbəxtlik, bəxt, bərəkət, tale, ruh, həyat qüvvəsi, can) sözlərindən ibarətdir. “Qorqut – xoşbəxt od, xoşbəxtlik odu, bəxt odu, xeyrixah ruh, həyat qüvvəsi odu, həyatverici od” deməkdir (62 – 143).

Azərbaycan dilində “od”, “ocaq”, “qor” və s. istiliklə əlaqədar olan antroponim və toponimlər vardır: **Qorqud** (KDQ), **Koroğlu** (“Koroğlu”), **Ocaq**, **Ocaqalı**, **Ocaqəli**, **Ocaqخان**, **Ocaqverdi**, **Ocaqverən** (55), **Ocaqlı** k. (Cəlilabad r.), **Ojakəran** k. (Lerik r.), **Qorçulu** k. (Şərur r.), **Qorçu** kəndi və çayı (Laçın r.), **Qorağan** k. (Qax r.), **Qorqan** k. (Dəvəçi və Füzuli r.), **Şeytanud** vulkanı (Qobustanda palçıq vulkan) və s. (16).

«Od» “qor” «ocaq» sözləri ilə əlaqədar olaraq həm keçmiş SSRİ məkanında, həm də dünyanın bir çox ölkələrində onlarla antroponimlərə təsadüf olunur: **Ojeqov** Sergey İvanoviç (1900-1964)- sovet dilçisi, **Ojenko** Eliza (1841-1910) – polyak yazıçısı, **Ojegina** - Yaqutiya da çay, rayon və göl, **Odişi** – Gürcüstanda Neolit dövrü düşərgəsi (ASE. VII), **Odinsova** – Moskvada ray. və şəh., **Odoev** – Tula vil.- də ray. və qəs., **Qorsk** k. (Özbəkistan R), **Qorsk** k. (Fərqanə V), **Qoryaçevodsk** stan. və 2 ştq. (Bu sözdə “qor” – “istilik” mənasında işlənmişdir – A.P.), **Qoryaçiy Klunçşəh** (Stavropol V), **Qorelki** ştq. (Tula V), **Qoreloe** k. (Tambov V), **Qorodenkaşəh**. (Ukrayna R) (Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində “qorod” komponentli 50-dən çox şəhər, ray., qəs. və k. vardır. “Qorod” sözü isə “qor” və “od” sözlərindən düzəlmişdir. “Qor” və “od” olan yerdə isə insanların yaşaması təbii haldır. Rus dilində “yaşayış məntəqəsi” mənasında “ocaq” sözü də vardır – A.P.), **Odessa** şəh., vil., ray. və k. (Ukrayna R) (98 – 63,64,182), **Odzala** (Konqo), **Odel** çayı, **Odolo** (İspaniya), **Odra** çayı–Şved körfəzinə tökülür, **Odobeşti** (Rumıniya), **Qor** əyaləti və çayı, **Qorod** (Əfqanıstan), **Qoraxpur** (Hindistan), **Qorqan** əyalət, diyar və çay (İran), **Qorqona** adası– Sakit okeanda (Kolumbiya), **Qorda** adası– Qarib dənizində (Qonduras), **Qordan** ştatı, **Qoreliy** adası– Atlantik okeanında (ABŞ), **Qore** (Çad), **Qore** – İllibabor əyalətində (Efiopiya), **Qorn** burnu, Qonennaya Zemlya adasının cənubunda **Qorn** adası (“Qorn” sözü “dəmirçi ocağı– küre, domna peçinin aşağı hissəsi” mənasındadır və odla əlaqədardır – A.P.) (Çili), **Od** – Fransada departament və çay, **Odenkur** (Fransa), **Oda** (Qana), **Odavara**, **Odate**, **Odziya**, **Odzu**, **Odzuti** (Yaponiya), **Odda** (Norvegiya),

Odder, Odense (Daniya), **Oddur** (Somali), **Odemira** (Portuqaliya), **Odemiş** (Türkiyə), (Belgiya), **Odenvala** (Almaniya), **Odendal** sryus (CƏR), **Oder** çayı, **Oderske** – Brxi, **Oder** dağları (Çexoslovakiya), **Oder** (Almaniya), **Odessa** (ABŞ), **Odcatsi** (Yuqoslaviya) (99 – 93,266).

Eyni sözləri həm MDB-yə daxil olan respublikaların, həm də dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olan «pir» komponentli antroponim və toponimlər haqqında da söyləmək olar: **Piri** (Pearu) Robert Edvin (1856-1920) – amerikan qütb tədqiqatçısı, **Piri** Rəis (1465-1554) – türk dənizçisi, **Pirandello** Lunci (1867-1936) – italyan yazıçısı, **Piranezi** Covanni Battista (1720-1778) – İtaliya həkkakı və memarı, **Prototi//Partatya** – e.ə. VII əsrdə skif sərkərdəsi, **Pirosmanaşvili, Pirosmani** Niko (Nikolay Aslanoviç) (1862-1918) – gürcü rəssamı, **Pirr** (Pyrros) (e.ə. 319-e.ə. 273) – Epir çarı, ellin dövrünün sərkərdəsi; **Pir**- pəncəl – Hindistanda Himalay dağlarında silsilə, **Pirçyupis, Pirçyupyay** – Litva R-da k., **Pirin, Pirin**-Planino – Bolqarıstan , dağ massivi, **Pireney** dağları – Avropanın cənub-qərbində dağ, **Pireney** yarımadası - Avropanın cənub-qərbində yarımada, **Pirey** – Yunanıstanda şəh. (ASE. VII), **Piracu, Piranyas, Pirapora, Piraskoba, Piripiri, Pirus-du-Piy** (Braziliya), **Piramid** (göl), **Pirr** (ABŞ). **Piran, Pirot** (Yuqoslaviya). **Pirqos, Pirey, Pir** sogianii, **Pir** soyvani, **Pirsopolis** (Yunanıstan), **Piri** (Kanada), **Pirin** (Bolqariya), **Pirmazens, Pirma** (Almaniya), **Pirston** (Cənubi Ərəb Respublikası), **Pirttikyulya** (Finlandiya), **Piru** (İndoneziya) (99), **Piramida** dağı (Krasnoyarsk vil. və İrkutsk), **Pirita** çayı (Estoniya), **Pirovskiy** ray., **Pirovskoe** k (Krasnoyarsk vil.) və s. (98).

Bunlardan başqa, Azərbaycan və bir sıra türk xalqlarında işıq, istilik və şamla əlaqədar olan toponimlərə də rast gəlmək olur: **Yolocaq** k. (Yardımlı r.), **İşıqlı** k. (Qubadlı və Füzuli r.), **İşıqlı** dağı (Laçın r.), **İstibulaq** k. (Kəlbəcər r.. Eyni adlı çay adı ilə bağlıdır), **İstisu** bulağı və çayı (Astara r.), **İstisu** çayı və k. (İsmayılı r.), **İstisu** qəs. (Kəlbəcər r. İstisu mineral bulaqlarının adı ilə əlaqədardır) və s.

(16), **İssi** ray. (Penza V), **İssık** dağı (Qazaxıstan R), **İssık-Atin** ray., **İssık-Kul** gölü, vil. və ray. (Qırğızıstan R) və s. (98 – 96).

“Şam” komponentli onomastik vahidlər haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Çünki nəinki təkçə Azərbaycan Aşıq edebiyatında, ümumiyyətlə Şerq poeziyasında ən çox işlənən sözlərdən biri də “şam”dır. “Şam”la “Şamlular” tayfa adları arasında hansı mənə əlaqəsinin olması haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlinmir. Amma bizə elə gəlir ki, bu ad “şam hazırlamaq” peşə adı ilə əlaqədar ola bilər. Tədqiqatçılar “şamlular” // “şamlular”ı Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan “türkdilli tayfaların adı” kimi göstərirlər. Şamanizmdə dini ayinlərin icrasına da **şaman** deyilmişdir. Eyni zamanda “şam” omonim sözdür, “ışığılandırma vasitəsi” və “ağac növlərindən biri”dir. “Axşam”, “axşam yeməyi” və s. sözlər də onunla əlaqədardır. **Şam** – orta əsrlərdə Dəməşq şəhərinin adı olmuşdur. **Şam Qazan** isə Elxani hökmdarı Qazan xanın (1295 – 1304) Təbriz yaxınlığında saldırdığı şəhərciyin adı olmuşdur. **Şamxal** – Dağıstanda titul olmuşdur. Kür çayının qollarından biri də **Şamxor** çayı adlanır. **Şamxorskilər** isə 1920-ci ilə qədər Gəncədə ən böyük torpaq sahibinin soyadı olmuşdur. **Şam ot** fransız sözüdür və plastikliyini itirənədək tərkibindəki kimyəvi rəbitəli suyu çıxarmaq məqsədi ilə bişirilən gil və ya kaolin – odadavamlı məmulat” kimi izah olunmuşdur (ASE. X).

Azərbaycan dilində “şam” komponentli antroponim və toponimlər mövcuddur: **Şamağa**, **Şamain**, **Şaman**, **Şamdan**, **Şamdanbəy**, **Şaməd**, **Şaməddin**, **Şamxal**, **Şamir**, **Şamı**, **Şami**, **Şamiran**, **Şamşad**, **Şamur**, **Şamah**, **Şamail**, **Şamay**, **Şamayı**, **Şamayə**, **Şamayıl**, **Şambanu**, **Şamxalı** və s. (55), **Şambul** k., **Şambulbinə** k. (Balakən r.), **Şamaxı** şəh. və ray., **Şamkənd** k. (Laçın r.), **Şamlı** k. (Qəbələ və Zəngilan r.), **Şamlıq** k. (Tovuz r.), **Şəmkir** şəh. və ray. (16).

Həm keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində, həm də bir çox xarici ölkələrdə də “şam” komponentli onomastik vahidlərə rast gəlmək olur: **Şamyakin** İvan Petroviç (1921) – sovet yazıçısı, **Şampan** Adelberq (1781, Fransa, Şampan – 1838, Berlin) – Alman yazıçısı (ASE. X), **Şamaldı** Say ştq. (Qırğızıstan R), **Şaman** - Anqara çayında astana (İrkutski V), **Şamari** ştq. (Sverdlovski V), **Şamluq**

ştuq. (Ermənistan), **Şamovo** k. (Belorusiya R), **Şamxal** ştuq. (Dağıstan MR), (98 – 281), **Şam** dağı (Oman), **Şama** (Qana), **Şammattava**(Kanada), **Şampleyn** gölü (ABŞ və Kanada), **Şambe** (Sudan), **Şamva** (Zimbabve), **Şamberi**, **Şamoni** departament mərkəzi və vadi, **Şamoni-Mon-Blean**, **Şampan**, **Şampon-Muton**, **Şamponol**, **Şamplit e-le-Prelo** (Fransa), **Şamorin** (Çexoslavakiya), **Şamotuli** (Polşa), **Şampeyn-Kasl** dağı (CƏR), **Şamrax** (Türkiyə), **Şamokin**, **Şamrok** (ABŞ), **Şamşao** sıra dağları, **Şamşon** (Vyetnam) və s. (99 -432).

Göstərilən nümunələrdən bir daha aydın olur ki, nəinki türk dillərində, hətta bir çox dünya xalqlarının dilində «od», «ocaq» və «pir» komponentli həm apelyativ, həm də onomastik vahidlər mövcuddur. Bunların içərisində mübahisə doğuran faktlara da rast gəlmək olar. Lakin bizim əsas məqsədimiz gələcək tədqiqatçıların bu zəngin xəzinəyə maraq və diqqətlərini artırmaqdan ibarətdir.

Məqalə çap olunmuşdur:

AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu “Tədqiqatlar 2”.

Bakı, 2006, səh.205-215.

7.“Sarı” və “sar”

komponentli beynəlmiləl onomastikvahidlər

Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də rəng adları və onların mənə çalarları ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Q.Voroşilin «Rəng adları» («Ədəbiyyat və incəsənət» q. 13 iyul 1984) və F.Mustafayevanın «Rənglərin poetikasını» («Ədəbiyyat və incəsənət» q. 22 noyabr 1985) adlı məqalələri bu sahədə atılan ilk nümunələr kimi xüsusilə maraqlıdır. Q.İ.Məşədiyevin «Sarı komponentli Azərbaycan onomastik vahidləri» adlı məqaləsi isə konkret olaraq bu mövzuya həsr edilmişdir (19 -102). Burada «sarı» sözünün rəng bildirməsindən başqa, qoşma (evə sarı), şəxs adı, böyük//uca//enli//geniş, sarılıq (xəstəlik mənasında), hökmdar (Məşhur qıpçak sərkərdəsi Atrakın atası Saqurqan olmuşdur), Yer kürəsinin simvolik rəngi və s. kimi mənaları izah edilmişdir. «Sarı» sözünün bunlardan başqa, bir sıra mənə çalarları da vardır. Məsələn, «sarı» Azərbaycan dilində Günəş mənasında da işlənir. Bu, onun

«Yer kürəsinin simvolik rəngi» mənası ilə əlaqədardır. «Sarı»nın Azərbaycan dilində həm də altın – «saf qızıl» mənası vardır: «Sarı yaman şeydir. Kökü kəsilsin yer üzündən sarı qızılın» (M.Cəlal).

«Sarı» sözü heç bir dəyişiklik olmadan feil kimi də işlənir (Həkim yaranı **sarıdı**). Onun **sarınmaq, sarılmaq** kimi məna çalarları da vardır. «Sarı» sifətindən «**sarılmaq**» (sarı olmaq) feili də yaranır.

Xalq arasında sarı rəngin ayrılıq mənasında işlənməsinə baxmayaraq, o, əsasən, müsbət mənaya malikdir. Əgər **sarı gül** ayrılıq rəmzi daşıyarsa, **sarı paltar** sevgi, məhəbbət, rəğbət rəmzidir. «Dədə Qorqud» dastanlarında Sarı donlu Selcan xatın qırmızı paltarlı rəfiqələrindən fərqlənmək və öz sevgisinə hüsn rəğbətini bildirmək üçün sarı don geymişdir. Aşıq Ələsgərin «Sarıköynək» qoşmasında bu, eyni mənaya malikdir. Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin «Sarıköynəklə Valehin nağılı» romanında isə Sarıköynək obrazının şəxsinde sarı **sevgi** və **məhəbbətdən** əlavə, **vəfa, etibar, cəsəət, sədaqət, düzlük, əyilməzlik** və s. kimi mənalar da kəsb etmişdir. «Sarı gəlin» adlı xalq mahnısında isə «sarı» daha çox romantik çalarlığa malikdir.

«Dədə-Qorqud» dastanlarında **Sarı** Qulmaş, **Sarı** Çoban, Soğan **Sarı** kimi şəxs adlarına da təsadüf edilir. Müasir Azərbaycan dilində isə **Sarı, Sarıtel, Sarıxanım, Sarıbəy, Sarıxan, Sarıbala, Sarıbaba, Sarıköynək, Sarıkişi, Sarıgül, Sarıqız, Sarışın** və s. kimi «sarı» komponentli antroponimlərdən geniş istifadə olunmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində «sarı» komponentli toponimlər də çoxdur. **Sara//Sarı** yarımadası (Lənkəran), **Saray**(Qubadlı r., k., Abşeronda qəs.), **Saral** (Qəbələ r. ərazisində dağ və çay), **Saracıq** (Füzuli r., k.), **Sarıbulaqçay** (Yardımlı r., çay), **Sarılaxəştab** (Zəngilan r., dağ), **Sarıbaba** (Qarabağda dağ), **Sarıbaş** (Qax r., k.), **Sarıbulaq** (Balakən r., k.: Kəlbəcər r., dağ), **Sarıqaya** (Zaqatala r., Çayçı dağ; Zərdab r., k.), **Sarıqayabaşı burnu** (Sumqayıt çayının mənsəbində), **Sarıqamış** (Neftçalada qəs., Samux ray.- da k.), **Sarıqışlaq** (Zəngilan r., k.), **Sarıqobu** (Şəki r., çay), **Sarıdağ** (Yardımlı r., dağ), **Sarıdaş** (Kəlbəcər r., k., Şamaxı r., yaylaq), **Sarıdərə** (Zəngilan silsiləsində zirvə), **Sarıyal** (Göygöl r., dağ), **Sarıyataq** (Qubadlı r., k.), **Sarıyoxuş** (Laçın r., dağ),

Sarıköynək (Gədəbəy r., k.), **Sarısu** (Oğuz r., çay; Beyləqan r., qəs., Xanlar r., k.), **Sarıtala** (Tovuz r., k.), **Sarıtəpə** (Qazax r., dağ), **Sarıçoban** (Ağdam r., dağ), **Sarıca** (Şeki r., qəs.; Qax və Şeki r.-da düzənlik), **Sarışgöl** (Xocalı r., göl), **Sarınındibi** (Şahbuz r., çay), **Qovlarsarı** (Samux r., çay) (16).

N.G.Məmmədov «Azərbaycan Respublikasının oronimləri» adlı monoqrafiyasında yazır ki, çöl materialları içərisində 464 oronimin tərkibində sarı termini iştirak edir: **Sarı Alının yalı** (Qazax r.), **Sarı Armud dərəsi** (Kəlbəcər r.), **Sarıbaşlı çökəyi** (Laçın və Şərur r.), **Sarıbirçək dağı** (Kəlbəcər r.), **Sarıbulaq yaylağı** (Astara r.), **Sarıqaya** (Qazax, Goranboy, Qubadlı, Zaqatala, Yardımlı, Gədəbəy, Masallı, Ordubad, Tərtər, Cəbrayıl, Şəmkir və s. r.), **Sarıdaş** (Daşkəsən, Laçın, Şahbuz r.), **Sarıdərə** (Astara, Goranboy, Qax, Qəbələ, Zəngilan, Yardımlı, Kəlbəcər, Lerik, Masallı, Naftalan, Cəbrayıl, Xanlar r.), **Sarıdüz** (Kəlbəcər r.), **Sarı Əhməd qışlağı** (Cəbrayıl r.), **Sarı zağa** (Kəlbəcər, Yardımlı, Ordubad r.), **Sarıyal** (Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Şərur r.), **Sarı yağın**, **Sarıyağan dərəsi** (Qubadlı, Laçın r.), **Sarıyolenən dərə** (Cəbrayıl r.), **Sarıyoxuş** (Kəlbəcər, Goranboy, Laçın, Sədərək r.), **Sarı kahılar** (Laçın r.), **Sarıgədik** (Əsgəran r.), **Sarıgüney** (Babək, Yardımlı, Gədəbəy r.), **Sarı tala** (Lerik r.), **Sarıtəpə** (Babək, Qax, Qazax, Qubadlı, Qusar, Daşkəsən, Zaqatala, Zəngilan, Şərur r.) , **Sarışam** (Kəlbəcər, Masallı r.) və s. (50 - 164).

«Sarı» komponentli onimlərin müəyyən qismi Günəşlə və odla əlaqədardır. Bu isə ən qədim insanların Günəşə, oda inamı ilə bağlı olmuş və zərdüştlük dövründə daha geniş yayılmışdı. Bu baxımdan «Sarı» komponentli adların yayıldığı əraziləri təkcə Azərbaycanla, digər türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərlə məhdudlaşdırmaq insafsızlıq olardı. Bütün Şərqi ölkələrində, hətta bir çox dünya ölkələrində də «sarı» komponentli onimlərə rast gəlmək olur.

M.Seyidov yazır ki, Manasa “Sarı” titulu verməklə onun kökünü Günəşlə bağlamışlar. Çünki o, üç hissəyə ayrılan Qırğızistanın Günəş qolunun hakimidir. Bu baxımdan onun Sarı Manas adlanması mifik baxımdan təbiidir (63 – 177).

Osmanlı türkcəsində ulduza da sarı deyilir (106). Günəş, Ay və ulduzun sarı adlanması onların sarı işığı ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, qədim insanlar Günəşi Tanrı hesab etmişlər. Bir çox Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda Günəşə, oda inam indi də mövcuddur. Elə buna görə də Şərq poeziyasında ən qədim zamanlardan yeddi planetdən biri olan Günəş-sarı adlandırılmışdır...

«Ağ» və «qara» rəngləri haqqında çox yazılmışdır. Məlumdur ki, bütün rənglər məhz ağ və qaradan yaranmışdır. Günəşin batıb-çıxması ilə gecə-gündüz və bununla əlaqədar olaraq ağ və qara rəngləri reallaşmışdır. **Ağ-sarı, sarı-sarımtıl-sapsarı-qırmızımtıl-qırmızı-qıpqırmızı** və s. Gündüzlər isə səma göy rəngində olur...

Türk dillərində antonim mənalı **gecə** və **gündüzdən** yaranan **ağ** və **qara** əks mənalı sifətlərdir. Bu sözlərin rəng bildirməkdən əlavə, «böyük» mənası da vardır. Lakin hal-hazırda **ağ-qara -böyük** sözlərinə sinonim mənalı sözlər demək olmaz. **Ağ** və **qara** sözlərimin **böyük** mənası kəsb etməsi Günəşin-Sarının «dünya» mənası ifadə etməsinə görədir. Başqa sözlə, **gecə** və **gündüz** kimi **ağ** və **qara** da hər biri ayrılıqca Sarı-Günəş kimi dünya mənasında işlənir, lakin Sarının ifadə etdiyi mənanın yarisinə bərabərdir.

Atəşpərəstlik dininin banisi olan Zərdüştün müxtəlif mənbələrdə **Sarodaşt, Zaratuştra, Zoroastr, Zoroad, Zarad, Oroast, Zaratust, Zaravest, Zradaşt, Zarduşt, Zərdəşt, Zartəşt, Zardəşt, Zaroastr** və s. şəkildə yazılan adının əsasında **zər, zar, zor, zara, zoro** və s. «**sarı**» və «**sar**» sözlərindən başqa bir şey deyildir. Fars dilində qızıl-zər, sarı-zərd (34 – 215) kimi tərcümə edilir. Zənnimizcə, «zərd» və «zər» sözləri «sarı», «sar» sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bu fikir mübahisə də doğura bilər. Lakin artıq sübut olunmuşdur ki, Zərdüşt (e.ə.567 - e.ə.492) azərbaycanlıdır. «Avesta»-nı yaradan bir peyğəmbərin adı da türk dillərindəki sarı, od və s. ilə əlaqədar ola bilərdi.

Bu da bir həqiqətdir ki, Zərdüşt e.ə. VI əsrdə yaşasa da, «Avesta»-nı da elə bu dövrdə yazsa da, zərdüştlük dini məhz bu dövrdə rəsmi din kimi qəbul olunsaydı, insanların Günəşə-oda sitayiş etmə tarixi onların yaranma tarixi qədər qədimdir. Demək, ən qədim

din olan zərdüştlük bütün dinlərdən əvvəl yaranmışdır. Ərəblərdə **Allah**, farslarda **Xuda**, türklərdə **Tanrı** adları olmadığı bir vaxtda **od-Günəş-Sarı** mövcud idi.

Atəşgahlarda oda sitayiş əsas yer tuturdu. Oda (Atar, sonralar Azər deyilmişdir. Bu adlardakı **At-od** həqiqi, zər isə məcazi mənada elə od deməkdir. Bəlkə, **ata** adı da bununla əlaqədardır) ilahi ədalətin ifadəsi, yaxud simvolu kimi baxılırdı. Çox maraqlı faktdır ki, qədim türklərdə ad (əsl ad) da **at** adlanmışdır. Demək, ad insanın odu, işığı kimi qiymətləndirilmişdir. “Azərbaycan” sözündəki “az” isə “oğuz”, “ər” – “igid, qoçaq” deməkdir.

Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində göstərir ki, “sır” – türk qəbilələrindən birinin adıdır (36 – 112). Təsadüfi deyildir ki, “sarı” və “sar” etnonimi bəzi toponimlərdə “zar”, “sir”, “şur” şəklində də işlənmişdir. Məsələn, Gürcüstanın Mesxeti mahalında yaşayan türklərin kənd adlarına fikir verin: Zarzmalı, Sirə, Torqul, Torza, Sarbastuban, Şokay, Çərmik, Surlı, Zir, Çurçut, Povrezər, Sakunet, Çorxey, Persay və s. (“Ulduz” jur. N7. 1989, səh.69).

Bunlardan başqa, həm Azərbaycanda, həm də keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və dünyanın bir çox ölkələrində “sır”, “sir” və “şur” komponentli onomastik vahidlər mövcuddur: **Sirt Yengicə** k. (Yardımlı r.), **Sirt Çiçi** k. (Goranboy r.), **Sirena** qəs. (Xaçmaz r.), **Sirəbil** k. (Masallı r.), **Sirik** k. (Cəbrayıl r.) və s. (16), **Sirve** (Estoniya R.), **Sirdərya** vil., ştq., ray., dağ, Şurma vil., Şurçi şəh. və ray. (Özbəkistan R.), **Sirdərya** ştq (Tacikistan R.), **Sirdərya** ray. və çay, **Şureksor** gölü (Qazaxıstan R.), **Sirkova** gölü (Sibir düzənliyi), **Sirovski** qəs. (Moskva V), **Sirski** ştq. (Lipetski V.), **Siret** çayı, **Sirovina** ştq (Ukrayna R.), **Şurişkar** ray. və gölü (Tumen V) (98 – 225, 238, 287), **Sirbi**, **Siret**, **Siret** çayı (Rumıniya), **Sirnevets**, **Sirnevo** (Bolqariya), **Sir-Abu-Nayr** gölü, **Sir-Banu-Yas** gölü, **Sirvan** çayı, **Sirdcan**, **Şurrud** çayı, **Sirri** adası – Fars körfəzi (İran), **Siradjqanj** (Banqladeş), **Sirak** (Macarıstan), **Sirakoba**, **Sirakami** burnu – Xokkoydo gölündə, **Sirane** vul., **Siranuka**, **Siretoko** burnu və yarımada, **Sirilesi**, **Sirois** silsiləsi, **Sitqri** (Yaponiya), **Sirakuzi**, **Şuruqili** (İtaliya), **Sirakuzi**, **Sirakyus** (ABŞ), **Sire**, **Sire-syur-Ber** (Fransa), **Siriam** (Birma), **Siribuat** gölü (Malaziya), **Sirondj**,

Siroxi(Hindistan), **Siros** (Yunanistan), **Sirt** (Litva), **Siryus** (CƏR), **Şur** çayı (İrlandiya), **Şurani** (Çexoslovakiya) (99 – 336, 352, 439) və s.

Bəlkə, elə buna görə də nəinki təkcə türk xalqlarında, hətta bir çox dünya xalqlarında da **sarı**, **sar** sözləri ilə yanaşı, **zar**, **zər**, **zer** komponentli xüsusi adlara təsadüf olunur. Məsələn, hazırda Azərbaycanda **Zar**, **Zarağan**, **Zarat** (odun zəri – işığı), **Zardoxar** (Zər doğar, Günəş doğar), **Zarılı**, **Zərbəli**, **Zərqova**, **Zərqulu**, **Zərdab**, **Zərdanaşlu**, **Zərdəbəre**, **Zərdona**, **Zəriguməco**, **Zərgər**, **Zərgəran**, **Zəregərqiyyəçi**, **Zərnə**, **Zərnoba**, **Zərnəli** (16 – 165-166), **Zaraysk** ray. və şəh. (Moskva V), **Zarasay** ray. və şəh. (Litva R), **Zarafşan** ş., **Zarbdar** şəh. və ray. (Özbəkistan R), **Zardali** (Qırğızıstan R), **Zarinsk** ray. və şəh., **Zarinski** ray. (Altay V), **Zarya** k. və qəs. (Kirov və Qızıl Orda V), **Zəravşan** qəs., ray. və zirvə (Tacikistan R) və s. (98), **Zara**, **Zaraşat** (Türkiyə), **Zaranc**, **Zərqunşax** (Əfqanıstan), **Zardekux**, **Zerdkux**, **Zerend**, **Zerrinerud**, **Zerduk** (İran), **Zarna**, **Zariya** (Nigeriya), **Zarnen** (İsveçrə) və s. (99).

XIII əsr mənbələrində **Zar** adı çəkilir.Şərurqəzasının **Zar** nahiyəsi, Tiflis quberniyasında **Zar** k., Qars vilayətində **Zaruşad** kəndi və çayı olmuşdur. Hazırda Ermənistanda **Zar**, Cənubi Azərbaycanda **Zaravənd**, **Zarıçad** (Türkiyənin indiki **Zaruşt** ərazisində) yaşayış məskənləri olmuşdur (16 – 232).

Azərbaycan ərazisində çoxlu **zər**, **zar** komponentli toponimlər mövcuddur. Azərbaycan antroponimiyasında isə hal-hazırda **Zərbala**, **Zərbəli**, **Zərdabi**, **Zərdüşt**, **Zərgər**, **Zərrab**, **Zərayə**, **Zəraləm**, **Zərbadam**, **Zərbəyim**, **Zərbikə**, **Zərçiçək**, **Zərəfşan**, **Zərəngiz**, **Zərgilə**, **Zərgül**, **Zərxanım**, **Zəri**, **Zərif**, **Zərifə**, **Zərinə**, **Zərintac**, **Zəriş**, **Zəroş**, **Zərqələm**, **Zərlalə**, **Zərli**, **Zərnaz**, **Zərnigar**, **Zərnişan**, **Zərniyar**, **Zərnur**, **Zərnurə**, **Zərpüstə**, **Zərri**, **Zərtək**, **Zərtəkin** və s. kimi şəxs adlarından geniş istifadə olunur (55).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, «zər» komponentli qadın adları eyni komponentli kişi adlarına nisbətən daha çoxdur. Çünki ta qədim zamanlardan **gün**, **ay**, **ulduz**, **od**, **işıq** gözəllik, qəşənglik simvolu olmuşdur. Qadın adları isə əsasən leksik mənası gözəl, qəşəng, zərif, incə və s. anlamlarla əlaqədar olan sözlərdən düzəlir.

Tatar alimi H.Sattarov da **zər** (altın) sözünü fars mənşəli hesab edir və tatar dilində geniş işlənən Zərbanu, Zəriqol, Zəriya, Zərmöhəmmət, Zərinə, Zərrəqöl və s. əsl adları buna misal göstərir. Bunlardan başqa, H.Sattarov **Sarı** (məşhur, tanınmış, qiymətli) adını erəb, **Sarı** (Sarı-məcəzi mənada geniş, məlumatlı, xəbərdar, həyati hadisələri dərk edən), **Sarı** (güclü səs) adlarını isə qazax mənşəli hesab etmişdir. **Sarman** isə düzəltmə ad kimi (sar monqolca Ay, - man isə leksik şəkilçi) təqdim edilmişdir (61). Halbuki **Sarı** //**Sarı**//**Sar**//**Sarman** adları türk mənşəli olub və **sarı** sözü ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, XII əsr Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində Çin türk dövləti kimi təqdim edilmişdir. Sarı dəniz Çinin qərb sahillərində yerləşir. Dəniz isə Çinin bu ərəzilərində yaşayan türk tayfaları olan “**sar**”ların adı ilə adlanmışdır.

“**Sarisarıqlılar**” üsyanı 184 – 204-cü illərdə Çində baş verən ən böyük kəndli üsyanı olmuşdur. Üsyançılar “sarı səmanın” – xoşbəxtlər dövlətinin rəmzi olaraq başlarında sarı sarıq gəzdirdilər (ASE. VIII). Demək, “**Sarisarıqlılar**” üsyançılarının sarı sarıqları Günəşin, sarı səma isə xoşbəxtliyin rəmzi kimi qiymətləndirilir. Bəlkə də, **Sarisarıqlılar** Qızılbaşların ulu babaları olmuşlar. Təsədüfi deyildir ki, bir çox tədqiqatçılar Şah İsmayıl Xətəinin təxəllüsünün Xətay//Kitay – Çin ilə əlaqələndirirlər. Doğrudan da, **Sarisarıqlılar – Qızılbaşlar** sanki bir-birini tamamlayır.

Çin hüduqlarında yaşayan **Xatay** adlı türk tayfaları öz geyimləri ilə fərqlənən xataylar “xu” adlanırdılar. Xular isə Çinin ən qədim sakinlərindən olmuş, həmişə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışlar. VI əsrin ortalarında çinlilərlə döyüşlərdə parçalanan bu tayfanın bir qismi Sarı dəniz sahillərində yaşayan türk tayfaları ilə birləşmiş və 754-cü ildə Mancuriyanı imperiyanın əlindən almışlar. X əsrdə isə Şərqi Çinin hakimləri olmuşlar (“Elm və həyat” jur. N2, 1987, səh.14).

Qədim türklərdə vəhşi quş adlarından totem kimi istifadə olunması geniş yayılmışdı. Türk xalqının həyatında mühüm rol oynayan belə tayfalardan biri də **Sarlar** olmuşdur. Onlar da qırğılar fəsiləsindən olan yırtıcı quş cinsidir. Qartallar dağ zirvəsində,

qağayılar isə suda yaşayır. **Sarlar** isə həm dağ zirvələrində və suda, həm də düzənliklərdə yaşaya bilirlər. Günəş bütün kainatı və Yer üzünü işıqlandırır. **Sarlar** da bu totemi qəbul edəndə, yəqin ki, bunu nəzərə almışlar.

Yazıçı İ.Hüseynov (Muğanna) “İéal” romanında qeyd edir ki, **Sar**, yəni **Saran** Həmədanda Uluğbağda oturur, başqa vilayətlər də ona tabeymiş. Amma Sardan da böyüyü varmış, ona **Sarodaş** deyərmişlər. Qədim dünyada Qafqaz dağlarının ən hündür yerlərində **Fərad** deyilən **Oddaş** alimlər oturarmışlar. **Sarlar sarı Sarodaş** erən hökmdarlar sayılanmış. Onların 15-20 il ərzində yetişdirdikləri **sarları** dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlib alıb aparardılar və onlar hökmdar məsləhətçiləri olardılar. Hətta hökmdarlar onları daimi saxlamaq üçün qız və ya bacıları onlara verərdilər və çox vaxt onlar bir daha öz yurdlarına qayıtmazdılar. “Sarı”nın “ayrılıq” mənası da buradan meydana gəlmişdir.

“Sarlar”dan yetişən xanlara “**Sarxan**” deyilmişdir. Çox maraqlıdır ki, e.ə. XXIV əsr Akkad padşahlığının banisi də **Sarqon** adlanır. Babil adı da onun adı ilə bağlıdır. (Zənnimizcə, «Sarqon» adı iki sözdən ibarətdir: «sar-etnonim» və «qon» - «xan»), Assuriya mədəniyyətini e.ə. 4-1-ci minilliklərdə Dəclə və Fərat çayları arasında yaşamış şumer, akkad, babil və assuriyalıların mədəniyyətidir. Mesopotamiyada qədim yazı sistemini şumerlər yaratmışlar.

E.ə.27-25-ci əsrlərə aid “Çalağanlar stellası” baş lövhə içərisində döyülmüş şəkillər (ASE. 1) bir daha göstərir ki, **Çalağanlar** və **Sarlar** mənalarına görə çox yaxındır.

Qədim Şərq ölkələrində **sar//sor** komponentli hökmdar adları çox olmuşdur: Assuriya hökmdarları **I Tıqlatpalasar** (e.ə.XII əsr), **III Salmansar** (e.ə.IX əsr), **II Tıqlatpalasar** (e.ə. 745-727), **V Salmansar** (e.ə.727-722), **II Sarqon** (e.ə.722-705), **Asarxaddon** (e.ə.680-669), **Naboplasar** (e.ə.VII əsrin sonu), **Sardanapol** (Assuriya padşahlarından sonuncusu), Babilistan hökmdarları: **II Sarqon** (e.ə.VIII əsrin sonu), **Nabuxoddonosar** (e.ə.604-562), Midiya dövlətinin sonuncu hökmdarı **Kiaksar** – Astiaqın atası (e.ə.624-585 və s. (ASE. 1).

Məlumdur ki, xəzərlər ən böyük türk tayfalarından birinin adıdır. “**Sarkel** (Xəzər dilində, hərfi mənası – ağ ev) – orta əsrlərdə (IX-XII əsrlər) Don çayı sahilində (indiki Simlyansk dənizinin yerində) mövcud olmuş şəhər. Əvvəllər Xəzər xaqanlığına məxsus olan **Sarkeli** 965-ci ildə knyaz Svyatoslav tutmuşdu. Yaşayış yerləri, qüllələr, kərpic divarlar və s. aşkar olunmuşdur” (ASE. VIII, səh.301). **Sarkel** adı ilə **Serik** (Türkiyə), **Serk** (Kanada), **Serkal** (Portuqaliya), **Serkl** (ABŞ) və s. (99) adlar arasında da oxşarlıq göz qabağındadır.

Nəinki təkəcə türk dillərində, hətta dünyanın bir çox dillərində «**sarı**» və «**sar**» komponentli onomastik vahidlərlə yanaşı, hətta ümumi sözlərə (apelyativlərə) də təsadüf olunur. Bu baxımdan «**sarı**» və «**sar**» komponentli apelyativ və onomastik vahidlərin arealı çox genişdir. Məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ərazisində də bir sıra şəhər və qəsəbənin adı «**sarı**» və «**sar**» ilə əlaqədardır: **Sarai** (Ryazan vil.), **Saraktaş** ray. və qəs. (Orenburq), **Sarala** (Krasnoyarsk vil.), **Sarapul** – ray. və qəs. (Udmurd MR), **Sarata** – çay, ray. və qəs. (Moldaviya və Ukrayna R), **Sarkənd** –ray. və qəs., **Sarıağac** – şəh. və ray., **Sarı-İşikotray** ray., **Sarıkamış** – qəs., **Sarısu** – ray.və çay, **Sariesik -Atıray** səh., **Sarıkopa** göl, **Sarımsaktı** sıra dağ., **Sariozek** qəs., **Sarısağan** qəs. və s. (Qazaxıstan R), **Sarı-Bulaq**; **Sarı-cazçay** və dağ, **Sarı-Taş** qəs. (Qırğızıstan R), **Sarıkamış** – göl və su anbarı (Türkmənistan və Özbəkistan R), **Sarıq**, **Sarıç** (Ukrayna R), **Sarıassiya** k. və ray., **Sarıasiya** ray. və k. (Özbəkistan R), **Sarıq-Bulun**, **Sarıqsep**-kəndlər (Tuvın MR), **Sarıkol** sıra dağ., (Tacikistan və Çin), **Sarıxosor** və **Sarıxosor** kəndləri, **Sarı-Çeşmə** və **Sarıçeşmə** kəndləri (Tacikistan R), **Sarılx** qəs. (Yaquitiya MR) və s. (98), **Sarılan** – göl (Novosibirsk vil.), **Sarıpa**-şor göl (Volqa çayının sağ sahilləri), **Sarıni** – ray. və şəh. (Ukrayna R), **Sarıtanq** –çay (Yaquitiya vil.) **Sarıyıcıq**, **Sarıyşık**, **Sarıyçık**, **Kiçik Saray** – kəndlər (Qazaxıstan R), **Sarınsk** – şəh. (Mordva MR-nın paytaxtı), **Sarız gölü** (Tacikistan R), **Sarılan** – şəh. (Qazaxıstan R), **Sarımatiya** – e.ə. I əsrdə Qara dənizin şimal sahillərinin adı, **Sarınate** – Latviyada e.ə. 3-cü minilliyə aid yaşayış məskəni (ASE. VIII) .

Azərbaycan və digər türk dillərində olduğu kimi, dünyanın bir çox dillərində «**sarı**» və «**sar**» komponentli etnonim və ümumi sözlərə də təsadüf olunur: **sarıbuğda**, **sarıkol**, **sarıkök** (bitki adları), **Sarıgilə**(üzüm sortu), **sarafan** (fəxri geyim), **sarıya** (italyanca liftlərdən toxunmuş parça növü), **sari** (Hindistanda geniş yayılmış sarı rəngli qadın deyimi), **saros** (yun.saros) – Günəşin, Ayın və Ay orbiti dünyələrinin qarşılıqlı yerləşdirilməsinin təkrarlanması nəticəsində eyni ardıcılıqla Günəşin və Ayın tutulmasının yenidən təkrarlanma dövrü, **sarlar**-qırğılar fəsiləsindən yırtıcı quş cinsi, **sarmatlar** –İrandilli köçəri maldar tayfalarının adı, **sart-kalmaklar** – monqol etnik qrupu, **sartlar**- özbəklərin oturaq hissəsinin qədim adı, **Saraqurlar** – hun tayfası (ASE. VIII), **sartlar** – qəbilə, xalq adı, **saray** – böyük ziyafətlərdə geyilən paltarların tikildiyi qiymətli parça adı, **sarvar** – qızılı rəngli qiymətli parça adı (Bəlkə də, ilk şalvarlar bu parçadan tikildiyi üçün belə adlanmışdır- A.P.) («Manas») və s.

“Sar” komponentli bəzi etnonimlər haqqında məlumat verməyi lazım bilirik: **Sarmatlar** e.ə.VI-IV əsrlərdə Tobol çayından Volqayadək olan ərazidə yaşamışlar. E.ə. III əsrdə Qara dənizin şimalında skifləri sıxışdırıb çıxarmış, Şimali Qafqazı işğal etmişlər. Onların zəbt etdikləri yerlər “Sarmatiya” adlanmışdır.

“Sarmatlar” iran dilli tayfalar hesab olunur. Lakin məlumdur ki, irandilli tayfalar işərisində azərbaycanlılar, kürdlər, farslar, ərəblər və digər türk tayfaları da olmuşdur. “Sarmatlar” və “Sarmatiya” etnonim və toponimin birinci komponenti “Sar”, ikinci komponenti olan “mat” və “matiya” sözləri isə e.ə. IX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq haqqında geniş bəhs olunan “Midiya” adının fonetik cəhətcə dəyişdirilmiş formasıdır. Çünki müxtəlif xalqlara məxsus mənbələrdə “Midiya” adı Maday, Matay, Mediya, Moda, Medey və s. kimi qeyd olunur.

Satrap, **sarappi** (“çar bağı”, “ov qoruğu”, “bağ, cənnət”), **sarapa** (yunanca: “saranus”, farsca “serana”, türkcə “sarana”, qədim rusca “sarapanq”) və s. sözlər də Midiyaya məxsusdur. Midiyanın süqutundan sonra sarmatların qüdrətli dövlət yaratmaları təsadüfi deyildir. Sarmatların hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan hissəsi Midiya-Azərbaycan **sarları**dır ki, dövlətləri süquta uğradıqdan sonra

Tobol və Volqa çayları arasında və Qara dənizin şimalında yaşayan sарrlarla birləşmiş və Sarmatiya dövlətini yaratmışlar.

Sarqurlar – hun tayfasıdır. Hun tayfa ittifaqları dağıldıqdan sonra qalıqları bulqarlarla qaynayıb-qarışmışlar.

Sar-kalmaklar – XIX əsrdə Orta Asiyaya köçmüş monqol etnik qrupu. Hazırda İssık-kul vilayətində yaşayırlar.

Sartlar – özbəklərin oturaq hissəsinin qədim adıdır (ASE. VIII). XVIII əsrdə Kaşqardan gələn uyğurları “Sartlar” adlandırırdılar. “Manas” dastanında “uyğurluk sart” (uyğur sartları, uyğurlu sartlar) etnik qruplarına da təsadüf olunur. Səlcuqlar sartları Fərqanə vilayətində yerləşdirmişlər. Avropalılar isə inqilaba qədər Müasir Özbəkistan ərazisində yaşayan əhalini, ümumiyyətlə, “sartlar” adlandırırdılar (“Manas”. 1. Moskva 1984, səh.536).

Keçmiş SSRİ və dünyanın bir çox xalqlarında da müxtəlif dövrlərdə yaşayan və «sarı», «sar» komponentli antroponimlər mövcuddur: **Saraqat** Cüzeppe (1898) – İtaliya siyasi dövlət xadimi, **Saraykin** İvan Stepanoviç – Azərbaycanca sovet hakimiyyəti uğrunda mübariz, **Saranankara** Udagendavala – Şri-Lankada ictimai xadim, **Sarasate** Pavlo Martin Meliton – İspan skripkaçısı bəstəkar, **Saratovets** Vasili Froloviç – Rusiyada inqilabçı, **Sarafanov** Gennadi Vasileviç – təyyarəçi-kosmonavt, **Sarafov** Kristyo Petrov – bolqar aktyoru, **Sarinyan** Qaarik Baqdasarovna – erməni baramaçısı, **Sarixanov** Nurmurad – türkmən yazıçısı, **Saryan** – erməni sovet şairi, **Saryov** Mixail İvanoviç – sovet aktyoru, **Sarnatskaya** Nina Dmitriyevna – rus sovet aktrisası, **Saroyan** – Amerika yazıçısı, **Sartakov** – Sergey Venediktoviç – rus sovet yazıçısı, **Sarts** Can Pol. – XX əsr fransız yazıçısı (ASE. VIII) və s.

Orta əsr metallurqları və kimyagərləri yeddi metal tanıyır və onları o dövrdə sayı yeddi olan fəza cisimləri ilə əlaqələndirirdilər: Günəş (qızıl), Ay (gümüş), Merkuri (civə), Venera (mis), Mars (dəmir), Yupiter (qalay) və Saturn (qurğuşun). Qızıl haqqında ilk yazılar 3500 il bundan əvvəl Misir fironu Ş.Tutmozisin (Bu adın Tutmaz hissəsinin türk mənşəli olduğunu söyləmək olar və ad

«Koroğlu» dastanındakı adlara uyğun gəlir – A.P.) dövrünə aiddir («Elm və həyat» jur., № 9, 1989, səh. 14).

Demək, Günəş də, qızıl da sarıdır. Lakin sonralar Ay və ulduzlar da «sarı» adlanmışdır. Fars dilində Sara şəklində səslənən bu ad «xalis, saf» kimi mənalandırılır. Azərbaycan dilində **Sara** eyni zamanda **Ay** deməkdir. Yəqin ki, yəhudi dilində «xanım» mənasında olan **Sara** adı da bununla əlaqədardır.

Gündüzlər Günəş, gecələr isə Ay və ulduzlar kainatı işıqlandırır. Bəlkə, elə buna görə də «**saray**» sözü dünya mənasında işlənmişdir.

Açgözlük etmə ki, bu **saray** sənin deyil,

O **saraydan** sənin payın ancaq bir tikə çörəkdir

(N.Gəncəvi).

Hökmdarlar öz ailələri üçün tikdirdikləri əzəmətli evləri, hətta hökmdarı olduqları dövlətin paytaxt şəhərini də «saray» adlandırmışlar. Məsələn, müxtəlif mənbələrdə Xəzər dənizinin 30-dan çox adı olması göstərilmişdir. Bunlardan biri də **Saray** dənizidir. «**Saray**» isə Qızıl Ordunun paytaxt şəhərinin adı olmuşdur (88 – 6-9).

R.Novruzov «Azərbaycan toponimlərinin geniş yayılmış paralelləri haqqında» adlı məqaləsində göstərir ki, ölkəmizdə və xarici ölkələrdə «saray» komponentli toponimlər çox geniş yayılmışdır. Toponimşünaslar «saray»ı eyni adlı tayfa və təmtəraqlı ev mənaları ilə əlaqələndirirlər. Qubada **Saray** k., Abşeronda **Saray** q., Sədərəkdə **Saraybulaq** oronimi, **Saray** dənizi (Xəzər), **Saraytəpə** arxeoloji abidəsi ilə yanaşı, respublikamızdan kənarında **Saray-Batı**, **Böyük Saray** (Həştərxan vil.), **Saray-Bərkə** (Volqoqradda **Saryov** kəndinin keçmiş adı), **Saraycıq**, **Sarayçik**, Kiçik **Saray**, **Sarayşik** (Qazaxıstan), **Baxçasaray** (Kırım vil.- də ray. və ray. mərkəzi), **Zarayçik**, **Ak-saray** (Özbəkistan), **Sarayevo** (Yuqoslaviya) və s. toponimlərini göstərmək olar. Araşdırmalardan aydınlaşır ki, həmin toponimləri birləşdirən yerlər arasında tarixən yaxın əlaqə olmuşdur («Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», №1, 1989, səh. 54-57).

A.Qurbanov yazır: «S.Aşurbəyli «Bakı toponimi» məqaləsində Bakı şəhərinin ən qədim adının Xansar olduğunu qeyd edir. Müəllifin fikrincə, həmin toponimin mənası, «günəşə doğru çevrilmiş» deməkdir (44-16). Əgər «Xunsar» adı «günəşə doğru çevrilmiş» mənasında işlənmişdirsə, addakı «xun» - hun deməkdirsə, demək, bu adın «sar» komponenti yenə Günəşlə bağlıdır. Mənbələrdən bəllidir ki, 3 min ildən çox yaşı olan Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadasında Hörmüzd odunun yandığı **Baqavan** və Ateşi **Baqyan** toponimləri də olmuşdur. «**Baqaqa**» komponenti isə bir sıra Hind-Avropa dillərində **Allah** və **Günəş** mənasını da verir. Təsadüfi deyildir ki, rus dilində **Allaha Boq** deyilir. Çox maraqlıdır ki, indi də «səri» komponentli və «Beqa» adlı paytaxt şəhərlərinə təsadüf olunur: «Bruney sultanlığı Malaziya dövlətinin Sabah və Sarabak ştatları arasında yerləşir. Ölkənin paytaxtı Bəndər Səri Beqavan şəhəridir. Serma və Baqos şəhərləri arasında dar dəmiryolu vardır» («Elm və həyat» jur. № 7, 1988, səh. 22-23). Zənnimizcə, **Baqavan** və **Beqavan** adları tək-cə fonetik tərkibinə görə yox, mənalarna görə də eyni adlardır.

Maraqlı faktdır ki, «saray» sözü olduğu forma və mənada rus dilinə də keçmişdir: **saray** – anbar, dam, samanlıq, **sarayçik** – kiçik saray, **seral** – saray (58 - 123, 155).

Dünyanın bir çox ölkələrində də «**sarı**» və «**sar**» komponentli toponimlərə rast gəlmək olur: **Saravak**, **Sarıkey** (Malaziya), **Saraburi** (Tailand), **Saravan** (Laos), **Sarron**, **Sarsa-la-Mayor**, **Saraqosa** əyaləti və onun mərkəzi, **Sarrion**, **Sarinena**, **Sarıya** (İspaniya), **Saraevo**, **Saradovo** (Yugoslaviya), **Saramati** (Birma), **Sar**, **Sarqemin** dep. **Saramon**, **Sartadep.** və çay, **Sarbur** dep., **Sarten** dep., **Sarla**, **Sarla-la-Kaneda** (Fransa), **Saran** dağ, **Sarera** kör., **Sarmi** (İndoneziya), **Saranqani** adası (Filippin), **Saramati** dağı, **Sarda**, **Saranqarx** (Hindistan), **Saranda** əyalət və onun mərkəzi (Albaniya), **Saranda** (Tanzaniya), **Sarate** (Bizcə, «sarı dağ» deməkdir), **Sarmento** (Argentina), **Sarasota**, **Sarıqan** adası, **Saratoqa-Sprinqs** (ABŞ), **Sarıbon** (Koreya), **Sarvaş** (Macarıstan), **Sarıkey** çayı (Rumıniya), **Sarıya** (Yunanıstan), **Sardiniya** adası

vəəyalet, **Saronno** (İtaliya), **Sarqodxa** (Pakistan), **Sartu**, **Sarikol** dağ. (Çin), **Saru**, **Saroma** okruq və göl (Yaponiya), **Saruma** (Ekvador), **Sarur** (Oman), **Saray**, **Saraykey**, **Sardı** kör., **Saros** kör. **Sarız**, **Sarikamış**, **Sarikey**, **Sarikol** dağı, **Sariyar** (Türkiyə), **Sarin** (Şvedsariya), **Sarayxoca**, **Sarobi**, **Surobay**, **Sari-Pul** (Əfqanıstan), **Sarivon** (Koreya), **Sariya** adası, **Saronikos** və **Saroniçeski** körfəzləri – Egey dənizində (Yunanıstan), **Sari** (İran), **Sarqos** dənizi – Atlantik okeanının kənar hissəsi, **Sark** adası (Böyük Britaniya), **Sardaçayı** (Nepal və Hindistan), **Sardalas**, **Serdeles** (Liviya), **Sarkak** (Qrenlandiya), **Sarniya** (Kanada), **Sarpsborq** (Norvegiya), **Sarrar** (Səudiyyə Ərəbistanı) (99 – 323-324) və s.

Müasir dövrdə Finlandiya, Ukrayna, Belarusiya, Rusiyada **Sarna** şəhəri, **Sarama** (Sarı dağ) adlı şəhər tipli qəsəbə, **Saratski** adlı rayon, Moldaviyada **Bessarabiya** («Sarab» - «baş əla su» deməkdir) rayonu və qəsəbəsi, **Dubossarı** adlı şəhər və rayon, Estoniyada **Saarema** adlı çay və s. vardır. Rusiyada **Saratov** adlı vilayət və şəhər mövcuddur. «Saratov» isə «Sarı dağ» kimi izah olunur.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, «sarı» və «sar» komponentli apelyativ və onomastik vahidlər nəinki türk ölkələrində, hətta dünyanın bir çox regionlarında da işlənəlməkdədir. Əgər bütün mikrotoponimləri də bunlara əlavə etsək, onların sayı daha da çox olar.

*Məqalə çap olunmuşdur:
“Onomastika”. Elmi-onomastik jurnal.
Bakı, 2007. N 1, səh.48-54.*

8. “Xan//kaan//kan” və “bay//bek//bəy” komponentli Beynəlmiləl onomastik vahidlər

“Orxon-Yenisey abidələri”ndə aşağıdakı türk titulları işlənmişdir: Bilgə **kağan**, Qutluq xan, Qudulu **xan**, Kül **tiqin**, Boqu **kağan**, Bumın **kağan**, İlbilgə **katun** (Bilgə kağanın, Kül tiqinin anası), İnal **kağan**, Kapağan **kağan**, İstəmi **kağan**, Yollıq **tiqin** (Bilgə kağanın və Kül

tiqinin şərəfinə yazılmış abidənin müəllifi), Kuli **çor**, Tadıkan **çur**, Tona **tiqin**, İnançu **çur** və s. (57).

Məşhur türkoloq Lazar Budaqov yazır ki, xaqan ilk dəfə Turan, Kitay, Xatay və Türküstan çarları tərəfindən qəbul edilmiş tituldur, imperator və monarx mənasındadır. Xan (tur., fars) xan, sultan, hökmdar, Xatay və Türküstan çarlarının titulu, qeysər, Çin – fəğfur ilə sinonimdir. Monqol titulu kaan-ın ixtisar formasıdır. İranda baş vəzirə, əyalət hakimlərinə, məmurlara verilən fəxri ad və titül, xanım – hökmdar, xan arvadlarına verilən titül olmuşdur (75 – 526, 528).

Çox maraqlıdır ki, “xaqan”dan ilk dəfə Türklər istifadə etmişlər, “xan” titulunun türk və ya fars titulu olması aydınlaşmır. L.Budaqovun fikrincə, “xan” “kaan”ın ixtisar formasıdır və farslarda “xaqan” da “kaan” sözüdür, Kitay imperatorunun tituludur. Monqol çarlarından ilk dəfə Oqday və ya Uqeday istifadə etmişdir. Görünür ki, “kan” çarlar çarı tituluna uyğundur, amma “kaan” titulundan aşağıdır. Altaylarda isə bu titül həm də “Boqa” mənasındadır (76 – 1).

Elə güman olunur ki, “xaqan”, “kaan”, “xan”, “kaan”, “kan” ayrı-ayrı titullardır. V.Radlov isə “qutluq”(xoşbəxt) və “kaqan” titullarını uyğur xanlarının titulu kimi göstərir (97 – 1). E.N.Nadjiy yazır ki, Uyğur abidələrində qağan – baş xan, ali hökmdar, qağanlıq – kaqanat, qaqğanla – hökmdar olmaq deməkdir. “Qudatqu bilik”və Mahmud Kaşğaridə bu titül Kitay imperatorlarına aid edilir. “Xanbalıq” – Pekinin adıdır (89 – 86).

Görkəmli türkoloq Tofiq Hacıyev göstərir ki, Şumerdə yeni eradan əvvəl üçüncü minillikdə ölkənin siyasi yüksəlişini təmin edən başçısının adı Ur-Baydır. Bu söz iki hissədən ibarətdir: ur (böyük, ulu, uca) – “bay”dır. Şumer hökmdarlarının adlarında bu sözlərdən geniş istifadə olunardı: Ur-Nunaazu, Ur-Nammu. Hələ qədim Şumer ad – titullarında bay sözü ilə yanaşı xan sözü də təsadüf olunur: Nammamaxan (37 – 33).

Demək, “xan” və “bəy” titulları Şumerlərdə e.ə. üçüncü minillikdə artıq mövcud olmuşdur. Çində isə ilk quldar dövləti e.ə. 14 əsrdə meydana gəlmişdir. E.ə. 11-ci əsrdə cjou tayfaları bu dövləti fəth etdi. E.ə. III əsrdə isə Çində ilk mərkəzləşmiş Xan imperiyası yarandı (ASE. X c., səh.351-352).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə oxuyuruq: “Xan” - Orta əsrlərdə Şərq ölkələrinin bir çoxunda feodal hakimlərin titulu daşıyan şəxs: (11-299). “ASE”-də də yazılmışdır: “Xan (türk dillərində xaqan, xakan, kaqan – hakim, monarx) – orta əsrlərdə Şərqdə hökmdar titulu” (ASE.X.səh.47).. “Xan” həm də “Çində imperator sülaləsi (e.ə. 206- eramızın 222 ili)” və “Çinlilərin özlərinə verdikləri ad” kimi izah edilir (ASE-X.səh.47).

Demək, xan titulu həm Çində, həm də türk xalqlarında geniş işlənmişdir. Yuxarıdakı nümunələrdən elə başa düşmək olar ki, “xan” Çin mənşəlidir. Çünki “xan” e.ə. 206-cı ildən eramızın 222-ci ilinə qədər Çində imperator sülaləsi olmuşdur. Türk xalqlarında isə “xan” titulundan orta əsrlərdə istifadə olunmuşdur. “ASE”-nin X cildində oxuyuruq: “Xantəpə – Azərb. SSR Füzuli ş.-nin cənub şərqində e.ə. 5-2-ci minilliklərə aid çoxtəbəqəli yaşayış yeri” (səh.51). Buradan aydın olur ki, Xantəpə vaxtilə o ərazilərdə yaşayan xanların adı ilə əlaqədardır. Zənnimizcə, “xan” sözü Çinə nisbətən Azərbaycanda daha tez işlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, S.M. Hüseynova Azərbaycan dilində işlənən titullar haqqında yazır: “1. Türk dillərinə məxsus olan titullar: xan, xanım, bəy, ağa, şad, xatun, tekin, boyar, çur və s.” (20-55). Demək, müəllif “xan” titulunu türk mənşəli hesab etmişdir.

Hər hansı ölkədə imperiya yaranandan sonra imperator da ola bilər. Tarixi faktlar bir daha sübut edir ki, Şumerlərdən törəyən Türklərdə (bəlkə də, türklərdən törəyən Şumerlərdə) “xaqan”/“kağan” və “xan” titulunun işlənmə tarixi daha qədimdir.

Tarixə nəzər salsaq, məlum olar ki, türk xalqları ən qədim dövrlərdən başlayaraq qərb ölkələrilə, xüsusən yunanlarla, qərb ölkələrindən isə Çinlə ölüm-dirim mübarizə aparmışlar. Ərəblərlə, slavyanlar və ruslarla olan qarşıdurmalar isə orta əsrlərdə (VII-XII əsrlərdən) başlanmışdır. “Orxon-Yenisey abidələri”ndən isə məlum olur ki, türklər çinlilərin ən qüdrətli rəqibləri olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, “ASE”-də oxuyuruq: “Xan sülaləsi dövründə (e.ə. 3 eramızın 3 əsrləri) Çin dövləti ərazisini Şərqi Asiya xalqlarını assimilyasiya etmək yolu ilə genişləndirirdi. Çinlilər sonralar özlərini həmin dövlətin adı ilə adlandırdılar” (ASE.X.səh. 363). Çin dövləti

dövründə (e.ə.221-207) türklərdən qorunmaq məqsədi ilə Böyük Çin səddi çəkilmişdir.

Demək, çinlilər Şərqi Asiya xalqları və torpaqları hesabına dövlətlərini genişləndirdikdən sonra özlərini həmin ad ilə adlandırmışlar. Bu, bir daha sübut edir ki, Asiya, o cümlədən türk xalqları ilə çinlilər o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, əsil çinlilərlə türk mənşəli çinliləri fərqləndirmək qeyri-mümkündür. Rus soy kökündə türklər əksəriyyət təşkil etdiyi kimi, çinlilərin də bir millət kimi formalaşmasında türklər müstəsna rol oynamışlar. Çinlilər işğal etdikləri ərazilərdə olan adları dəyişdirsələr də, indi də Çin ərazisində çoxlu türk mənşəli adlara təsadüf olunur: **Qaraqorum**, **Kunlun** (bəlkə də, Günlü) dağları, **Qobi**, **Alaşan** düzənlikləri, **Sarı** dəniz, **Sunqari** (**Sunqur//Sunqar//Şunqar** türk dillərində şahinlər sinfinə mənsub yırtıcı quş adıdır), **Yarkənd**, **Tarim** (tar və ya tur qədim türklərdə şəhər mənasında işlənmişdir), **Aksu** çayları, **Təklə - Məkan**, **Alaşan** səhra və çöl adları, **Turfan** (Uyğurlar yaşadıkları ərazilərin adı ilə kaşkarlıqlar, turfanlıqlar və s. adlanmışlar) çökəkliyi (ASE.X.səh.351-352).

Mərhum prof. Tofiq Əhmədov "Qədim şen coğrafi termininin mənşəyinə dair" adlı məqaləsində görkəmli alimlərdən R.Yüzbaşov, Y.N.Buşuyeva, A.K.Kurişcanov və başqalarına əsaslanaraq qədim türklərdə "şen" (onun şin, şin, şeni, şı, şən, şan, şen və s. variantları da vardır) sözünün "tikinti, tikili, qəsəbə, kənd, oba, yurd" mənalarında işləndiyini göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, "şen" sözü çuvaş dilində "üçün", qazax dilində "rütbə, yer,...olduğu yer", səlcuqlarda "baş vali", monqol dilində "qurd" və s. kimi mənaları vardır. Sonra müəllif Azərbaycan ərazisində **Vartaşen r.** (indiki Oğuz), **Qutqaşen r.** (indiki Qəbələ), **Şin**, **Şinəbənd**, **Metsşen**, **Noraşen**, **Sarkisaşen**, **Sardaraşen**, **Daduşen**, **Zərdənəşen**, **Kolxozaşen**, **Maçkalaşen**, **Miruşen**, **Saruşen**, **Seyidşen**, **Xonaşen** və s., Gürcüstanda **Axalşeni**, **Qoqaşeni**, **Tamaraşeni**, **Çavanşin** və s. kimi toponimlər nümunə göstərmişdir (22-63-69).

T.Əhmədov yazır: "...Antik müəlliflərin əsərlərində "şen" formantı ilə yaranan toponimlərin əksəriyyəti türklərin ən qədim yaşayış

məskənlərindən olan Kür-Araz çaylararası şərqi əyalətlərində qeydə alınmışdır: **Kambisena, Akilisena, Akisena, Kreksena, Komisena, Sakasena** və s. Bunu son dövr türkdilli zonaların toponimik landşaftı da təsdiq edir. Məsələn, Şərqi Türkünstanda **Davanşin, Buvarşin**; qədim xəzərlərdə: **Sarığşin**, Qərbi Türkünstanda **Devletşin**; Başqırdıstanda: **Çirmişen, Türkiyədə Türkeşen, Dedeşen, Kereşen, Harkaşan, Arpaşen, Tekreşen, Kirpeşen, Ardaşen, Türkdəşin, Gürleşen, Yamişen** və s.” (22-68).

Müasir Çin Xalq Respublikası ərazisində şan, şen və s. komponentli toponimlərə də təsadüf olunur: **Şandun** körfəzi, **Şanxay, Şenyan, Anşan, Luşan, Muqanşan, Tayşan, Çanşan** kurort mərkəzləri, **Çcunşan** Universiteti, **Şan (in)** dövləti (e.ə.16-11 əsrlər) və s. (ASE.X.səh.351-359).

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, Çin və türk xalqlarının xüsusi adları arasında qohumluq mövcuddur. Bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsi çox faydalı olardı.

“Xan” titulu və “xan” komponentli digər titulların mənşəyi haqqında bu vaxta qədər çox yazılmışdır. Biz hələ “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı monoqrafiyamızda xan (kağan, kaqan, qaan), ilxan (elxan), ataman, atabəy, təkin, şad, bahadır, bəy, ağa, tarxan, çur, oğul, yabqu, inad, xanzadə, paşa, alp, əfəndi, bikə, bəyim, xanım, xatun, xoca, axund və s. kimi türk mənşəli titullar haqqında ətraflı məlumat vermişik (54-180-186).

Elxanilər, İlxanilər dövlətində(1256-1357) isə hökmdarlar “elxan//ilxan” adlanırdı(ASE. IV c., səh.53). “Amu-Dəryadan Aralıq dənizinə və Dərbənddən İran körfəzinədək bütün ölkələr Hülakinin (1258-1265) hakimiyyəti altına keçdi. Beləliklə, yeni, beşinci monqol ulusu – Helakilər dövləti yaradıldı. Bu dövlətin hökmdarları Elxan rütbəsi daşıyırdılar” (15 -196).

Lakin “elxan” titulundan istifadə tarixi də qədimdir. Mirzə Bala “Azərbaycan tarixində Türk Albaniya” əsərində yazır: “Dequyqnes “Hunların, türklərin, moğulların...tarixi ümumisi” adlı əsərində qeyd etdiyi kimi, miladdan öncə ikinci əsrdə Qoyunlu türk dövlətinin böyük elxanı (hökmdarı) Çin imperatoruna yazdığı məktubunda özündən “Göy ilə yerin doğurduğu günəşlə ayın taxta çıxardığı

Qoyunluların böyük elxanı” – deyə bəhs edərdi” (“Azərbaycan” jur. N 10, 1989, səh.119).

Əski türklərdə bir el digər elləri özünə tabe edəndə əvvəki xaqanları da yerində saxlardı. Yalnız özü “Elxan” adı ilə onların rəisi mövqeyinə keçərdi. Elin timsalı olan Göy Tanrı sülh allahıdır. Elxan sülh dininin bir yayıcısı mövqeyindədir. Türk elxanları bütün türk ellərini sülhə dəvət edirdi, bütün xaqanlara “oğlum” – deyə müraciət edərdi.

Bütün elxanlıq dövrlərində Mancuriyadan Macarıstana qədər bütün Turan ərazisi çox məsul bir sülh və asayiş həyatı yaşamışdır. Çin dövləti iki dəfə Hunların ilk elxanı Metenin əlinə keçdiyi halda, imperatorluğu qəbul etməmişdir. Ən müzəffər yürüşlərində sülh təklif edildikdə Atilla da o sülhü qəbul edirdi (“Xəzər” jur. N2, 1990, səh.126-127).

“Xan: Oğuz xan, Qara xan, Bayındır xan, Qazan xan, İbrahim xan və s... Xaqan (kağan, kaqan, qaan): Bilge xaqan, Qapağan kaqan və s. V.U.Mahpirov T.A.Bertaqayevə əsaslanaraq göstərir ki, “xaqan” və “xan” eyni kökdən yaranmış variantlardır və “yer üzünü idarə etmək üçün göyden göndərilmiş” və ya “tanrı tərəfindən himayə olunan hökmdar” mənasında işlənir (“Sovetskaya tyurkologiya”, №1,1979. səh.22-28)”.

Kübra Quliyeva “Orxon adı haradan gəlmişdir” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Orxon antroponimi iki komponentdən or və xan hissələrindən ibarətdir. Or kökü özünün ilk inkişaf dövrlərində müstəqil bir vahid kimi işlənərək “yer” mənası bildirmişdir. Bu söz bütün qədim türk mənbələrində “yer” mənasında qeyd olunmuşdur... Əslində Azərbaycan dilində işlənən “yer” sözü də or kökünün variantıdır.

Müxtəlif türk tayfalarında bu, Or təkin, Or xan və Erlik (Yerlik) kimi tanınmışdır. “Xan” sözü “xaqan” sözünün fonetik modifikasiyaya uğramış variantıdır və öz inkişafında “xaqan” - “xaan” - “xan” kimi forma dəyişikliyinə uğramışdır (“Elm və həyat” jur. №4, 1991. səh.18).

Bəzi mənbələrdə “tanrının kölgəsi” adlanan və müxtəlif şəkildə işlənən “xaqan” titulunun geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Lakin bizə elə gəlir ki, bu titul qədim türklərdə böyük, igid, qəhrəman və s.

mənalarında işlənən “qara” sözü və “xan” titulunun birləşməsindən və fonetik cəhətdən dəyişilməsindən yaranmışdır. Bizcə, “yer üzünü idarə edən” “xan”la insan orqanizmini idarə edən “qan” sözü arasında sıx əlaqə vardır. Fars dilində qana “xun” deyilir. Yəqin ki, “xun” və “xan” sözləri “qan”ın fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır” (54-180).

Azərbaycan dilində “xırda dördbucaqlara bölünmüş bir şeyin qisimlərindən hər biri; dama, kvadrat, göz, bölgü” mənasında “xana” sözü də vardır. Fars dilində “ev, məskən” mənasında “xanə” sözü də vardır. Fars sözü hesab edilən “xanədan” (Bunun iki mənası vardır: 1. Qohumluq, ya vərəsəlik hüququna əsasən taxtda ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edən hökmdarlar sülaləsi; 2. Bir yerdə yaşayan böyük ailə, nəsil, xaniman), “xanədanlıq” (Böyük bir sülaləyə mənsubiyyət), “xanəgah” (Bir şeyx və ya mürşidin rəyasəti altında olan dərvişlərin yaşadığı yeri və ibadət etdikləri yer, təkyə, ibadətqah), “xanənişin” (Evdən bayıra çıxmayan, gününü evdə keçirən, daim evdə olan adamlar arasına çıxmayan), “xanəxərab” (Bədbəxt, zavallı, yazıq, evi yıxılmış), “xaniman” (ev-eşik, ata yurdu, ocaq, dudman, məskən), “Xanimanlı” (Xanimanı, yurdu, məskəni, ev-eşiyi olan) və s. kimi sözlər də vardır (11-299-300).

“Xanzadə, is. (xan və fars.zadə). Xan oğlu, xan balası, xan nəslindən olan adam...” (11-300). Burada isə “xan” türk, “zadə” isə fars sözü kimi izah olunmuşdur. Məlumdur ki, farslarda tarix boyu hökmdara “şah” və ya “padşah” deyilmişdir. Fars sözü kimi izah edilən yuxarıdakı sözlərin hamısının əsasında “xan” sözü dayanır. Bunların hamısı da xanın və onun ailəsinin yaşadığı ev ilə əlaqədardır.

Ən qədim zamanlardan başlayaraq ata və babalarımız Günəş, Ay ilə əlaqədar müxtəlif məzmunlu rəvayətlər yaratmışlar. Bu rəvayətlər “Ay, gün və Dədəgünəş əfsanələri” başlığı altında “Azərbaycan xalq əfsanələri” kitabında (Bakı. “Yazıçı” 1985. səh. 137-151) toplanmışdır.

Bir çox ümumi və xüsusi sözləri orijinal baxımdan tədqiq edən Əjdər Fərzəli “xan” titulu haqqında yazır: “Xan”ın açımı: Xan-Günəşin özüdür, onun qızıl rəngini təmsil edir: Kan-Qan-Xan. Günəşin Gün-Qun-Kun-/Hun/ adı görünür Kan-Qan komponentlərindən törəyib. İki

samit: k-n, q-n, x-n, h-n arasında /a/nın, /u/ ilə əvəzlənməsi Ulu Odun-Günəşin dünyaya nur göndərməsi ilə bağlı olub. Əlbəttə, Günəşin adı ilə bağlı sirin daha geniş araşdırmaya ehtiyacı var (31-28).

Azərbaycan antroponimiyasında “**xan**” və “xan arvadı” mənasında olan “**xanım**” komponentli çoxlu əsl adlar mövcuddur: **Xaqan, Xaqani, Xan, Xanad, Xanağa, Xanalı, Xanbaba, Xanbaxış, Xanbala, Xanbəy, Xanbulat, Xanbuta, Xanbutay, Xanjan, Xançoban, Xandadaş, Xandədə, Xandəmir, Xanəhməd, Xanəli, Xanəmi, Xanəmir, Xanər, Xangəldi, Xanhəsən, Xanhüseyn, Xanış, Xankərəm, Xankişi, Xanqabil, Xanqardaş, Xanqulu, Xanlar, Xanməd, Xanmədəd, Xanməmməd, Xanmər, Xanmirzə, Xanmurad, Xanmuraz, Xannam, Xanoğlan, Xanpaşa, Xanpolad, Xanrza, Fərhan, Fərizxan, Tərzixan, Fətixan, Fəttahxan, Firadxan, Göyxan, Gözəlhan, Gülxan, Günxan, Zahidxan, Zamanxan, Zəbixan, Zəfərxan, Zəlimxan, Ziyadxan** və s.

Qadın adları: **Abxanım, Abıxanım, Adxanım, Ağaxanım, Ağxanım, Ahuxanım, Axcaxanım, Aişəxanım, Almaxanım, Almazxanım, Anaxanım, Arzuxanım, Asiyəxanım, Asiyəxanım, Asyxanım, Ayatxanım, Ayətəxanım, Ayxanım, Ayişəxanım, Aynaxanım, Aysəxanım, Ayşaxanım, Bacıxanım, Badamxanım, Bağcaxanım, Bağdadxanım, Balaxanım, Ballıxanım, Banuxanım, Xanbəyi, Xanbəyim, Xanbibə, Xanbikə, Xandostu, Xangözəl, Xangül, Xanı, Xanıbəyim, Xanıcan, Xanıgül, Xanıqız, Xanı, Xanımağa, Xanımana, Xanımbacı, Xanımbala, Xanbəyim, Xanımbibə, Sarayxanım, Savadxanım, Sevdəxanım, Seyfixanım, Seyidxanım, Səbaxanım, Səbrıxanım, Zınaxanım, Zınətəxanım, Zöhrəxanım, Zülfətəxanım, Zümrüdxanım** və s. (55).

Beləliklə, Azərbaycan antroponimiyasında 800-ə qədər “xan” və “xanım” komponentli əsl adlar (onlardan 410 kişi, 370 qadın) mövcuddur.

Azərbaycan dilində “xan” komponentli ümumi sözlər də mövcuddur: xana, xana-xana, xanalı, xan-bəy, “**Xançobanı**”

(havası), xandostu, xangəldi, xan-xan, xanı (balıq), xanı kimi (-lər), xanımböçəyi, xanımcan, xanımqça, xanıməli (bitki), xanımxatın, xanımlaşmaq, xanımlıq, xanımotu, xanımsallandı (parça), xanlıq, xant (-lar), xantirmə və s. (12-279).

“Xan” sözü eyni formada və mənada rus dilinə də keçmişdir: xan, xanskiy, xanjə, xanstvo (xanlıq), xanşa (xan arvadı) və s. (60-453).

Azərbaycan toponimiyasında “xan” komponentli toponimlər çoxdur: **Xanabad** (Xocalı və Yevlax r-da k.), **Xanağa** (Qubadlı r-da dağ), **Xanağalı** (Bərdə r-da k.), **Xanyurdu** (Xocalı r-da k.), **Xanağahlı** (Bərdə r-da k.), **Xanalyan** (Masallı r-da k.), **Xanalı** (Şuşa r-da k.), **Xanallar** (Laçın r-da k.), **Xanbulaq** (Ağsu və Yardımlı r-da k.), **Xanbulaq** (Xanlar r-da dağ), **Xanqərvənd** (Goranboy r-da k.), **Xandan** (Əzizbəyov r-da – Bakıda qəsəbə), **Xandək** (Qubadlı r-da k.), **Xanəgah** (Qubadlı, Quba, İsmayilli, Culfa, Lerik, Cəlilabad r-da k.), **Xanəgahyolu** (Quba r-da k.), **Xanərəb** (Bərdə r-da k.), **Xanıllı** (Cəlilabad r-da k.), **Xanyaylağı** (Şəki r-u ərazisində dağ), **Xankeçən** (Sabirabad r-da k.), **Xankəndi** (Qarabağ vilayətinin paytaxtı, şəhər), **Xankəndi** (İsmayilli və Şamaxı r-da k.), **Xanlar** (Gəncə çayı sahilində şəhər. Eyniadlı rayonun mərkəzi), **Xanlarkənd** (Saatlı r-da k.), **Xanlıq** (Qubadlı r-da k.), **Xanlıqlar** (Qazax və Şərur r-da k.), **Xanlıqlı** (Lənkəran r-da k.), **Xanlıqoba** (Xaçmaz r-da k.), **Xanlıqpəyə** (Şuşa r-da k.), **Xanmədbinə** (Zaqatala r-da k.), **Xanməmmədli** (Zərdab və Neftçala r-da k.), **Xanyeri** (Xocalı r-da k.), **Xanoba** (Xocavənd r-da k.), **Xanxanımlı** (Bərdə r-da k.) və s. (16 -490-494).

Bunlardan başqa, Azərbaycan ərazisində “xan” komponentli bir çox tarixi abidə və s. adlara da rast gəlmək olur: **Xan Babək** (Azərbaycanda orta əsr yaşayış məntəqəsi – Babəkin düşərgə-məskənlərindən biri olmuşdur). **Xanabad** fabriki (1829-cu ildə Şəkiddə təşkil olunmuş manufaktura), **Xanes**, **Xan** (Qafqaz Albaniyasında çay), **Xanəgah** qız qalası (İsmayilli r-da müdafiə istehkamı), “**Xan-xan**” (Azərbaycan xalq tamaşası, oyun), **Xantəpə** (Füzuli r-da e.ə.5-2 minillikdə yaşayış yeri), **Xançobanı**, **Xançobanlılar** (**Azərbaycan**

tayfası), **Xançobanlı**, **Xançobanı** (Masallı, Salyan və İmişli rayonlarında k.), “**Xançobanı**” (Azərbaycan rəqs melodiyası) (ASE.X.səh.47-52).

Dünyanın müxtəlif xalqlarında da “xan” komponentli antroponimlərə təsadüf edilir: **Xan** Qan, **Xan** Xuan (X-XIII əsr Çin rəssamları), **Xantəmir** (XV-XVI əsr İran tarixçisi), **Xandzadyan** (erməni sovet yazıçısı), **Xanikov** (Nikolay Vladimiroviç. XIX əsr rus şərqişünası), **Xan** Yuy (VIII-IX əsr Çin filosofu) və s. (ASE.X.səh.47-49).

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların toponimiyasında da “xan” komponentli şəhər və qəsəbə adlarına rast gəlmək olur: **Xandıqa** (Yaqutiya MR, qəs.), **Xanino** (Tula vil. qəs.), **Xanka** (Xorəzm vil., ray. və şəh.), **Xankayskiy** (Primori vil., qəs.), **Xankinskiy** (Xorəzm vil., ray. və qəs.), **Xantay** (Cambul vil., qəs.), **Xantı Mansiysk** Tümen və Tomsk vil.- də yaşayan və özlərini xantı – adam adlandıran **xantılar** və **xantı** dili-uqor qrupuna mənsub xalq (Xantı Mansiyskiy vil., ray. və şəh.), **Xanabad** (Özbəkistan), **Xanabadski**y (Əndican vil.,qəs.), **Xanaka** (Tacikistan R, qəs.), **Xanata** (Kalmık MR, qəs.), **Xanda** (Yakutiya MR, çay), **Xanda qaytı** (Tuvın MR, düzən), **Xani** (Yakutiya MR, qəs.), **Xanka** (Primorski vil., göl), **Xanovey** (Komi MR, qəs.), **Xanskoe** (Krasnoyarsk vil., göl), **Xantayskoe** (Krasnoyarsk vil. göl), **Xantaysk** su anbarı (Krasnoyarsk vil.), **Xan-Tenqri** (Qazaxıstan və Qırğızıstan sərhədində Tyan-Şan dağlarının zirvəsi), **Xan-Ula** (İrkutsk vil. şəhər) və s. (98-265-266).

Dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan və qohum olmayan dillərində də “xan”/”kan” komponentli toponimlərə rast gəlmək olur: **Kan**, **Kanbalu** (Birma), **Kan** çayı (Laos), **Kana** (Səudiyyə Ərəbistanı), **Kana** burnu (Vyetnam), **Kanab**, **Kanuveral**, **Kanatak**, **Kanaqa** adası (ABŞ), **Kanaqava**, **Kanadzava** (Yaponiya), **Kanannur** (Hindistan), **Kanak**, **Kanqer** burnu (Qrenlandiya), **Kanqe** (Koreya), **Kan** qean (İndoneziya), **Kan** (Fransa), **Xan** çayı (Namibiya), **Xanabad** əyaləti (Əfqanıstan), **Xan-Azad**, **Xanakin** (İraq), **Xanam** əyaləti (Vyetnam), **Xanamaki** adası (Yaponiya), **Xanamnin** əyaləti (Vyetnam),

Xanay, **Xanay-am-Mayn** (Almaniya), **Xan-Baqdadi** (İraq), **Xanqay** yaylası (Monqoliya), **Xanqan** çayı (Koreya), **Xanqerfora** ştatı (Avstraliya), **Xanda** adası (Hind okeanında. Yaponiya), **Xanda** buxtası (Birma), **Xanda** buxtası (Benqal körfəzində, Birma), **Xandula** çayı (İspaniya), **Xanebukten** buxtası (Şvetsariya), **Xanekin** (İraq), **Xanover** əyaləti, **Xanertsburq** əyaləti (C Ə R), **Xanzi** (Botsvana), **Xanka** gölü (Çin-SSRİ sərhədində), **Xanko** (Finlandiya), **Xanna** əyaləti (Kanada), **Xannibal** ştatı, **Xantinqton** ştatı, **Xantsvill** – Alabama ştatı, **Xanna** ştatı (ABŞ), **Xannasan** şəh. (Koreya), **Xanoy** (şəhər və Vyetnamın paytaxtı), **Xan-Piesak** (Yuqoslaviya), **Xanpur** əyaləti (Pakistan), **Xanstxolm** (Daniya), **Xant** (Kanada), **Xanter** buxtası (Birma), **Xanter** adası (Avstraliya), **Xanter** adası (Fransa), **Xanter** çayı (Avstraliya), **Xantinqdon** qraflığı (İngiltərə), **Xantli** vil. (Şotlandiya), **Xantsvill** əyaləti (Kanada), **Xantsvill** (ABŞ, Texas ştatı), **Xanuyn-Qol** çayı (Monqolustan), **Xanford** (ABŞ, Vaşinqton ştatı), **Xanford** (ABŞ, Kaliforniya ştatı), **Xanxuxiyin-Ula** silsiləsi (Monqolustan), **Xan-Xuxey** silsiləsi (Monqolustan), **Xantsş** çayı (Kanada), **Xancjoy** əyalət mərkəzi, **Xancjovan** körfəzi, **Xanqu** şəhəri, **Xandan** əyaləti və şəh., **Xankoy** şəh., **Xantszyan**, **Xantszyan** çayı, **Xançcun** əyaləti, **Xançuan** əyaləti, **Xanyan**, **Xançen**, **Xanşoy**, **Xanşuy** çayı (Çin), **Xanya** inzibati mərkəzi (Yunanistan), **Xanya** körfəzi (Egey dənizində), **Xanya** (Yunanistan), **Xan-el** -Baqdadi (İraq). (99 – 147-148,403-404) və s.

Azərbaycan onomastikasında titullar əsasən tədqiq olunmamışdır. A.Paşayevin “Azərbaycan antroponimlərinin leksik problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasında (54) və “Azərbaycan antroponimikası” adlı monoqrafiyasında digər ad kateqoriyaları ilə yanaşı, titullar haqqında da məlumat verilmişdir (56 – 79-92). Bərsail Məhişoğlu isə “Dağlıq Qarabağın “xan” tərkibli toponimlərinin xüsusiyyətlərinə dair” adlı məqaləsində “xan” komponentli toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1.Xana məxsusluq bildirməklə adlaşmış toponimlər: Xankəndi, Aşağı Xanbağı, Yuxarı Xanbağı, Xanlıqtəpə, Xanabad və s. ; 2. “Xan” komponentli nəsil,

tayfa başçıların adları: Turabxan, Səfixanlar, Nabatxan, Bağırxan, Turabxanlı və s. ; 3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı “xan” tərkibli ad. Bu ad Xanaşın, Xanşinak şəklində erməniləşdirilmişdir. Lakin ad “Dədə Qorqud” ilə səsleşən kənd adı alınmışdır. Dastanda Xan Uşun adından “Xonaşın” adı yaranmışdır.

“**Bay** – Dövlətli, zəngin, varlı, bəy, böyük”, “**Bəy**” isə “Tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan zəngin, irəli gələn şəxs; başçı, rəis, hakim; toyu edilən, evlənən oğlan” kimi izah edilir(8 – 248-289).

Bəy, bay, bey, bek, bik, biy – türkdilli xalqlarda əvvəllər tayfa başçılarına, sonralar feodal əyanlarına verilən ad olmuşdur. Bir sıra başqa dillərə də keçmişdir Qızıl Orda xanı Özbək (1312 – 1342) müsəlmanlığı qəbul edən monqol feodallarına – noyonlara bəy adı verirdi. Türkiyədə mahal hakimlərinə “sancaqbəyi”, yüksək rütbəli zabıtlərə “alaybəyi” (polkovnik), bəylərbəyi (general-qubernator) və s. bəy rütbəsi verilirdi. 1934-cü ildə ləğv edilmişdir. 1705 – 1957-ci illər Tunisin irsi hakimləri bəy adlanırdı. İrənin bəzi yerlərində tayfa başçıları bəy titulu daşıyırlar (ASE. II, səh.139).

Bu vaxta qədər rus titulasında **boyar** titulu xatırlanmır. VI-IX əsrlərdə yaranan, böyük imtiyazlara malik olan, Rusiyanın daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynayan iri torpaq sahiblərinin daşdığı bu titul I Pyotrun dövründə tamamilə ləğv edilmiş və boyarların bir çox imtiyazları əllərindən alınmışdır.

Rus onomastikasında haqqında bir məlumat verilməsə də, bizcə, bu titul rürk mənşəlidir və M.Kaşğarının lüğətində “teginlərin ləqəbi” kimi izah edilən “bekər”in (49 – 339) fonetik hadisəyə uğramış formasıdır. Ancaq Rusiyada min ildən çox bir dövrdə geniş istifadə olunan “boyar” (bek-ər, yəni bəy-ər, ər bəy) Rusiya hüdudlarında yaşayan türk feodallarına xidmət etmiş, lakin bu titul digər türk xalqlarına keçə bilməmişdir. Hazırda Rusiyada “Boyarski” soy adından, Türkiyədə isə “Boyar” əsl adından geniş istifadə olunmaqdadır (56 – 177). Ukraynada **Boyarka** şəhəri, **Boyarka-Budaevka** ştq. vardır (98-39).

Tofiq Hacıyevin məlumatına görə, e.ə. 3-cü minillikdə Şumerdə “bay” titulundan istifadə olunurdu (Şumerdə ölkə başçısı Ur-Bay olmuşdur) (37 – 33). “Orxon – Yenisey abidələri” və “Kitabi-Dədə

Qorqud”da da “bəy” titulundan geniş istifadə olunmuşdur. Səfəvilərdə və xanlıqlar dövründə “bəy” titulundan geniş istifadə olunmuşdur. Səfəvilər dövlətinin həyatında bəylər mühüm rol oynamışlar. 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda bəy övladlarına “bəyzadə”, bəy arvadına və qızına isə “bəyim” deyərmişlər. “Bəydililər” isə Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynayan türkdilli tayfalardan biridir. XVI – XVIII əsrlərdə Səfəvi dövlətində və Osmanlı imperiyasında ölkə bəylərbəyiliklərə bölünmüşdü, bu əraziləri idarə edənlərə isə “bəylərbəyi” deyilirmiş (ASE. II, səh.140).

Azərbaycan onomastikasında **bay//bəy** komponentli antroponim və toponimlər çoxdur: **Baydar, Baydaş, Baykal, Baysar, Beysar, Beysər, Bəy, Bəyağa, Bəyalı, Bəyaslan, Bəybaba, Bəydadaş, Bəydemir, Bəyəmir, Bəyxan, Bəykişi, Bəyqulu, Bəylər, Bəymirzə, Bəynişan, Bəyrza, Bəyzad, Bəyzadə, Bəytəkin, Bəyim, Bəyimbacı, Bəyimcan, Bəyimnaz, Bəyistan və s.** (55 – 14,58), **Baydarlı** k. (Qax r.), **Bəyoba** k., **Bəyqışlaq** k. (Xaçmaz r.), **Aşağı Ağasıbəyli** k. (Göygöl r.), **Bəybabalılar** k. (Ağdam r.), **Bəydemirli** k. (Gədəbəy r.), **Bəydili** k. (Yevlax və Salyan r.), **Bəyəhmədyurd** k. (Abşeron r.), **Bəyi** k. (Kürdəmir r.), **Bəyimli** qəs. (Zərdab r.), **Bəyimli** k. (Ağsu r.), **Bəyimсарov** k. (Tərtər r.), **Bəyli** k.(Qəbələ r.), **Bəylik** k. (Saatlı r.), **Bayan** qəbirləri (Daşkəsən r.), **Bayat** qalası (Qarabağ xanlığının ilkin paytaxtı), **Bəydəbil** k. (Göyçay r.) və s. (16).

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində də **bay//bak//bey** komponentli antroponim və toponimlər vardır: **Bayalınov** Qasımalı (1902 - ?) – Qırğızıstan şairi, **Bayan** – Qədim rus xalq nəğməkarı, **Baybakov N.K.** (1911, Bakı - ?) – Sovet dövlət xadimi, **Baykov A.A.** (1870 – 1946) – sovet metallurqu və s. (ASE. I), **Beysənəliyeva** Bibisara (1926 – 1973) – qırğız balet ustası, **Beketov A.N.** (1825 – 1902) – rus bitki coğrafiyaşünası, **Beketov N.N.** (1827 – 1911) – rus kimyaçısı, **Beksadyan A.A.** (1879 – 1938) – ruspartiya xadimi, **Bek Nazarov** (1892 – 1965) – erməni aktyoru (ASE. II), **Bayqanın** qəs. və ray., **Baycan stq., Baykadam k., Baykanur qəs., Bayçunas stq., Beyney stq. və ray.** (Qazağıstan R), **Baydaras** körfəzi – Kar dənizində, **Baykal stq., Baykal** gölü, şəhəri, dağ silsiləsi (İrkutsk V), **Bayduk** adası – Oxat dənizində, **Baykal** k. və ray. (Sverdlov V), **Baykibaşev** k., **Baymak** k., ray. (Başqırdıstan MR), **Baykit** k., ray.,

Beysk ray. (Krasnoyarsk V), **Beysuq** limanı və çayı, **Beysuyek-Levıy** çayı (Krasnodar V), **Baymakliya** k. (Moldav R), **Bayraçki** ştq. (Ukrayna R), **Bay-Soot** qəs., **Bay-Tayqa** ray., **Bay-Xaak** k. (Tuvin MR), **Baysun** şəh., ray., **Bekabad** şəh., ray., **Bektemir** şəh. (Özbəkistan R), **Bektaş** ştq. (Türkmənistan R), **Beketovka** qəs. (Volqoqrad V), **Bekov** ştq. və ray. (Penza V) (98 – 21-22. 26), **Bayçur** k.(Voronej V.), **Bikin** şəhəri, çayı və rayonu (Xabarov V), **Bayangöl** ştq. (Buryat MR), **Bayanday** rayonu və kəndi (İrkutsk V) (ASE. II, səh.25,31).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **bay//bek//bey** komponentli onomastik vahidlər vardır: **Bayer** Adolf (1835 – 1917) – Alman kimyaçısı (ASE. I), **Bayar** Mahmud Cəlal (1883 - ?) – Türkiyə dövlət xadimi, **Bekerel** – 1788-ci ildən 1953-cü ilə qədər 4 görkəmli fransız fiziklərinin ailəsi, **Bəyati** Əbdülvahab (1926, Bağdad) – İraq şairi (ASE. II), **Beqiçev** ştq (Tula V), **Beqoml** ştq (Belarusiya R), **Bayautski** ray., **Beqevət** şəh. (Özbəkistan R) (98 – 25), **Bay** əyaləti, **Bayın** əyaləti, **Bayni**, **Bayse**, **Bayxe**, **Baytsaoqoy**, **Baytsyuan**, **Bayşen** əyaləti, **Bayşa** əyaləti, **Bayşaşuyku** su anbarı, **Bayşuy** əyaləti, **Bayyandin** gölü, **Bayandyan** gölü, **Bikon-Ku**, **Biketsi** rayonu (Çin), **Bay** gölü, **Baybay** adası, **Bayonbanq** adası (Filippin), **Bayan-Martin**, **Baylot**, **Beyq**-Peninsyula, **Beyker**, **Beyker-Leyk**, **Beşimo**, **Biq**-Aylend, **Biq**-Biver-Xays, **Biq**-River, **Biq**-Trayt-Leyk, **Qleys-Bey**, **Araktik-Bey** (Kanada), **Bayburt**, **Bayındır** ili, **Bey** dağı, **Beyrazare** ili, **Beyşexir** ili və gölü, **Biqa**, **Biqa**-diç (Türkiyə), **Baydoba** (Somali), **Baydaraqın-Qol** çayı, **Baydarik** çayı, **Baydaraq-Qol** çayı, **Baycint** (2 mərkəzi oymaq), **Bayasqalant** (Monqolustan), **Baye**, **Bayonna** (Fransa), **Bayir** (İordaniya), **Baykal** (Bolqarıstan), **Baykan** adası, **Baytilonq** körfəzi – Cənubi Çin dənizində, **Bikaner** (Hindistan), **Baylen**, **Bayona** (İspaniya), **Bayloq**, **Bayluq** (Əfqanıstan), **Baymok**, **Beqey** çayı (Yuqoslaviya), **Beqa** çayı, **Baya-Sprie**, **Bikaz**, **Biksad** (Rumıniya), **Beqender** əyaləti (Efiopiya), **Baya**, **Beren**, **Bekeş** (2 yerdə), **Beqete**, **Bekeşcaba**, **Bekeş** ovalığı (Macarıstan), **Beqna** çayı, **Beyarn** (Norvegiya), **Bayşu**-Alenteju, **Beyra-Bayşa** (Portuqaliya), **Beyker** (2 yerdə), **Bey**-Situ, **Bekli**, **Biq-Su** çayı, **Qleyşer-Bey**, **Kus-Bey** (ABŞ), **Baya-Mare** şəhəri, **Beyker** adası, **Bikar** mərcan adası (Sakit okean), **Beka** (Livan), **Bekili**

(Madaqasqar), Vest-Bey, Uest-Bey (Böyük Britaniya) (99 – 33,42,43,49), Bekar şəhəri, bax:Almerasiyx (İspaniya) (ASE.I, səh.74; ASE. II, səh.274), Beycəsultan (Türkiyədə e.ə.V-II minillikdə yaşayış məskəni (ASE. II, səh.74-75) və s.

“Bayan” komponentli toponimlər beynəlmiləl onomastik vahidlər çərçivəsində müəyyən lay təşkil etdiyinə görə, onlar haqqında ayrıca bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Bayan. İlhami Cəfərsöylü yazır: “Türk xalqlarının mifoloji düşüncəsində bayan teonimi öz çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu sözə türk və türklərlə təmasda olan slavyan dillərinin tarixi leksikasında teonim, eponim, antroponim və etnonim kimi rast gəlinir.

Bayan ilk öncə musiqi ilə, nağılla bağlı olmuş, tanrının köməkçisi kimi epik nəğməkarlığı himayə etmişdir” (28 – 42).

Müəllif qeyd edir ki, Bayan qırğız-qaysax eposunda eponimdir. O, Ablay xanın müğənnisi idi. Rus dastanlarında isə Bayan qədim nağılçı və dastan danışandır. Saxlarda Bayanay ruhların ümumi adıdır. Onlar meşə ruhuna Tua Bayanay, Su ruhuna Şu Bayanay deyirdilər. Altay türklərində isə xeyrixah ruh və tanrı Ülgenin köməkçisi Payana adı daşıyır. Qədim rus dilində nağılçı, falçı və ovsunçuya bayan, eyni zamanda bayalığ deyilirdi. O, gələcəyi görəndir.

Bulqar çarı Simlonun (X əsr) oğlunun adı Bayanus idi. Bizans tarixçilərinin verdikləri məlumata görə, o, cadugərliyi ilə mənimləmişdi ki, insanı qurda və istənilən yırtıcı heyvana döndərə bilirdi. Qırğızlar isə heyvanlardan bəhs edən eposa çavır bayan, yırtıcı quşların hamisinə isə çekir bayan deyirdilər.

Deyilənlərdən məlum olur ki, Bayan baş tanrının köməkçisi olmuş, türk dünyasında epik musiqiçiliyi himayə etmişdir. O, ovsunçuluğu və nağılçılığı özündə birləşdirmişdir. İnsanları qurda döndərmiş və düşmən üzərinə göndərmiş.

Bayan nə qədər ilahiləşdirilsə də, insan oğlu olmuşdur. VIII əsrdə uyğurlara tabe olan boylardan biri də Bayan adlanmışdır. Məşhur Avar xanlarından birinin, eləcə də Subedey Bahadurun qardaşı oğlunun adı Bayan idi.

Müəllif yazır: “Bayan Azərbaycan xalqının mənşəyinə daxil olmuş etnoslardan biridir. XX əsrin əvvəllərində Şəki və Gəncə qəzalarında Bayan obaları qeydə alınmışdı” (28 – 43).

Hazırda Azərbaycan və keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində, eləcə də dünyanın bir çox ölkələrində Bayan komponentli toponimlər mövcuddur: **Bayan** k. (Daşkəsən və Xocavənd r.), **Bayanul** ştq və ray. (Qazaxıstan R), **Bayanqol** ştq (Buryat MR), **Bayanday** k. və ray. (İrkutski V) (98 – 25); **Bayan** – Arxanqayski aymakında, **Bayan** – Qobi Altay aymakında, **Bayan** - Atrek, **Bayansayr**, **Bayanbulak** – Xentey aymak, **Bayanmunx** – Şərqi-Qobi aymak, **Bayan-Ula** – Dzabxan aymak, **Bayan** - Uluqey, Ulu qey – **Bayan-Uqedey** aymakının mərkəzi, **Bayanxonqor** – **Bayanxonqor** aymakının mərkəzi, **Bayanxuşu** (Monqolustan), **Bayan** - Xoto, **Bayan**, **Bayan** - Qol, **Bayan** - Obo, **Bayan** Xara - Ula sıra dağları, **Bayan** - Xudjen, **Bayan** - Xure (Çin) və s. (99-42).

Əldə etdiyimiz nümunələrdən (Biz əminik ki, dünyanın bir çox dillərində “**xan**” və “**bəy**” komponentli xüsusi adlar daha çoxdur) bir daha aydın olur ki, bir çox qohum və qohum olmayan dillərdə “**xan**” və “**bəy**” komponentli adlar mövcuddur. Tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmək məqsədilə biz ancaq bəzi faktları nəzərə çatdırdıq. Ümidvarıq ki, gələcəkdə çin, ingilis və başqa dilləri bilən tədqiqatçılar bu mövzunu daha geniş tədqiqata cəlb edəcəklər.

*Məqalə ““Xan” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər”
adı ilə çap olunmuşdur:
“Onomastika”.Elmi-onomastik jurnal.
Bakı. 2008. №3, səh. 106-114.*

8. “Bar//bər” və “bor//bur” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Uzun illərdən bəri topladığımız faktlar əsasında işıq üzü görən ««Od», «ocaq» və «pir» komponentli onomastik vahidlər», ««Sarı və «Sar» komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər», «Günəş», «Gün» və «Ay» komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər» və «Xan» komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər» adlı

məqalələrimizin oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılınması bizi bu sahədəki tədqiqatları davam etdirməyə ruhlandırır. Bu vaxta qədər dünya onomoloqları tərəfindən geniş tədqiqata cəlb olunmadığı üçün alimlərin diqqətini cəlb etmək məqsədilə müqayisəli onomastikaya aid tədqiqatları davam etdirmək fikrindəyik. Belə müqayisələr fantaziya kimi qiymətləndirilə də bilər. Lakin unutmamaq olmasın ki, bəşərin ulu babası Adəm Peyğəmbər (Ə.), nənəsi isə Həvva olmuşdur. Demək, bütün millətlər və onların dilləri bir kökdən – Adəm və Həvvadan və onların danışdığı dildən yaranmışdır. Ola bilməz ki, müxtəlif dillərdə ulu dilin qalıqları özünü göstərməsin. Tədqiqatlar göstərir ki, forma və mənaca uyğun gələn bu cür apelyativ (ümumi sözlər) və onimlər (xüsusi adlar) mövcuddur. Onları inkar etmək yox, tapıb üzə çıxarmaq lazımdır. Bu, tədqiqatçıların öhdəsinə düşən ən mühüm, çətin və mürəkkəb problemlərdən biridir.

Azərbaycan dilində «bar» komponentli sözlər çoxdur: bar, baraban, bardaş, bardan, bardaq, barak, barama, barani (-lər) (Bu, qədim türk tayfalarından birinin adıdır), barbar (Qədim türk tayfalarından birinin adı), barınmaq, barış, bart, barlanmaq, baronessa, baronet, baronluq, barı (hasar, çəpər), barı (Bağlayıcı kimi izah olunsa da, bu, ədatdır) və s. Bu sözlərdən düzələn yüzlərlə sözlər də mövcuddur (62 – 72-73).

Prof. A.Axundov omonim söz olan «bar»ın 11 mənada işləndiyini göstərmişdir. Onların bəzisinə nəzər salaq: «1. **bar**-ingiliscə ayaqüstü xidmət göstərən yer, kiçik restoran, qəlyanaltıxana; 2. **bar**-ingiliscə servanın içki şüşələri üçün ayrılmış bölməsi; 3. **bar**-farsca meyvə ağaclarının verdiyi məhsul, xeyir, mənfəət; 4. **bar**-farsca ocaq, od» və s. (6 -36).

Nümunələr içərisində «barak» sözündən başqa, digər izahlara etirazımız yoxdur. Çünki «barak» sözü rus yox, türk mənşəlidir. «Kitabi-Dədə Qorqud»dan bəllidir ki, oğuz igidləri müəyyən qəhrəmanlıq göstərəndən sonra onlara igidlik adı, at, taxt, bəylik və s. verilirdi. Məşhur türk alimi Ziya Göyalpın «Türklərdə əxlaq» adlı kitabında əski türklərdə ailənin dörd dərəcəsi – boy, soy, törkün və bark göstərilir. Müəllif göstərir ki, gənc evlənmək yaşına çatınca bir qəhrəmanlıq imtahanından keçərdi. Bu zaman yeni ad alar, eldaş –

vətəndaşlıq hüququ qazanar, atasının himayəsindən çıxar, xanın sərəncamına keçərdi. Həmin gənc ata malından payını alar, evləndiyi qız da öz ailəsindən «yumuş» adlı cehiz gətirərdi. Valideynlər birlikdə bir ev qurardılar. İzdivaca «evlənmək» və «ev bark sahibi olmaq» deyilməsi də bununla bağlıdır («Xəzər» j. № 2,1990. səh. 124-142). Yəqin ki, rus dilində «kəbin, nigah, evlənmə» mənasında işlənən «brak» sözü də elə türk dilində olan «bark» sözündən yaranmışdır (54 – 97).

Bizə elə gəlir ki, rus sözü hesab edilən «barak» da, ingiliscə «ayaqüstü xidmət göstərən yer, kiçik restoran, qəlyanaltıxana» da, hətta özündə məkan anlayışı bildirən və barlarda içilən içki ilə əlaqədar olan «servantın içki şüşələri üçün ayrılmış bölməsi» də, yaşayış məskənlərini – kəndləri, şəhərləri, hətta evləri odsuz, ocaqsız təsəvvür etmək mümkün olmadığı üçün farsca «ocaq, od» da qədim türk dillərində geniş yayılmış «bark»la əlaqədardır. Rus dilindəki «baraçnıy» sözü də «barak tipli tikinti» mənasında işlənir (58 – 56).

Qızıl Orda hökmdarı Urus xanın nəvəsinin adı **Brak xan** olmuşdur (108 – 25).

Çox maraqlıdır ki, Amerika hindularında **Barak** adlı şəxslərə də təsadüf olunur: «Ekspertlərə görə, Amerikanın yeni prezidenti ya Hilari Klinton, ya da qara dərilili **Barak** Obama olacaqdır» («YeniMüsavət»qəz. 10 iyul 2007).

Bəlkə də, türk gənclərinin igidlik, qəhrəmanlıq göstərərək daimi ad, bəylik, taxt, vəzifə, hətta evlənilib ev-eşik-bark sahibi olduğu vaxt keçirdikləri hisslərlə ingilislər barlarda şənləndikləri zaman keçirdikləri hisslər arasında oxşarlıq gördükləri üçün həmin yeri məhz «bar» adlandırmışlar.

Maraqlı faktdır ki, mənbələrdə «par» və «bar» komponentli söz və komponentlər fonetik dəyişikliyə uğramışvariantlarkimişlənir. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədžadənin «Azərbaycan tarixində türk Albaniyası» əsərində bunun şahidi oluruq: «Mirzə Balanın adı çəkilən əsərində Amu-Deryanın Sarıqamış çökəkliyində yaşayan Dahas qövminün **Apari**, yaxud **Pari** (ehtimal ki, **Baron**) adlanan bir qəbilə adı da çəkilir» («Azərbaycan» jur. №10, 1989. səh.125).

Baran isə qədim türk tayfalarından birinin adı olmuşdur. İlhami Cəfərsöylü «**Baranov**» soy adı haqqında yazır ki, Rusiyada ən qədim mülkədar nəslinin banisi Mirzə Jdan Baran soy adı daşıyırdı. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra Danil adını almışdır (Bizim araşdırmamıza görə, «Danil» adı «dan» - dan yeri, həyatın başlanğıcı və «il» - el sözlərindən yaranmış və «elin danı» mənasındadır – A.P.).

Baran soy adı dağ qoyunu sözündəndir və **Baran** Mirzə Jdanın üzvü olduğu qəbilənin adıdır. X yüzildə bulqar tayfalarından biri **barancar** adlanırdı. Cəlairlərin zamanında onların Türkiyədə **Baran** adlı qalası vardı. XX əsrin önlərində Stavropol quberniyasında və Qori qəzasında **Barancuq** adlı çaylar, Tiflis quberniyasında **Baran** köş adlı alet də olmuşdur. Orta əsrlərdə indiki Özbəkistanda **Barak**, Cənubi Azərbaycanda **Baranlı** adlı şəhərlər olmuşdur. Faruk Sumer belə hesab edir ki, **baran** qaraqoyunlu tayfalarından biridir. Onların adı türk dillərinə məxsus **baran** «qoç» sözündəndir (27 – 52,53).

Baran sözü olduğu formada və mənada rus dilinə də keçmişdir. Bu sözdən **baranina** - qoyun əti, **baranta** – qoyun sürüsü, **baraşək** – quzu, quzu dərisi, **baraşkoviy** – quzu dərisindən tikilmiş, **baraşkom** – qıvrım-qıvrım sözləri də yaranmışdır (58 – 56).

Vaxtilə Avropa və Rusiyada **baron** titulundan geniş istifadə olunmuşdur. A.Axundov **baron** ismini fransız sözü hesab etmiş və «Qərbi Avropada əsilzadə titulu» kimi mənalandırmışdır (6 – 37). «Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti»ndə isə **baronet** ingiliscə «İngiltərədə pulla alınan zadəgan rütbəsi» kimi izah edilmişdir (səh.23), ondan törəyən **baronessa** - «baronun qızı, ya arvadı», **baronstva** - **baronluq**, **baronet** - «İngiltərədə zadəgan rütbəsi» kimi sözlər də izah edilmişdir (58 – 56-57).

Bu da təəssüfləndirici haldır ki, bu vaxta qədər Avropa və rus titulasında **baron** sözünün etimologiyası haqqında müəyyən fikrə təsadüf edilmir. Bizə elə gəlir ki, həm forma, həm də mənə baxımından **baran** və **baron** sözləri arasında da bir yaxınlıq vardır. Şübhəsiz ki, hal-hazırda rus dilində işlənən **barin** (ağa və mülkədar), **barinya** (xanım, mülkədar arvadı), **barışnya** (qız, cavan qız),

barınka (xanımcıqaz) (58 – 56-57) titulları da «baron»dan törəmişdir. Rus dilində **paren** (oğlan, gənc, cavan), **parenyok** (oğlancıqaz) (59 – 386) sözlərindən də geniş istifadə olunur ki, bu da **baron** sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasından başqa bir şey deyildir. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, «b» və «p» samitlərinin əvəzlənməsi təkcə türk dillərində deyil, digər flektiv dillərdə də mövcuddur. Bu fikri **bir-pir-perviy**, **barit-porox** və s. kimi sözlər haqqında da söyləmək olar. Belə ki, **baritetimoloji** cəhətdən iki sözdən yaranmışdır: **bar//par** (parıltı, parlaqlıq) və **it//ot//od**. **Porox** sözü də etimoloji cəhətdən **por//par** (parıltı, parlaqlıq) və **ox//ax//ağ** (ağlıq özü də parlaqlıq, işıqlıqla əlaqədardır). Beləliklə, **barit** və **porox** sözləri arasındakı forma və məna yaxınlığını müəyyənləşdirmək heç də çətin deyildir.

Azərbaycan dilində **bar//bər//bor//bur** komponentli antroponimlərə də təsadüf olunur: **Barıqə**, **Barat**, **Baratalı**, **Baratbəy**, **Baratəli**, **Baratxan**, **Barxal**, **Barxan**, **Barxudar**, **Barış**, **Baris**, **Bərgah**, **Bərgüşad**, **Bərxudar**, **Bərsail**, **Bərşad**, **Bərzul**, **Buray**, **Burhan**, **Burhanəddin**, **Burxan**, **Burişad**, **Burla**, **Burlaxanım**, **Burlaxatun**, **Burşad**, **Burza**, **Burzu**, **Burzuxan**, **Bürhan**, **Bürşad**, **Bürhanəddin** və s. (54). **Baran** Türkiyədə ən geniş yayılmış adlardanıdır.

Qorqudşünas alimlərin fikrincə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənən **Burla** xatun, **Bəybura** bəy kimi şəxs adlarında və **Bəraq** adlı it adının əsasında **bur** komponentini qədim türk dillərində «boz qurd» mənasında olan **huri**, **bori**, **böri** sözləri ilə əlaqələndirirlər.

Çox maraqlı faktdır ki, Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) meraca **Buraq** adlı atla getmişdir:

İldırım Buraqı mindin dünyada,
Sənin gedişindən yumşaldı o da.

(«Leyli və Məcnun». səh.37)

«Buraq-Məhəmməd peyğəmbərin merac gecəsi mindiyi, başı insana oxşayıb qanadları olan atdır» («Leyli və Məcnun». səh.290).

Azərbaycan ərazisində eyni komponentli toponimlərə də rast gəlmək olur: **Baranbat** - Goranboy ray.- da dağ. Dağın adı türk dillərindəki **baran** (alaçıq, çadır) və **bat** (dağ yamacı) sözlərindən ibarətdir. Toponim qədim türkdilli **baran** tayfasının adı ilə bağlıdır. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqlarından biri də **baranilər** adlanır. Ümumiyyətlə, **Barani**, **Baronlu** kimi terminlərə Azərbaycan tarixində çox rast gəlinir. Qədim türk dilindəki **baran** (qoç) sözündən yarandığı da qeyd olunur; **Baraxum** – Xaçmaz ray.-da kənd; **Barzavi** – Lerik ray.-da k. və dağ. Dağ adı türk dillərindəki **bar//barı** (hündür, yüksək, uca) və talış dilindəki **vu** (yer) sözlərindən düzəlmişdir; **Bərzəku** – Astara ray., dağ. Toponim türk dillərindəki **bar//barı** (uca, yüksək) və talış dilindəki **ku** (dağ) sözlərindən ibarətdir; **Bartaz** – Zəngilan rayonu ərazisində dağ zirvəsi, k. və qəs.. Dağın adı **bar/bər** (uca, hündür) və türk dillərində olan, lakin müasir Azərbaycan dilində saxlanmamış **taz/tas** (çılpaq zirvə, qaya, daş) sözlərindən ibarət olub, çılpaq qayalıq, zirvə, yüksək dağ, hündür daş mənasını bildirir (16 – 70-71). Ancaq bizə elə gəlir ki, **taz/tas** Azərbaycan dilində eyni mənada **daz** formasında qorunub-saxlanmışdır. Onun «keçəl», «tüksüz baş» mənaları da vardır. Çox maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsərində yeddi rus soyundan biri də Bərtas adlanır:

Eşitdi rusların sərdarı Qıntal
 Ki, dövrən doğurmuş başqa bir əhval,
 Yeddi rus soyundan tərپətdi ordu,
 Hər qövmə uyan bir yaraşiq vurdu.
 Bərtasdan, Alandan, Xəzrandan hədsiz
 Sanasan sel kimi axdı dağ, dəniz...

(«İskəndərnamə».səh. 321)

Bu da həqiqətdir ki, N.Gəncəvinin təsvir etdiyi Çin və ruslar heç də indiki Çin və ruslar deyildir. Təsadüfi deyildir ki, şair xəzran dedikdə türk qəbilələrini nəzərdə tutmuşdur:

Onda çöl xalqının axınlarından
 Rahatlıq içində dincələr xəzran.

(səh. 238)

Xəzran – yeni xəzərlilər. Xəzər dənizinin şimal-qərbində və Volqa çayının hər iki sahilində yerləşən türk qəbilələrindən biri olmuşdur («İskəndərnamə», səh. 643).

Barxudarlı – Qazax ray.-da k.. Kendi barxudarlı nəslinə mənsub ailələr saldığına görə belə adlanmışdır (16 – 71), **Bərqov** – Quba ray.-da k. Toponim fars dilindəki bərq (suyun qarşısını kəsmək üçün düzəldilmiş bənd) və ov (su) sözlərindən ibarətdir (16 – 79). Çox maraqlıdır ki, «bərq» «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə ərəb, (16 – 51), A.Axundovun «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə fars (6 – 44), A.Quliyeva və M.Soltanovun «Məktəblinin izahlı lüğəti»ndə isə Azərbaycan sözü kimi izah olunmuşdur və «parıltı, işartı, güclü işıq» (43 – 22) mənalarında işləndiyi göstərilmişdir. Lakin bizə elə gəlir ki, «bərq» «parıltı, işartı, güclü işıq»la əlaqədar olsa da, Günəş şüasının suda əks olunması mənasında da işlənir. Əgər **Bərqov** sözünün ikinci hissəsi «ov» - «su» mənasında işlənmişsə, demək, «bərqov» sözünün sonuncu izahı daha düzgündür.

Eyni zamanda **bərq** sözü fonetik baxımdan **par//bər** sözləri ilə də səsləşir. Bu baxımdan **bərq** sözü ərəb və ya fars mənşəli hesab olunsa da, onun əsasında **par**, **ışıq** durur... Eyni mənərə **Bərdə** toponimində də özünü göstərir.

Bərdə – şəhər, eyniadlı rayonun mərkəzi. N.Gəncəvinin Hərüm adlandırdığı Bərdə V əsrdən Qafqaz Albaniyasının paytaxtı idi. Bərdə ərəb mənbələrində «ölkənin Bağdadı», «Arranın anası» adlanırdı... 944-cü ildə ruslar Bərdəyə hücum edərək viran qoydular. Daha sonralar Bərdə öz əvvəlki əzəmətini itirdi və kiçik yaşayış məntəqəsinə çevrildi. Mənbələrdə Partav (erməni), Bardos, Bardavi (gürcü), Bərdəə, Bərzəə (ərəb) adlanan yer adının yayılma arealı genişdir. Perm (Pirim sözü ilə necə də uyğun gəlir – A.P.) vilayətində Bərdə adlı 3 çay, 1 yaşayış məntəqəsi, Qərbi Sibirdə Bərdə çayı, Dağlıq Altayda Köhnə Bərdə adlı rayon, Türkmənistanda Bardalık adlı oba vardır. Maraqlıdır ki, e.ə. VIII əsrdə Manna şəhərləri arasında Parda şəhərinin də adı çəkilir. Tədqiqatçılar Bərdə və Parda adının eyni mənşəli olduğunu ehtimal edirlər. Toponimin hamı tərəfindən qəbul edilmiş elmi izahı yoxdur (16 – 80).

Bərgüşad - Ucar ray.-da k.,**Bərgüşad** toponiminin arealı genişdir: Bərgüşad sıra dağları, Bərgüşad çayı, Bərgüşad çökəyi və s. Toponimin birinci komponentini təşkil edən **bərgü** sözü qədim türk mənşəli **barq** (A.P.) tayfasının adıdır. .. Tərkibində şad / şat sözü olan yaşayış məntəqəsi adları geniş yayılmışdır. Oykonim «bərgülərin kəndi» mənasındadır (16 – 80). Qədim türklərdə şad / şat hökmdarın xanlığa hüququ olmayan övladlarına verilən titul olmuşdur. Onlar ancaq əyalət hakimləri, ordu başçıları ola bilərdi. Odur ki, toponim ola bilsin ki, Bərgüşad antroponimindən əmələ gələn etnonimin adından yaranmışdır.

Boranikənd – Salyan ray.-da k., Toponim **baranı** (etnonim) və kənd sözlərindən ibarətdir. Yaşayış məntəqəsini qaraqoyunluların baranilər tayfasına mənsub ailələr saldıqına görə belə adlandırılmışdır (16 – 93). **Borbor** – Dəvəçi ray.-da k. **Borbor** Azərbaycanın qədim ellərindən birinin adıdır. Cənubi Azərbaycanda da Urmiya şəhəri yaxınlığında da **Borbor** kəndi var (16 – 93), **Borsunlu** – Goranboy və Tərtər ray.-da k.. Yerli məlumata görə, guya kənd vaxtilə Türkiyənin **Borus** mahalından köçüb gəlmələr bina etmişlər. Türkiyənin Diyarbəkər əyalətində **Borsunqala** adlı kənd də vardır. Ehtimal ki, kəndin adı türkdillibarsil tayfasının adı ilə əlaqədardır (16 – 93). **Burvənd** – Sabirabad ray.-da k.,**Burzubənd** – Astara ray.- da k., Toponim talış dilindəki bərz (uca, yüksək) və band (kiçik dağ, təpə) sözlərindən düzəlmişdir. **Burzunbul** – Yardımlı ray.-da k., Kənd orada mövcud olmuş **Pirzumbul** pironun adı ilə adlanmışdır. **Burovar** – Talış dağ sisteminə silsilə və Cəlilabad ray.- da k., Toponim talış dilindəki **bur** (hündür, yüksək) və **var** (ver) sözlərindən ibarət olub, «hündür, yüksək yer» mənasındadır (16 – 100) və s.

Azərbaycan dilində **par//para** komponentli toponimlərə də təsadüf olunur: **Parağa** – Ordubad ray.- da k.. Bəzi tədqiqatçılara görə, toponim **para** və gah komponentlərindən ibarət olub, İran dillərində «kənd yeri» və ya «o biri sahilədəki yer mənasındadır. XIX əsrdə indiki kəndin yaxınlığında **Paradəşt** adlı yaşayış məntəqəsi də mövcud olmuşdur. **Parağaçay** – **Ordubad** rayonu ərazisində çay. **Parağa** – Ordubad rayonu ərazisində mineral su bulaqları.

Parağaçay – Ordubad ray.-da ştq, **Parakənd** – Gədəbəy ray.-da k. Oykönim **para** (qərb dialektlərində dənli və bostan bitkiləri üçün ayrılmış sahəyə deyilir), yaxud **parağ** // **parax** (heyvan saxlamaq üçün çəpərlənmiş yer) sözlərindən yarandığını da ehtimal etmək olar. **Parakənd** – Tovuz ray.-da k; **Parakəndsu** – Gədəbəy rayonu ərazisində çay; **Parçaxələc** – Salyan ray.-da k. (16 –404,405).

Azərbaycan dilində az da olsa **pər//pir** komponentli toponimlərə də rast gəlmək olur: **Pərvanlı** – Zərdab ray.- da k., **Pərdigiran** – Xaçmaz ray.-da k., **Pərdili** – Cəlilabad ray.- da k. XIX əsrin ortalarında Göyçay qəzasında yaşamış **pərdili** nəslinin məskunlaşması nəticəsindəyarandığı üçün belə adlanmışdır; **Pəri zamanlı** – Gədəbəy ray.- da k. Kəndi Tovuz rayonu Alakol kəndindən köçüb gəlmiş Pəri və Zaman adlı ər-arvad saldığı üçün belə adlanmışdır; **Pəri oğlular** – Ağcabədi ray.- da k., **Pəriçinqılı** – Kəlbəcər rayonu ərazisində dağ. Əsl adı Pəri çinqillığı. Çinqilliq buradakı Pəri bulağının adı ilə adlanmışdır. Pəri bulağının adı isə rəvayətə görə, Pəri adlı qızın burada özünü öldürməsi ilə bağlıdır; **Pərsədan** – Qax rayonu ərazisində dağ. Dağ öz adını oradakı **Pir** Sədan pirinin adından almışdır. **Pir** Sədan əslində Pir Seyidan sözünün dəyişikliyə uğramış şəklidir (16 – 407).

Keçmiş Sovetlər İttifaqına tabe olan müttəfiq respublikaların ərazisində də **bar** komponentli toponimlər vardır: **Bar** (Ukraynada şəh.), **Barabaş** (Primorski vil.- də k.), **Barabinsk** (Novosibirski vil.-də şəh.), **Barabinski** (Novosibirski vil.-də düz, ray.), **Baranixa** (Maqadan vil.-də qəs.), **Baranoviç** (Belorusiyada şəh., ray. və qəs.), **Baranovka** (Ukraynada qəs.), **Baranovka** (Ulyanov vil.-də k.), **Barançinski** (Sverdlovsk vil.-də qəs.), **Baran** (Belorusiyada şəh.), **Baraşi** (Ukraynada k.), **Barvenkovo** (Ukraynada şəh. və ray.), **Barquzin** (Buryatiyada ray., qəs., qoruq, dağ silsiləsi), **Barensdənizi**, **Barzas** (Kemerov vil.-də qəs.), **Barilo-Krepinskaya** (Rostov vil.-də k.), **Barmansak** (Kalmık MR), **Barnaul** (Altay vil.-də çay), **Baronskoe** (Voroşilovqrad vil.-də qəs.), **Barsakelmes** (Aral dənizində ada), **Barsem** (Tacikistanda qışlak), **Barskaun**

(Qırğızistanın Jeti-Oğuz ray.-da qəs.), **Barsk** (Ukraynada ray.), **Barsov** (Tümen vil.-də qəs.), **Barsuk** (Tula vil.-də qəs.), **Barta** (Latviyada çay), **Barbanq** (Tacikistanda qışlak və çay), **Barun-Xemçiri** (Tüvin MR-da ray.), **Barşatas** (Kazaxistanda k.), **Barşino** (Qazaxistanda k.), **Barış** (Ulyanov vil.- də dağ və çay), **Barışevka** (Ukraynada qəs.), **Barışevo** (Leninqrad vil.-də k.), **Baryatino** (Kaluqa vil.- də ray. və k.) və s. **Berqa** (Tacikistanda pik), **Berd** (Ermənistanda qəs.), **Berda** (Ukraynada çay), **Berdiqestyax** (Yaqutiya k.), **Berdiçev** (Ukraynada ray. və dağ), **Berask**(Novosibirskidə dağ), **Berdyuce** (Tümen vil.-də ray. və k.), **Berecan** (Ukraynada ray. və şəh.), **Berlik** (Birlik),**Berçoqur** (Qazaxistanda qəs. və dağ), **Berşad** (Ukraynada dağ və ray.) və s. (98 – 23,24,29,30).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **bar**, **bər** // **ber**, **bor**, **bur** komponentli toponimlərə təsadüf olunur. Onların içərisində **baran**, **baron**, **bark** və **barak** komponentliyə də rast gəlmək mümkündür; **Bar** (Yuqoslaviya və Fransa), **Bara** (Vyetnam və Sudan), **Baraka** (Sudan, çay), **Barakaldo** (İspaniya), **Barakibarak** (Əfqanıstan), **Barakoa** (Kuba), **Baram** (Çində çay, Malaziyada ada), **Baramanni** (Qayano), **Baran-di-Qracau** (Braziliya), **Baranova** (Sakit okeanda ada), **Baranten** (Fransa), **Baranuv-Sandomerski** (Polşa), **Baranya** (Macarıstan), **Baraona** (Dominikan R), **Baraona** (İspaniya), **Barate** (İndoneziya), **Barauni** (Hindistan), **Baraxas-de-Melo** (İspaniya), **Barbados** (Atlantik okeanında ada),.. **Barqa** (Çin), **Barqal** (Somali), **Bardai** (Çad), **Bardaev** (Çexoslovakiya), **Bardere** (Somali), **Bardiya** (Liviya), **Bari** (İtaliya), **Baria** (Vyetnam), **Barka** (Sudan), **Barka-di-Alva** (Portuqaliya), **Barkam** (Çin), **Barkel** (Çində rayon və göl), **Barkinç** (İngiltərə), **Barkli-İst**, **Barkli-Uest** (CƏR), **Barko-de-Avila** (İspaniya), **Barkoldayn**, **Barku**, , **Barli Barkli** (Avstraliya), **Barken** (Macarıstan), **Baro** (Nigeriya, Efiopiya və Sudanda çay), **Baroda** (Hindistan) və s. Bunlardan başqa, dünyanın bir çox ölkələrində **Bara**, **Bare**, **Barri**, **Barrou**, **Baru** və s. komponentli toponimlərə də təsadüf olunur (99 – 37-39).

Keçmiş Sovetlər İttifaqına tabe olan müttəfiq respublikaların ərazisində «ber», «bor», «bur» komponentli toponimlər çoxdur; **Berqa** (Tacikistanda İşkaşım silsiləsində pik), **Berd** (Ermənistanda qəs.), **Berda** (Ukraynada çay. Bu ad **Bərdə** şəhərinin adı ilə necə də səsleşir – A.P.), **Berdiqestyax** (Yaqutiya k.), **Berdiçev** (Ukraynada şəh. və ray.), **Berd** (Novosibir vil.- də ray. və şəh.), **Berdyuce** (Tümen vil.-də ray. və k.), **Berdyansk** (Ukraynada şəh., ray., Azov dənizində körfəz), **Berşad** (Ukraynada şəh.), **Bor** (Qorki vil.- də ray. və şəh.), **Bordun** (Qırğızıstanda qəs.), **Borki** (Ukraynada qəs.), **Borodino** (Ukraynada qəs., Krasnoyarskidə şəh., Moskva vil.- də qəs., Tula vil.- də qəs.), **Borçalı** (Gürcüstanda ray. və k. Tədqiqatlarda bu toponimin boz qurd mənasında **bori** sözündən yarıdığı göstərilir), **Bur // Pur** (Yaqutiya çay), **Buraevo** (Başqırdıstanda ray. və k.), **Burakol** (Qazaxıstanda qəs.), **Bureya** (Amur vil.- də ray. və qəs., çay), **Buribay** (Başqırdıstanda qəs. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Baybura şəxs adı ilə səsleşir. «Baybura» isə «böyük qurd» mənasındadır – A.P.), **Burla** (Altay vil.- də k. və çay, «Dədə Qorqud» dastanlarında Burla xatun adı ilə səsleşir), **Burli** (Qazaxıstanda k. və ray.), **Burukan** (Xabarovski vil.- də meteoroloji stansiya. Bu ad «buru» - qurd və «kan» - xan sözlərindən yaranmış və «Burxan» şəxs adı ilə səsleşir – A.P.), **Burulday** (Qırğızıstanda k.), **Burunday** (Qazaxıstanda qəs.), **Burxala** (Maqadan vil.- də qəs.) və s. (98 – 20-42).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **ber**, **bor**, **bur** komponentli toponimlərə təsadüf edilir: **Ber** (Fransada göl), **Berazka** (Polşada çay), **Berat** (Albaniya), **Berber** (Sudan və Somali), **Berq** (Norvegiya), **Berqama** (Türkiyə və İtaliya), **Berqen** (Almaniya, Niderlandiya, Norvegiya), **Berd** (Sakit okeanda ada), **Beri**, **Berik-apon-Tuid** (Almaniya), **Berk** (Avstraliya və Fransa), **Berkli** (ABŞ), **Bern** (Şvedsariya), **Berxa** (İspaniya), **Berxala** (İndoneziya), **Berxampur** (Hindistan); **Bor** (Sudan, Türkiyə, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya), **Bordzjan** (İran), **Borqer** (ABŞ və Niderlandiya), **Borqo** (İtaliya), **Borden** (Kanada), **Boreper** (Fransa), **Borken**

(Almaniya), **Bormida** (İtaliya), **Borsek** (Rumıniya), **Borka** (İspaniya və Peru), **Borçu** (Dunay çayının qolu), **Boreda** (Efiopiya); **Bura** (Geniya), **Buraqa** (Mali), **Burayda** (Səudiyyə Ərəbistanı), **Buranq** (Çin), **Burq** (Almaniya, Fransa), **Burqan** (Küveyt), **Burqos** (İspaniya), **Burdur** (Türkiyə), **Bure** (Efiopiya), **Burem** (Mali), **Burika** (Panama), **Bursa** (Türkiyə), **Buru** (Malaziya, İndoneziya), **Burxan-Budda** (Çin), **Burxan-Budda-Ula** (Monqolustan), **Burxame** (Türkiyə), **Burxanpur** (Hindistan) və s. (99 – 46-63).

Nümunələrdən bir daha aydın olur ki, hətta müxtəlif ölkələrdə eyni formalı toponimlərə də təsadüf olunur. Masallı rayonundakı Çaxırlı kəndi ilə İmişli rayonundakı Çaxırlı, Azərbaycanadakı Bərdə şəhərinin adı ilə Perm, Altay, Sibirdəki Bərdə (çay, rayon, oba və s.) toponimlərinin adları arasında hansı oxşarlıq, əlaqə varsa, beləoxşar toponimlər arasında da o oxşarlıq və əlaqə vardır. Müqayisəli onomastik tədqiqatların qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də o əlaqə və mənaları üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

*Məqalə çap olunmuşdur:
“Onomastika”. Elmi-onomastik jurnal.
Bakı. 2008. №4, səh.72-82.*

10. “Türk/tork/tirk” və “tor/tur” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Son tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın ən qədim və böyük xalqlarından olan, bəşər mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rol oynayan şumerlərin varisi hesab edilən türklər (Son tədqiqatlarda işəşumerlərin türk xalqlarından törəməsi göstərilir) uzun əsrlər boyu Çin, Rusiya, Avropa dövlətlərinin həyatında da silinməz izlər qoymuşlar. XX əsrin ikinci yarısında keçmiş Sovetlər məkanında türkçülüyü geniş təbliğ edən məşhur qazax alim və şairi Olyas Süleymenov qeyd edir ki, 626-cı ildə Bizans ərəblərə qarşı mübarizə aparmaq üçün xəzərlərlə ittifaq bağlayır. Bizans müəyyən mənada güclü Xəzər dövlətindən asılı vəziyyətə düşür. Bizans imperatorları Xəzər hökmdarlarının qızları ilə nigah bağlayırdılar.

V Konstantinin (741-775) arvadı da Xaqan qızı idi. Xristian adı İrina idi. Onun oğlu imperator IV Lev tarixdə **Xəzər** adı ilə şöhrət qazanmışdır. Diplomatik nigahın bu üsulundan (güclünün qızı vassala verilir) mədəşahlıq ideologiyası, daha doğrusu, onun qalıqları öz əksini tapmışdı: ailənin başçısı qadın idi, övladları da ana nəslinə mənsub olur (66 – 116-117).

O.Süleymenov yazır ki, əvvəllər 1124-cü ildə ərəblər Gürcüstanı işğal etmişdi. Taxt-tacı əldən çıxmış Gürcü çarı IV David qıpçaq xanı **Artikin** qızına elçi düşür. Rus salnamələrində **Artik xan – Otrok, Otrak**, gürcü salnamələrində **Atraxa** adlanır (66 – 118). Çox maraqlıdır ki, hazırda Ermənistanda **Artik** rayonu, **Artik** şəhəri və şəhərin yaxınlığında e.ə. XIV-IX əsrə aid **Artik** qəbiristanı da vardır (ASE. I səh. 408). Bəlkə də, Kırmda vaxtilə Ümumittifaq pioner düşərgəsi kimi bütün dünyada şöhrətlənən **Artek** şəhəri də bununla əlaqədardır.

Bundan əlavə, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə də **Arta** və **Art** komponentli antropnim və toponimlərə təsadüf olunur. **Artabaz** – e.ə. I əsrdə yaşayan Atropaten hökmdarı, **Artabaz** – Artabazın nəticəsi, **Artabazan** – e.ə. III əsr Atropaten sərkərdəsi, **Artakserks** (e.ə. 465-424) - İran şahı, **Artamonov** Mixail İllarionoviç (1898-1972) – sovet arxeoloqu, tarixçi, **Artaniya** – IX əsrdə Rus torpaqlarının üç mərkəzindən biri, **Artaşat**- Ermənistan ərazisində Araz çayı sahilində yerləşən şəhər və rayon, **Artaşes I, Artaksi** – e.ə. 189-cü ildən Ermənistan çarı, **Artemida** – Qədim yunan mifologiyasına görə məhsuldarlıq, Ay ilahəsi, **Arta** (Yunanıstan, İspaniya), **Artvin, Artos, Arfova** (Türkiyə), **Artua** (Fransa), **Artuş** (Çin), **Artıqas** (Uruqvey) və s. (ASE. I səh. 406-407).

O.Süleymenov yazır ki, Bizans vahid və qüdrətli bir dövlət olduğu halda, rus udel knyazlıqlarına parçalanmışdı. Bu knyazlar xəzər, peçeneq və poloveslərdən şahzadə qızlar almaqla qadın qohumlarının hesabına (Onlara **torkinlər** deyilirdi. **Torkinlər**, yeni arvadın qohumları xüsusi imtiyazlara və hüquqlara malik idilər) öz ərazilərini genişləndirməyə nail olurdular... Arvadın mənsub xalqı türklər «tork» adlandırılırdılar. Bu söz rus dili qrammatikasının

tökamülü nəticəsində «Torki» şəklini almışdır. Özünü «uzi» adlandıran köçəri tayfanı salnaməçilər belə adlandırdılar (66 – 119). «İqor polkunun dastanı»nın türklərə məxsus olması haqqında tutarlı orijinal fikirlər söyləyən O.Süleymenov qeyd edir ki, dastanda Olek «Olek-xaqan», «Olek- kaqan» da adlanır. «Xoti» sözü isə həm «arvad», həm də «xatun» kimi də işlənmişdir. «Boyan» dedi: Svyatoslavın xatını da, Oleqin qadını da... poleves qızları idi» (66 – 104).

Bir məsələni də xatırlamaq yerinə düşər. Məlumdur ki, rus titulaturasında geniş işlənən **knyaz**“qədim rus və litva dvoryan titulu kimi izah olunur (85 – 167). Eyni sözləri ən qədim dövrlərdən Rusiyanın daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynayan **boyarlar** (bəy ərlər) haqqında da söyləmək olar. I Pyotr tərəfindən bütün imtiyazları əllərindən alınan və saraydan uzaqlaşdırılan türk bəy ərlərinin **boyar** adı heç titul kimi də qəbul olunmur.

O.Süleymenov yazır: «Knes» sözü- qərbi slavyan dilindəki «knez» (ağa, knyaz) sözünün şifahi formasıdır, çox güman ki, kon (kan, xan) titulunun yazılış» formasıdır (66 – 49-105).

Knyaz (polyakca kniaz, çex dilində knize, serb-xorvat dilində knez) – orta əsrlərdə slavyanlarda və digər xalqlarda feodal monarxiya dövlətinin və ayrıca siyasi qurumun başçısı, zadəgan titulu (ASE. V, səh.425).

Polşada ilk knyazlıqlar VIII-IX əsrlərdə (ASE. VII, səh.587) yaranmışdır. Serb-xorvatların adı ilk dəfə IX əsr mənbələrində çəkilir, xalq kimi IX-XIV əsrlərdə, millət kimi isə XIX əsrdə formalaşmışdır (ASE. VIII, səh.356). Çexlərdə isə XII əsrdə ilk feodal dövləti (knyazlıqlar) yaranmışdır (ASE. X, səh.322). Litvada X-XII əsrlərdə feodal münasibətlər bərqərar olur, dövlət xarakterli ərazi birləşmələri meydana gəlir (ASE. VI, səh239).

Titulların meydana gəlməsi dövlətçiliklə, dövlətin və cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. “Knyaz” titulunun yarandığı iddia edilən xalqlarla və onların dövlətləri ilə müqayisədə türk xalqlarının dövlətçilik ənənələri müqayisəyə gəlməz. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, F.A.Cəlilovun “Qədim az//as etnonimi” adlı məqaləsində göstərilir ki, qədim zamanlardan az//aslar Şimali Qafqaz, Orta və Kiçik Asiya,

Altay və Azərbaycanda geniş yayılan türk tayfaları olmuşlar (18 – 115-116). Mənbələrdə Troya müharibələrində iştirak edən **az//aslar** haqqında məlumatlar da vardır.

Müqayisələrdən bir daha aydın olur ki, **knyaz** titulu Rusiya hüdüdlərində yaşayan türklər yarada bilərdi. Bu baxımdan O.Süleymanovun bu titulu haqqında söylədikləri fikirlər həqiqətə daha yaxındır. Bu titulu Rusiya mühitində yaşayan türklər yaratsa da, ancaq Rusiya hüdüdlərində işlənmiş, lakin Rusiyadan kənarında yaşayan türk xalqlarına keçməmişdir.

Kiyev-Rus dövlətinin möhkəmlənməsində, ərazisinin genişləndirilməsində fəal iştirak edən türklər öz adlarını toponimlərdə əbədiləşdirmişlər. Aşağıdakı toponimlər türk tayfalarının Kiyev ərazisində məskən saldıqlarını sübut edən faktlardır: **Topçinovo** şəhəri, **Torsk** kəndi (Xarkov vilayətində), **Torç**, **Torçin** meşəsi, **Torçanka** çayı, **Torçitsa** kəndi, **Torça** çayı, **Torçitsk** təpəsi (Kiyev vilayəti), **Torçin** şəhəri, **Torçits** kəndi, **Torkov** şəhəri (Podolyada) və s. **Torçesk** şəhəri isə udel knyazlarının hərbi çəkişmələri tarixində türk məskənlərinin mərkəzi rolunu oynamışdır (66 – 120). Bu faktlar bir daha göstərir ki, türklər təkcə onların adlarını qoruyub-saxlayan şəhər və kəndlərdə deyil, cənubi rus şəhər və qəsəbələrinin də qarışıq əhalisinin bir hissəsini təşkil etmişdir.

Türk və rus xalqlarının bu cür qaynayıb-qarışmasının, qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi kökləri haqqında İlhami Cəfərsöylü A.Bakıxanova əsaslanaraq (Əslinə qalsa, bu barədə F. Rəşidəddinin «Oğuznamə» və Əbül Qazi Xivəlinin «Şəcərəyi-türkmən» əsərlərində də geniş məlumat verilmişdir) yazır ki, urusların adı şərq tayfaları arasında çəkilir. Deməli, uruslar da xun və türklər kimi **Turan** tayfaları olmuş, sonra qərbə doğru hərəkət etmişlər... **Urus** Yafətin üçüncü oğlu, **Türkün** qardaşdır (28 – 15).

Yafətin üçüncü oğlu **Urus Türkün** qardaşdır. Türk xalqlarında müxtəlif variantlarda bu addan geniş istifadə olunsada, **rus etnosları** tarix səhnəsinə yalnız IX əsrin əvvəllərində çıxmışlar. Tarixi mənbələrdə isə **“türk”** sözünün işlənmə tarixi də çox qədimdir. Məsələn, Şumer dilində “Tir” – “Tirik”, “Tiri”, “Diri” (Türk) etnonimi varsa, Fransada tapılan Qlozel kitabələrinin 4500 il yaşı varsa və

yazıların əlifbası “Orxon-Yenisey” kitabələrinin əlifbası ilə eynidirsə, demək, türk xalqları dünya xalqlarının tarixində mühüm rol oynamışlar. Türk xalqlarının müəyyən hissəsini təşkil edən azərbaycanlıların da bu uğurlarda öz payı vardır. İslama qədər qədim Azərbaycan torpaqlarında çoxlu dövlətlər yaranmışdır. Onların çoxu bəyliklər olsa da, qüdrətli dövlət, hətta imperiya səviyyəsinə yüksələnlər də olmuşdur.

Prof. Firidun Cəlilov “Qədim Azərbaycanda Quti dövləti” adlı məqaləsində göstərir ki, m.ö. XXIII əsrdə Azərbaycan ərazisində yaranan ilk belə qüdrətli dövlət məhz “Quti Eli” (M.ö. 2200-2109) adlanan dövlət olmuşdur. Xarici düşmənlərə qarşı 70 boyu özündə birləşdirən qutilər sonralar qüdrətli dövlət yaratdılar. “Quti” adı o dövrdə subar, turuk (türk), kuman, bars, börü, qarqar, azər, zəngi və s. türk tayfalarının ümumi adı kimi işlənirdi. Bu dövlətdə elbəyilərin çoxu təmiz türk adları daşıyır: Yarlaqab, Yarlaqaş, Yarlaqan, Sarlaqab, Elulu(meş), İnim-Abaqeş, Kurum, Tirikan və s. Sonra müəllif bu adların qədim türk abidələrdə işlənən paralellərini də vermişdir: Yarlaq (Yarlakar, Yarkın), İnim-Abaqeş (İnim Kultigin), Kurum (Kurum xan), Kilulumeş (Elalmış, Eltutmuş), Tirikan (Türükan, Tarkan, Diri kan) və s. Hətta 553-cü ildə 17-ci avar (türk) hökmdarının Kutı-xan adını daşması, Qutlu, Qutluq kimi adlarda qədim “qut” (uğur, ruh, can) sözüümüzün Tantanın verdiyi hakimiyyət anlamında işlənməsi də qutilərin tarixi baxımdan tutalqa verir (Onu da qeyd edək ki, müəllifin fikrincə, 4 min il bundan qabaq yaranan Quti Elində qonşu Akkad, Şumer, Elam dövlətlərindən fərqli olaraq hakimiyyət irsi olaraq atadan oğula ötürülmürdü. Elbəyilər də, hökmdar da ümumi səsvermə yolu ilə seçilərdilər. Yəqin ki, dövlətin “Quti Eli” adlanması da bu dövlətin bütün Şərq aləmində ilk demokratik dövlət quruluşu olması ilə bağlı olmuşdur) (“Yeni Müsavat” qəz., 9-10 may 1999).

İ.Cəfərsoylu türk əsilli rus yazıçısı **Turgenev** İvan Sergeyeviç (1818-1883) haqqında qeyd edir ki, onun babası Mirzə **Turgen** XVI əsrdə Qızıl Ordadan böyük knyazın xidmətinə gəlmiş, rus knyazlarına xidmət etmişdir. M.Kaşqarının divanında **Tarken** şəhər adı kimi işlənmişdir. Sultan Səncərin və Məlik şahın arvadının adı **Terken**

xatun idi. Xristianlıqdan qabaqkı çuvaşlarda **Turken** adı və **turkan** eli olmuşdur (28 – 45).

Firudin Cəlilov göstərir ki, türk-azər boyları başqa adaşları (az, as, asar, azaq, kəspi, qazax, xəzər) ilə bərabər, müxtəlif regionlarda türk toplumları içərisində görünməkdədir. Hətta bu günlərdə Bakıda qonaq olan məşhur alim Tur Heyerdal Norveç kralları soyunun vaxtilə Azərbaycandan gətirmiş azər boyu ilə bağlı olduğunu israrla söyləyirdi (“Yeni Müsavat” qəz., 2 iyun 1999).

Bu alim haqqında əlavə məlumatımız olmasa da, onun adındakı “**Tur**”a əsasən inamla demək olar ki, onun ulu babaları da elə türk olmuşlar.

Şərqi Afrikada **Türkan** adlı yaşayış məskəni və göl vardır (ASE. IX. səh. 380). Bakı şəhəri ətrafındakı qəsəbələrdən biri də **Türkan** adlanır. Görəsən, bu, təsadüfidirmi?

Ə.Fərzəli qeyd edir ki, türk sözünü macarlar **torok**, ruslar **tyurk** (**turok**), italyanlar **turko**, yunanlar **turkos**, farslar **turk** və s. şəkildə tələffüz edirlər. «Avesta»da **tur** və **tura** adlı bir millətdən söhbət gedir. Urartu yazılarında da **Turu** adlı bir vilayət xatırlanır. Bir qism türklər onlara «turlar», yəni «duranlar» demişlər. Əski türkcədə və bugünkü Orta Asiya ləhcələrində «durmaq», «turmaq» kimi işlədilir. Zaman keçdikcə yabançı millətlər tərəfindən «tur» adı köçəri türklərə də aid edilmişdir (31 – 182-183).

Tədqiqatlar artıq sübut etmişdir ki, Homerin təsvir etdiyi **Troya** şəhəri mehz Türkiyənin ərazisində olmuşdur (31 – 184). Eyni fikri Beytulla Şahsoylu «Troya və troyalılar» adlı məqaləsində də təkrar etmişdir: «Hazırda troyalıların vətində türklər yaşayırlar. Avropada çox vaxt Kiçik Asiya türklərin və troyalıların vətəni kimi qarışdırılıbdı... XIII əsrə aid bir avropa mənbəyində «Troya» həm də «Türklərin ölkəsi» adlandırılıbdır...» «Tür» və «Türk» sözlərinin qədim dünya xalqlarında, xüsusilə Kiçik Asiyada geniş yayılması da «Troya» ilə «türk» anlayışları arasında müəyyən tarixi, etnik əlaqələrin olmasına dəlalət edir» (67 – 19-20).

Çingiz Qaraşarlının “Əfsanənin izi ilə” adlı məqaləsində bu məsələlərə toxunulur. Müəllif E.A.Melnikovun “Drevneskandinavskoe qeoqraficeskoe soçineniya” (Moskva, 1986) adlı əsərinə əsaslanaraq

yazır ki, Skandinaviya mənbələrində etnik mənşələri məlum olmayan troyalıların-trakların türkdilli xalqlarla bağlanması böyük marağ doğurur. Əsərin bir yerində deyilir ki, şimal ölkələrində Asiyadan gəlmə türklər sakin olmuşlar. Onların dili Sakslandda (İlk komponent **sak** eyni adlı türk etnonimi ilə də bağlı ola bilər – A.P.) (Almaniya), Danimarka, İsveç və İngiltərənin bir hissəsində yayılmışdır. Bu xalqın başçısı Tar oğlu Odin idi. Demək, onun rəhbərliyi altında şimal ölkələrinə gəlmiş türklər və troyalılar eyni bir xalq hesab olunur və onlar buraya məhz Troyanın yerləşdiyi Kiçik Asiyaqdan gəlmişlər. Həmin mənbədə bu xalq həm də “as” adlanırlar.

Homer də dəfələrlə qeyd etmişdir ki, traklar troyalıların tərəfində vuruşmuşlar. Mənbələrə görə, Troyada ən əvvəl Nuhun oğlu Yafətin oğlu Tiras yaşamış və türk xalqı ondan törəmişdir. Xəzər xaqanı İosif məktubda yəhudilərə yazır ki, onun xalqı Yafətin oğlu Toqarmadan törəmişdir. Demək, Skandinaviya mənbələrində göstərilən “Turas Nuhun oğlu Yafətin oğludur” fikrini İosif daha dəqiqləşdirir. Maraqlıdır ki, Troyanın əfsanəvi ilk çarı Tros da bu adlarla səsleşir. Türk, trak və troyalıların etnik yaxınlığını onların ulu babalarının Turas, Tir-e (Turas) və Tros adlarında da görmək olur.

Xəzərlərdə Tirasın qardaşı Bizal da, Tarna da tayfa adıdır. Homerin “İlliada”sında Troyada da Tarna adlı diyar var. Trak etnonimiyasında da “bizalt” adlanan tayfa var. Trak – Türk etnonimiyasındakı oxşarlıq bir çox söz və adlarda özünü göstərir: Tiras – Tirs, bizalt – bizal, aqamirs – aqamir, Dinis – Deniz, Kotus – Kutuz, Teres – Teris və s.

Adətən trak yazıları Hind-Avropa mənşəli hesab edilir. Lakin İtaliyanın qədim sakinləri olan Etruskların dilindəki bir çox ad titullar qədim türk, o cümlədən Trak və Troya mənşəli adlarla səsleşir. Məsələn, qədim türklərdə tayfa, Troyada tayfa, yaxud yer adı olan Tarna etrusk yazılarında şəxs adıdır.

Qərb mifologiyasında İtalyanların qədim sakinləri olan etruskların ulu babası kimi tanınan Tirsən trak, türk və troyalıların aid olduğu Tiras, Tirs (Turis),Tros ulu əcdadlarının adları ilə səsleşir. Sanskrit dilində “türk” etnonimi “turuşka”, qədim Misir yazılarında etruskların qədim adı “turşa” eyni səsleşir. “Turşa” latın dilində

“turskus” yunan dilində isə “tursen” və ya “turren”dir. Demək, “etrusk” etnoniminin də əsasında “turskus”, yəni “turs” sözü durur.

Antik dövrün sənətkarı Vergilinin “Enenda” əsərində etruskların rəhbəri “Tarxon” adlanır, etrusk yazılarında isə onların rəhbər titulusudur. Qədim türk xalqlarındakı “Tarxan” rəhbər titullarındandır. Qədim türk dilində Altun Tamğan, Tarkan, Aylıç Tarkan, Bağa Tarkan, Kutluk BağaTarkan kimi adlarında rast gəlirik. Burada “bağa” sözü də diqqəti cəlb edir. Bu söz etrusk yazılarında “paxa” kimi yazılır. Türk dillərində isə “paxanati, paxaturas” olduğu kimi yazılır. “Paxaturas” qədim türk dillərində qaranlıq mənşəli “bağatur” titulusunu xatırladır. Bu söz “paxa” titulu və etruskca “övlad”, “nəsil” mənalı “tur” sözündən ibarətdir və etruskca “bağa övladı”, “bağa nəslı” mənasında işlənir (“Ulduz” jur. N 2. 1989, səh.90-92).

Çingiz Qaraşarlının zəngin məlumat verən məqaləsi “Əfsanenin izi ilə” adlansa da, nümunələrlə əsaslandığı elmi mülahizələr reallığı düzgün əks etdirir. Məqalə türk tayfalarının Avropa xalqlarının həyatında oynadığı mühüm rol haqqında oxucuda geniş təsəvvür yarada bilir. Müəllif “Troya” və “türk” anlayışları arasında olan əlaqəni əyani şəkildə göstərməyə nail olur.

Tatar onomoloqu Homer Sattarov «Tatar dili və toponimiyası tarixində «şəhər» və «kənd» oykonimik terminləri» adlı məqaləsində yazır: «Qədim türk dilində tura və balıq terminləri «şəhər» mənasında işlənmişdir» (Göstərilən məqalə. «Sovetskaya tyurkoloqiya». №1, 1988. səh. 47). Həm MDB məkanında, həm də digər xarici ölkələrdə az da olsa «balıq» komponentli toponimlərə təsadüf olunur: **Balıksa** qəs. (Krasnoyarsk vil.), **Balıkçı** qışlağı, **Balıkçı** rayonu (Özbəkistan), **Balıkşi** qəsəbəsi, **Balıkşi** rayonu (Qazaxıstan) (98 – 23), **Balıkpapan** əyaləti (İndoneziya), **Balikesir** ili (rayon) və həmin ilin mərkəzi (Türkiyə) və s. (99 – 35). Çinin indiki paytaxtı Pekin şəhərinin və Pekin çayının qədim adı **Xanbalıq** kimi qeyd olunur.

H. Sattarov adı çəkilən məqalədə keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində olan “tor”, “tur” komponentli oykonimlərə aid bəzi nümunələr də göstərmişdir: Kızıl-Tura, Çimqi-tura, Kasım-tura, Bısıq-tura, Tobol tura, Tan-tura (Toms), Tömən-tora (Tümen), İşim-tora

(İşim), Om-tora (Omsk), Tura çayının sahilində Verxnyaya Tura, Nijnnyaya Tura, Verxotura, Turinsu, Balatur, Oyrot-Tura, Alatur və s.

Müəllif heç bir prinsipə əsaslanmadan bəzi adları bitişik, bəzilərini defislə, bəzilərini isə ayrı yazmışdır. Adların son komponenti əsasən kiçik yazılsa da, böyük hərflə yazılanlar da vardır. Müəllif “qorod” və “qorod” mənasında işlənən “tora” və “tura” sözlərini də etimoloji cəhətdən izah etsəydi, daha düzgün olardı. Amma bizə elə gəlir ki, “tora” və “tura” sözləri haqqında söhbət açılan “türk”, “tork”, “tirk”, “tur” və s. sözlərdən başqa bir şey deyildir. Çünki qədim türklərin əsl adları həm də onun hansı tayfaya mənsub olduğunu bildirdiyi kimi, onun yaşadığı oykonim də onun hansı xalqa mənsub olduğunu da bildirməli idi. Müasir vilayət, respublika, dövlət və s. əsasən onun mənsub olduğu xalqın, millətin adı ilə əlaqədardır.

Şamil Cəmsidov «Azərbaycan» sözünün mənşə və mənası haqqında» adlı məqaləsində qeyd edir ki, «tur» sözünün atəş mənasında olmasını deyənlər vardır. («Odlar yurdu»qəzeti, №2, iyun 1991). Ə.Fərzəli isə yazır: «Bir də xatırladaq ki, «türk» - hərəkət edən oddur, yaradan oddur. Oddan doğulan oddur. Və həmin məzmunlu qəbilə, dövlət, xalq adları da bu sözdən yaranmışdır və bu sözün «qüvvətli, gözəl, təmiz, igid, işıqlı, parlaq, etibarlı və s. məzmunları da bilavasitə odun əlamətləri ilə bağlıdır. Bu söz «TUR» şəklində doğulub. «Turuk», «türk» sözünün, onun «tur» şəklinin inkişafıdır. Uk-ok-ox məzmununda da ola bilər... Deməli, «türk». «Turuk» sadələşmiş, həm də sonuncu şəklidir». Müəllif E.Bloşetə əsaslanaraq yazır ki, «Avesta»nın qəhrəmanlarından olan **Tura** sözü türklərin – türk dilli xalqların əcdadıdır və onun adını **Turan** torpağının adından, yəni «**Tyuirya**», yaxud «**Tyurya**»dan ayırmaq olmaz (31 – 186).

Ə.Fərzəli «İlaxır çərşənbələr» adlı məqaləsində «türk» sözünün yenə odla, ana odu ilə əlaqələndirir: «Fikrimizcə, ən əski çağlarda iki od şənliyi də keçirilib. Bunlar Oğuzkan və Türkkən (Türkan) olub. Oğuzkan-Oğuz odu, heyat odu, insan odu, «Adəm», ata odu, Türkkən torpaq odu, bərəkət, yaşıllıq, hava, Həvva, ana odu» («Azərbaycan gəncləri» qəz. 05.03.1991).

Tiran yunanca «hökmdar, hakim» kimi izah olunur. Albaniyanın paytaxtı da **Tirana** adlanır (ASE. IX. səh. 284). M.Seyidov bu münasibətlə yazır: «Bizim diqqətimizi erməni şahı kimi verilən Tiranın adı da cəlb edir. Tiran türkdilli sözdür. O, «tir», eləcə də «Tiran» şəklində işlənmişdir. «Tiran» bir çox türk dillərində «dərin» anlamındadır» (64-297).

Zənnimizcə, **Tiran** adı türklərin dövləti **Turanla** da əlaqələnilir. Çünki **Türk** həm də **Tirk** şəklində işlənmişdir. **Tirkeş** – Oğuz və Şahbuz rayonlarında kənd adıdır. **Türyan** və Sincan çayları kəndin yaxınlığından axır. Sibir ərazisində **tirkeş (türkəş)** adlı türk tayfalarının yaşaması qeydə alınmışdır, VIII əsrdə uyğurlar tirkeşləri məğlub etdilər. Müasir başqırd və tatarlar arasında **türkəş (tükəş)** etnonimləri qeydə alınmışdır. Dağlıq Altayda tirkeş adlı etnoqrafik qrup var. IX-X əsr ərəb mənbələrinə görə, xəzərlər (Güman ki, onların tərkibində tirkeşlər də olmuşdur) Qəbələ mahalında da yerləşmişdilər. Kənd çox güman ki, həmin tirkeşlərə mənsub ailələr saldıği üçün belə adlanmışdır. Şahbuz rayonunda **Tirkeş**, Kəlbəcər rayonunda isə **Türkəşvənd** adlı kənd, **Tirkəşvənd** və ya **Türk** qəbiristanı da mövcuddur (16-467).

Hazırda Azərbaycan antroponimiyasında **Turan, Turay, Turel, Turqay, Turxan, Türkay, Turqut, Türk, Turkalp, Turkaslan, Turay, Türkazər, Türkel, Tür-ker, Türkeş, Türkmən, Türksoy, Türkyılmaz** və s. kimi kişi, **Tura, Turabəyim, Turaxanım, Turanə, Turangül, Turanxanım, Turanxatun, Turayə, Turçin, Turğayə, Turqayə, Türkanı, Türkan, Türkanə, Türkanxanım, Türkanxatun, Türkayə, Türkünaz** və s. kimi qadın adlarından geniş istifadə olunur (55).

Digər türk, rus və başqa xalqlarda da eyni komponentli antroponimlərə rast gəlmək olur: **Turayev** Boris Aleksandroviç (1868-1920) – rus şərqşünası, **Turalı** bəy Əlaəddin -XIV əsr Ağqoyunlu hakimi, **Turan** Səlim (1915) – Əli bəy Hüseynzadənin oğlu, türk boyakarı, heykəltəraşı, **Turqunbayeva** Mükərrəm (1913-1978) – özbək balet ustası, **Turqut** Zain (1906-1979) – Türk boyakarı və qrafiki, **Turdı** (?-1700) – özbək şairi, **Ture** Seki, Əhməd Seku

(1922-1984) – Qveniya Respublikasının dövlət və siyasi xadimi, **Tursunzadə** Mirzə (1911-1977) - tacik yazıçısı, **Turçaninova** Yevdokiya Dmitriyevna (1870-1963) –rus aktrisası (ASE. IX. səh. 380-385), **Turqut** Ozal – mərhum Türkiyə prezidenti və s.

Azərbaycan ərazisində **türk**, **tura** və **tirk** komponentli toponimlər çoxdur: **Tirkeş** -Oğuz, Şahbuz və Kəlbəcər ray.-da k., **Turaabad** – Zəngilan ray.-da k. (**Tura** –qədim türk dillərindəki **tura**, yeni möhkəmləndirilmiş yaşayış yeri, «qala» sözü ilə bağlıdır), **Türkçuor** - Balakən ray.-da çay, **Turçu** –dialekt formasıdır, əslində **туру/тур/қая**, **қайалы yer**, **yamac** və **or** (avar dilində «çay») sözlərindən düzəlmişdir, **Türkan** – Əzizbəyov ray.-da ştq və «Türklərin məskəni» mənasındadır, **Türkədi** –Kürdəmir ray.-da k., **Türkədi** –Sabirabad ray.-da k., **Türkəkəran** –Lənkəran ray.- da k. (Türk və talış dilində məhəllə və kənd sözlərindən düzəlmişdir), **Türkəncil**-Lənkəran ray.-da k., **Türkəçi** -Ucar ray.-da k., **Türklər**-Beyləqan ray.-da qəs., **Türklər** –Laçın ray.-da k., **Türkmən**-Bərdə ray.-da k., **Türkmən**- Göyçay ray.- da k., **Türkova** –Masallı və Xızı ray.- da k. (16 – 467-475) və s.

Xasay Cabbarov “Tur, Türk və Turan” əsaslı onomastik vahidlərin linqvistik xəritəsi” adlı məqaləsində yazır: “Türk və Turanlıq ülgüsünün yaşı çox qədimdir. Hələ Miladdan əvvəl 209-cu ildə Hun imperatoru Metenin güclü imperiya yaratması, Oğuz-Səlcuq, bütün türk dilli tayfa birləşmələrini Günəş nurlu, od rəngli bir bayraq altında, odu allah sayan atəşpərəstlik dini ətrafında birləşdirdiyi vaxtdan da əvvələ aiddir. Amma IV-XIV əsrlərdə bu proses öz sərhəddini Zaqafqaziyadan Mərkəzi Aropaya qədər genişləndirmişdi.” (20 – 188).

Müəllif qeyd edir ki, antik dövrdən başlayaraq indiyə qədər “Tur, Türk, Türkən, Turan” əsaslı onomastik vahidlər dünyanın hər yerinə səpələnmişdir. Məqalədə onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Toponimlər: Turan – türk dilli xalqların məskunlaşdığı ərazinin ümumi adı, Tuva MR-də şəhər, Evenek Milli Mahalında mərkəzi şəhər, Turan ovalığı – Orta Asiya və Cənubi Qazaxıstanın düzənlik hissəsi, Turqay – Qazaxıstanda vilayət adı, Turqutlu – Türkiyədə

şəhər, Turdaş – Rumıniyada kənd və arxeoloji abidə adı, Türkiyə Respublikası, Türkmənistan Respublikası, Əfqanıstanda Turan, Türki, Türkoba, Türkabad və Türkmən variantlarında oykonimlər, Azərbaycanda Türkmənlər, Türklər, Türkan, Türkoba oykonimləri və s.

2.Oronimlər: Tur – Sina yarımadasında Həzrəti Musa və Məhəmməd peyğəmbərin Allahla görüşdüyü dağ, Turalı yaylası – Azərbaycanın Kiçik Qafqaz silsiləsində, Türkmən təpə - Türkmənistanda və s.

3.Etnonim: Tur, türklər, Turan – türk xalqlarının ümumi adı, türk tayfaları, türkmənlər və s.

4.Antroponim: Tur – Ə.Firdövsinin “Şahnamə”sində Əfrasiyabın babası, Firudinin atası, ilk qüdrətli Turan hökmdarı, Turan, Türkmən, Türkan, Triqut, Ulu Türk, Ata Türk, Turab – şəxs adı və s.

5.Hidronimlər: Tura çayı (Tümen V), Aşağı Tura, Yuxarı Tura su hövzələri, Turan çayı (Tuva MR), Rurqay və ya Turçay çayları (Qazaxıstan R), Turyan çay (Azərbaycan R Ağdaş r.) və s.(20 – 188).

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində də çoxlu **tork**, **türk**, **tor**, **tur** komponentli toponimlər çoxdur: **Torqo** qəs. (Yaqutiya), **Torqun** çayı, **Tormosin** dağ silsiləsi (Volqoqrad vil.), **Torez** şəh., **Torçin** qəs., **Turbay** k., **Turiya** çayı, **Turka** şəh., **Turkovski** ray., **Turbov** ştq, **Turiyştq** və ray., **Turk-Remeti** ştq, **Tarxankut** burnu – **Tarxankut** yarımadasında (Kırım V) (Ukrayna), **Toryok** şəh. və ray., **Turqin** k. (Kalinin vil.), **Torkoviçi** qəs. (Leninqrad vil.), **Toruqart** aşırımı, **Turbat** k. (Qırğızıstan), **Tura** qəs., **Turu** çayı, **Turuxan** çayı, k., ray. (Krasnoyarsk vil.), **Tura** çayı, **Turtaş** çayı (Tümen vil.), **Turakurqan** şəh. və ray., **Turkul** ray. və şəh. (Özbəkistan), **Turan** şəh. və çayı (Tuva MR), **Turan** düzənliyi (Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan), **Turqoyak** qəs. (Çelyabinski vil.), **Turiy-Roq** (Primorski vil.), **Turiysk** qəs. və ray., **Turinsk** şəh., düzənliyi, k. və ray. (Sverdlovsk vil.), **Turka** qəs. (Buryatsk MR), **Türküstan** şəh. və ray., **Tursunski** - Tuman gölü, **Turuş** k. (Qazaxıstan), **Turkistan** silsiləsi (Tacikistan), **Turki** qəs., **Turkovski** ray. (Saratov vil.),

Türkmənqala qəs., **Türkmən** k. (Türkmənistan), **Türkmən-Xorasan** dağları (Türkmənistan və İran), **Türkmən** ray. (Stavropolski vil.), **Turov** qəs. (Belorusiya), **Turaçak** şəh. və ray. (Altay vil.) və s. (98 – 249-252).

Dünyanın müxtəlif ölkələrində də **türk**, **tura**, **tur**, hətta **truk** komponentli toponimlər mövcuddur: **Torqay**, **Torqelov** (Almaniya), **Tori** gölü (İrlandiya və Yaponiya), **Torki** (İngiltərə), **Toriqat**, **Troya** körfəzi, **Turxal**, **Turqutlu** (Türkiyə), **Trayan**, **Troyan** aşarımı (Bolqarıstan), **Truk** (Karolin adası), **Truk** adası (Sakit okean), **Tur** inzibati mərkəzi, **Turkuen** şəh., **Turen**, **Turi** (Fransa), **Tur** çayı (Rumıniya), **Tura** (Macarıstan), **Turakom** (Laos), **Turan** (Vyetnam), **Turan** (İran), **Turano** çayı (İtaliya), **Turqay**, **Turqosman** (Şvedsariya), **Turqen-Daban**, **Turfan** (Çin), **Turqen-Ula** sıra dağları, **Turuk** (Monqolustan), **Turek** (Polşa), **Turiasu** çayı (Braziliya), **Turin** (İtaliya), **Turiya** çayı (İspaniya), **Turkana** gölü (Geniya), **Turkeve** (Macarıstan), **Türküstan** (Əfqanıstan), **Turkino** (Kuba), **Turki** inzibati mərkəz, **Turku** –Pori (Finlandiya), **Troy** ştatı, **Troy-Alababa** (ABŞ), **Truk** adası (Sakit okean), **Türkiyə** Respublikası və s. (99 – 370-377), **Tura** çayı (Sverdlovski), **Turda** şəhəri (Rumıniya), **Turdaş** arxeoloji mədəniyyəti (Rumıniya), **Turna** şəhəri (Belçika), **Turnu** –Sevelin şəhəri (Rumıniya), **Turov** şəhəri (X-XIV əsrlərdə **Turov-Pinsk** adlı rus knyazlığının paytaxtı), **Turoniya** (Fransada tarixi vilayət), **Turtkul** şəh. (Qaraqalpaq MR) və s. (ASE. IX. səh. 379-385).

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, nəinki iltisqi, hətta flektiv və kök dillərdə də **türk**, **tork**, **tirk**, **tor**, **tur** komponentli onomastik vahidlər mövcuddur. Onların toplanması və tədqiq edilməsi türkdillərinin bəşər tarixində göstərdiyi xidmətlərin üzə çıxarılmasında müstəsna rol oynaya bilər.

*Məqalə çap olunmuşdur:
“Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.
Bakı, 2010. 2(73), səh.15-18.*

11. “Far//fər” və “fir//fur”

komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Fər farsca «burdurma, burma» (saç), ərəbcə «qaçma, qaçaqaç», **fərr** isə ərəbcə «parlaqlıq, işıq, nur, aydınlıq // göz işığı»; «bəzək, zinət, tətənə, gözəllik» və s. kimi mənalar bildirir (41 – 191, 195).

Çox maraqlıdır ki, «Ərəb-fars sözləri lüğəti»ndə («**fur**») komponentli sözlərə təsadüf olunmur, lakin **fürüğ** ərəbcə «ışığı, nur, ziya, şöle»; məcazi mənada isə «cəlal, rövneq»; **füruz** farsca «yandıran, yandırır-baxan, yandırıcı», **füruzan** farsca «parlaq, işıqlı», **fürüzəndə** farsca «ışığılandırılan, parlardan» və s. kimi izah olunmuşdur (41 – 204, 205). Demək, **fərr** sözü ərəbcə sırf «od, işıq, parlaqlıq, nur, aydınlıq, gözün işığı» mənalarında işlənir.

Ərəb dilində **fırağ**, **firqət** – ayrılmaq, hicran deməkdir. **Firqə** isə «bölük, dəstə», («**partiya**») mənalarında işlənir (41 – 200, 201). Əgər vətən və məşuqəni mənəbəyə – Günəşə bənzətmiş olsaq, «ayrılmaq» və «hicran» sözləri «şüa», «ışığı» sözlərinə uyğun gəlir. Eyni sözləri **partiya** və **firqə** sözləri haqqında da söyləmək olar. Bu sözlərdən birincisi fransız, ikincisi ərəb mənşəlidir, lakin **par** və **fir** hissəcikləri «parlaqlıq, işıq»la əlaqədardır. Bu baxımdan **par**, **pir**, **fir** ünsürləri fonetik dəyişikliyə uğramış eyni mənə yükünə malikdir.

Rus dilində **barıt** mənəsində **porox** və bununla əlaqədar çoxlu sözlər vardır: **porfir** (tikinti işlərində işlədilən vulkanik suxur), **porfira** (padşahların geydiyi tünd-qırmızı uzun xələt), **porfironosets** (padşah, hökmdar), **porxanie** (uçma, uçuşma, parıldayıb uçma, pərvaz etmək), **porşen**, piston (nasoslarda buxar, qaz və s. mayeləri qovan silindrik hissə) (59 – 565-567) və s.

Firon (Qədim Misir dilində **per-o**, hərfi mənəsi – böyük ev, qədim yəhudicə **parox**, yunanca **pharao**) – Qədim Misir padşahı, XXII sülalədən başlayaraq hökmdarların titulu. Etiqada görə, Firon Günəşin oğlu, Qorun yerdəki təcəssümü, Osirisin varisi hesab olunurdu... (ASE, IX, səh. 570). Burada adları çəkilən **Firon III Tutmos** (e.ə. təqribən 1525 – e.ə. təqribən 1473), **Tumanhamon**

(e.ə. təqribən 1400 – e.ə. təqribən 1392) adlarındakı **Tutmos** və **Tuman** (**Tutmaz** və **Duman**) adları «Koroğlu» qəhrəmanlarının adlarını xatırladır.

Qor Qədim Misirdə səma və işıq allahı olmuşdur (İncil, Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1996). Yəqin ki, **Qorqud** adındakı **Qor**; **Koroğlu** adındakı **kor//qor** komponentləri də bununla əlaqədardır. Əgər **Firon** Günəşin oğlu və Qorun Yerdəki təcəssümüdürsə, deməli, bu sözün tərkibindəki **fir** də **par** və **pir** sözləri kimi odla, işıqla – Günəşlə əlaqədardır.

Ərəb mənşəli **fərr** aşağıdakı kimi də izah olunur: «Zərdüştülərin dini təliminə görə şahın başının ətrafında Ahuramazdanın (atəşpərəstlərin allahının) haləsi olmalı idi və həmin haləyə **fərr** deyərdilər» (N.Gəncəvi, «Yeddi gözəl», Filoloji tərcümə, Bakı, 1983, səh. 346). Məlumdur ki, Azərbaycan dilində **fərli** sözü ərəbcə«fərr» sözü ilə əlaqələndirilir və iki mənada işlənir: «1)münasib, layiqli, yaxşı, əməlli-başlı, yararlı; 2) bacarıqlı, qabiliyyətli, yaxşı, ağıllı-başlı, tərərli (9 – 185). Ərəb sözü olan **nurun** da **fərr** kimi aydınlıq, işıq, parlaqlıq, şərəf, şan və s. kimi mənaları vardır (10 – 505) . Təsadüfi deyildir ki, **fərli** və **nurlu** sözləri «ışıqlı» mənalarına malik olan sinonim sözlərdir:

– Ay molla Qurban, **nur** nədi axı? **Nuru** nə təhər görmək olar?

– **Nuru**, oğlum, bəlkə də, görmürsən, amma bütün üreyinlə, canınla hiss eləyirsən... Bə demirlər, filankəs **nurlu** adamdı? Filankəsin üzündə **nur** var? Bax, o **nur** qurban olduğumun **nurudu** ki, insanın çöhrəsində təzahür eləyir...

(«Azərbaycan» jurnalı, № 5, 1989, səh. 103)

Aşağıdakı nümunədə isə **fər** sözü **ışıq** mənasındadır:

Üzler soluq, gözlərdə **fər** qalmamış,
Çökmüş kökülərdə ciyər qalmamış

(H.Cavid, «Səyavuş»)

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilində geniş işlənən **fərli, fərsiz, fərasət, fərasətli, fərasətsiz, fürsət** sözləri də işıq və nurla əlaqədardır: «Belə məktublardan birini də o vaxt Süleyman Moskvada təhsil alanda Nəzər almışdı və şagirdinin **fərasətinə, işıqlı-nurla** dolu düşüncələrinə, gələcək haqqında xoş arzularına heyran olub, sevinmişdi...» («Azərbaycan» jur., № 4, 1989, səh. 18).

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində **farağat** (zənnimizcə, şüa kimi düz), **faraş, ferma, ferment, fermer, fertil, fərar, fərari** (şüa kimi ayrılmış), **fərd** (Günəş kimi bölünməz), **fərđi, fərə, fərəh, fərəhli, fərq, fərraş, fərs, fəryad, fır, fırcə, fırfıra, fırlıdaq, fırtına, firma, firqət, forum, furqon** və bu sözlərdən düzəlmiş yüzlərlə digər sözlər də vardır (12 – 224-238).

Fara – fransız sözüdür, ilkin mənası «mayak, mayakın işığı» olmuşdur. Qədimdə İskəndəriyyə yaxınlığında yerləşən və öz mayakı ilə məşhur olan Faros adasının adındandır (ASE, IX, səh. 508). «Maraqlıdır ki, fara sözü Qədim Misirin İskəndəriyyə şəhərinin yaxınlığındakı Faros şəhərinin adından götürülmüşdür. İlk dəfə həmin şəhərdə hələ lap qədimdən şəhərin sahil zonasını işıqlandırmaq üçün dəniz kənarında mayaklar düzəldilibmiş. Bu adət sonralar qonşu ölkələrə də yayılmış və həmin mayaklar fara adlandırılmışdır» («Elm və həyat» jur., № 7, 1989, səh. 23).

Çox maraqlıdır ki, dini mifologiyada **İofor** Musa peyğəmbərin qaynatası hesab edilir. Halbuki Musa o qədər qatı tərkidünya idi ki, heç vaxt evləne bilməzdi. Burada **İofor** və **Senforablistayuşaya** (parlaq) kimi tərcümə olunmuşdur («Nauka i religiya» jur., № 2, 1989, səh. 36).

Azərbaycan dilində 80-ci illərdən başlayaraq **ışıqfor** sözündən də istifadə olunur:

Səhərlər hamıdan erkən oyanıb
Küçələrə çıxsə 37-ci il –
İşıqforların ümid gözünü
yolda qoyardı.

(«Azərbaycan» jur., № 1, 1989, səh. 48)

Fər sözü «bir bütövün müəyyən qolu, şöəsi» mənasında da işlənir: «Əli bəy Hüseynzadə... türklərin bir qövünə səhvən moqol tayfalarından birinin adının («tatar») verilməsi ilə əlaqədar yazırdı: «Bunlar moqol cinsinə mənsub olduqlarından, bütün moqollar kibi türk irqinin bir **fərini** (qolunu) təşkil edəmməyib, moqol irqinin bir **fərini** təşkil edirlər...». Yaxud «Bir üçüncü **fırqəyi**-üləma isə, bunun tamamilə əksi bir xəyəyə düçar olaraq «türk» ləfzini ümumi və şümuli ədd etdiklərindən tatarları türk irqinin bir **fəri**, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir» («Azərbaycan» qəz., 10.08.1990, № 29). İraqda tarixi toponimlərdən biri də **Fəradır**. Şuruppak, Şurippak – İraqda qədim Şumer şəhəri (indiki **Fəra** şəhəri xarabalığı) (ASE, X, səh. 577).

N.Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» poemasının filoloji tərcüməsində «Xüsusi adların şərhı» hissəsində oxuyuruq: «**Fəğfur (baqpur)** – «tanrı oğlu». Bu söz Yaxın və Orta Şərqdə Çin imperatorunun ləqəbi olub, burada isə «şah» mənasındadır» (səh. 228). Çox maraqlıdır ki, **baqpur** adındakı **baq** türk mənşəlidir. Qədim türk tayfalarından biri də **baq//bak** adlanmışdır. **Qarabağ** adındakı **bağ** da, **Bakı** adı da bu adla əlaqədardır. Müxtəlif türk dillərində işlənən **bəy, bək, bek, bik**, hətta ruslarda **boq** (Allah) da **bağın** müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış formalarıdır. Bu da maraqlı faktdır ki, N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasında haqqında söhbət gedən **Bisütun** dağı da bəzi mənbələrdə **Bagestan** – Allahlar məkanı adlanmışdır («Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi». I c., Bakı, 1960, səh. 34).

N.Gəncəvinin başqa bir əsərində isə **fəğfur** aşağıdakı kimi izah olunmuşdur: «Fəğfur – hərfən: «Tanrı oğlu», Çin hüdudunda yaşayan türk şahzadələrinin və Çin imperatorlarının titulu» («Yeddi gözəl», Filoloji tərcümə, Bakı, 1983, səh. 346). «Ərəb-fars sözləri lüğəti»ndə isə **fəğfur** « 1) çini, farfor; 2) Çin imperatorlarının titulu» kimi izah olunmuşdur (41 – 189). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında **fəğfurunpəxpur** variantına da rast gəlmək olur: «Onun (Hüseyn şahın – A.P.) bir oğlu var idi, adı **Fəxpur**» («Xan Çoban» dastanı).

Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərində Bizans imperatorunun adı **Tekur (Tekfur)** kimi qeyd olunur. Sonra Mərv, Saraxs və **Faramurzan** ərazilərində yaşayan oğuz qəbilələri və bəylərinin birləşməsindən söz açılır (Göstərilən əsər, Bakı, 1992, səh. 44, 91, 105). Deməli, «Dədə Qorqud» dastanlarında haqlarında danışılan **təkur(lar) Təkfur** adının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

N.Gəncəvi yazır:

Orda şahın Fərxar kimi qəsri var,
Orda yaşayırlar cariyə qızlar.

(«Xosrov və Şirin»)

Fərxar qəsri – Tibetdə olan böyük bir bütخانə və qəsrin adı olmuşdur. Qədim səyyahlar bu bütخانənin əzəməti qarşısında heyran qalmışlar. Şirinin qəsri bu qəsre bənzədilir. **Fərxar** sözünün əsasında **fərr** – parlaqlıq, işıq, nur, aydınlıq durur.

Furların talanı bitincə demək,
Məqsədi Fəğfuru yağma eyləmək...

(«İskəndərnəmə»)

Şair burada **Fur** dedikdə Hindistan, **Fəğfur** dedikdə isə Çin (Türk) imperatorunu nəzərdə tutur. Bizə elə gəlir ki, **Fəğfur**, **Fəxfur**, **Pəxpur** adlarındakı **fəx**, **fəğ** və **pəx** türk dillərində işlənən **baq**, **bağ**, **bəy**, **bək**, **bik** və s.; **fur**, **pur** isə **pir** (ocaq), **bir** (Günəş), **par** sözləri ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində **fir** və **pir** sinonim sözlər kimi də işlənir: «Müasir Cənubi Azərbaycan şairi (o, 1965-ci ildə Tehranda anadan olmuşdur) Əli İsmayıl **Firuz** Sümərlikli «Dilənçi» təxəllüsünü qəbul etmiş və «**Piruz Dilənçi**» adı ilə yazıb-yaradır» («Odlar yurdu» qəz., № 1 (422), 1989).

Aşağıdakı nümunədə isə N.Gəncəvi **piruz** – qalıb və **piruzə** – **firuzə** sözlərinin omonimiyasından söz oyunu düzəltdir:

Öz ruzusunu Utariddən alan isə
Qalibiyətdən firuzə rəngində idi...

(«Yeddi gözəl», *Filoloji tərcümə, Bakı, 1983, səh. 125*)

Eyni hadisəni **Fərat** və **Pərat** adlarında da görmək olar: «**Fərat** – Akkad dilində bu çayın adı belədir: Purattu(m) – Purattum. Qədim yəhudi dilində **Pərat**» («Azərbaycan» jur., №11, 1988, səh. 149). Türkiyə, Suriya və İraq ərazisində axan **Fərat** aramicə «Şirin su» mənasındadır (ASE, IX, səh. 535). XIX əsrin əvvəllərində Urmiyada Azərbaycan və fars dilində nəşr olunan qəzetin adı da «**Fəryad**» adlanırdı (ASE, IX, səh. 538).

Azərbaycan antroponimiyasında **far//fər** və **fir//fur** komponentli şəxs adları çoxdur. Kişi adları: **Fərəd, Faruq, Fəriq, Faris, Fariz, Farmud, Fərda, Fərail, Fəraməz, Fərəməz, Fəramuz, Fəran, Fərasət, Fərahim, Fəraşim, Fəraşin, Fərdalı, Fərdan, Fərdi, Fərdim, Fərdin, Fərəqət, Fərhad, Fərham, Fərhan, Fərhəng, Fərhan, Fərid, Fərmin, Fərmud, Fərrux, Fərzixan, Fəryad, Fəryaz, Fərzail, Fərzalı, Fərzan, Firudin, Firuddin, Fıruq, Firuz, Fıryad, Furqan, Fürqət, Fürsət, Fürsəddin** və s. Qadın adları: **Faruqə, Farisə, Farizə, Fəriqə, Fəraid, Fəraiz, Fəraq, Fəranə, Fərdanə, Fərə, Fərəbəyim, Fərəh, Fərəhbanu, Fərəhbəyim, Fərəhgül, Fərəhxanım, Fərəhnaz, Fərəhşan, Fərəhza, Fərəngiz, Fərhanə, Fərhunə, Fərxanə, Fərxəndə, Fəridə, Fəriqə, Fərizə, Fərqanə, Fərqiyyə, Fərminə, Fərmudə, Fərzanə, Fərzinə, Fərziyyə, Fırayə, Fırayət, Fırengiz, Fırengül, Fırqə, Fıruzə, Fıruzan** və s. (55).

Dünyanın bir çox dillərində də eyni komponentli onomastik vahidlər mövcuddur: **Fərabı, Farabı** Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd (870-950) bütün dünyada Şərq filosofu, ensiklopediyaçı alim kimi tanınır (ASE, IX, səh. 535). 1791-1867-ci illərdə yaşamış ingilis fiziki, kimyaçısı, elektromaqnit sahəsi təliminin banisi **Faradey** Mayk (ASE, IX, səh. 508) antroponimik birləşməsindəki **Faradey** adında da **Faros** və **fara** adlarının mayasında olan **od** və ya **işıqla** əlaqələnən **far** – işıq, **ad** – od komponentləri dayana bilər.

Beynəlxalq vahidlər sistemində Faradeyin şərafinə adlandırılan Farad elektrik tutumu vahidindən də istifadə olunur.

Furma (alm.: form, hərfi mənası – forma) – polad və a əlvan metalları əritmə prosesində metallurgiya sobasına oksigen üfürmək üçün qurğu. Oksigendən əlavə, furmadan sobaya ovuntu şəklində materiallar da verilə bilər (ASE, X, səh. 12). **Furajka** (polyak dilində furazerka) – qabaq tərəfində günlüyü olan baş geyimi (59 – 292). Deməli, birinci nümunədə **furma** – od, soba ilə, **furajka** isə günlə əlaqədardır ki, hər ikisi gün və odla bağlıdır.

Bunlardan başqa, bir çox dünya dillərində eyni komponentli nəinki antroponimlərə, hətta terminlərə də təsadüf olunur: **Farc** – Fransa ictimai və siyasi xadimi, **Farua** – Venesuela və beynəlxalq fəhlə hərəkatı xadimi, **Farkaş** – macarıstanlı təyyarəçi-kosmonavt, **Faruq** (Abdulla Musa oğlu Əfəndiyev, 1907-1943) – Azərbaycan şairinin təxəllüsü, **Fermi** Enriko (1901-1954) – italyan fiziki və onun adı ilə əlaqədar **Fermi** səthi-impuls fəzasında sabit enerji səthi, **ferrit** (lat. ferrum – dəmir) – dəmir-karbon ərintilərinin fazası, **ferrodinamik** ölçmə cihazı – bir və ya bir neçə cərəyanlı sarğalın elektromaqnitlə qarşılıqlı elektrodinamik təsirinə əsaslanan cihaz, **ferroərintilər** – dəmirin digər kimyəvi elementlərlə ərintisi (ASE, IX, səh. 509-510, 526-527) və s.

Azərbaycan ərazisində **far**, **fər**, **fir** komponentli toponimlərə də təsadüf olunur: **Farux** (Xocalı rayonunda kənd, gölvə ərazi adı, **Farux** şəxs adından törəmişdir), **Fərəcan** (**Fərəc** şəxs adından yaranmış və Laçın rayonunda kənd), **Fərəcullalı** (**Fərəculla** adından, Cəlilabad rayonunda kənd), **Fərzalı** (**Fərzəli** şəxsadından, Gədəbəy rayonunda kənd), **Fərzəli** (**Fərzəli**adından, Cəlilabad rayonunda kənd), **Fərzəlioba** (Fərzəli adından, Xaçmaz rayonunda kənd), **Fərcan** (Fərəcan şəxs adından, Laçın rayonunda kənd), **Fərcan** (**Fərəcan** şəxs adından, Qubadlı rayonunda kənd), **Firiq** (**Afurca** kəndindən çıxmış ailələrin indiki yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır, Quba rayonunda kənd), **Firuzabad** (**Firuz** şəxs adından, Xanlar rayonunda qəsəbə) (16 – 484-

487), **Farmaçtəpə** – Azərbaycanın Laçın rayonunda, Qarabağ yaylasında dağ, sönmüş vulkan konusudur (ASE, IX, səh. 510) və s.

Keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif respublikalarının ərazisində də **far**, **fir**, **fur**, **for** komponentli toponimlərə rast gəlmək olur: **Farab** qəs. və qışlaq, **Farabi - Poen** qış., **Farob** qış. (Tacikistan), **Farab - Pristan** qəs., **Farabski** ray. (Türkmənistan), **Farişski** ray., **Fərhad** qəs. və qış. (Özbəkistan), **Fərqanə** şəh. və vil., **Fərqanə** ray., vadi və silsiləsi (Özbəkistan, Tyanşan dağlarında), **Ferzikova** ray. və k. (Kaluqa vilayəti), **Ferşampenuaz** k. (Çelyabinski vil.), **Firova** qəs. və ray. (Kalininski vil.), **Firuzə** qəs. (Türkmənistan), **Fornosova** qəs. (Leninqrad vil.), **Foros** qəs. (Ukrayna), **Fortşevçenko** şəh. (Qazaxıstan), **Furmanov** şəh. (İvanov v.), **Furuqelma** ada və körfəz (Primorski v.) və s. (98 – 263-264).

Bunlardan başqa, dünyanın bir çox ölkələrində də **far**, **fur**, **fr**, **fir**, **fer** və s. komponentli onomastik vahidlərə rast gəlmək olur: **Faradce** (Zair), **Faralon** – de - Paxaros, **Faraulep** (Sakit okeanda ada), **Farafanqana** (Madaqaskar), **Farafra** (Misir), **Fərəh**, **Fərəhrud** (Əfqanıstanda əyalət vəçay), **Farvel** (Qrelandiya), **Farqo** (ABŞ-da ştat), **Farel** (Almaniya), **Farer** adası (Atlantik okeanı), **Farim** (Qvineya-Bisay), **Fariskur** (Misir), **Farvuar** (Hind okeanında ada), **Farlete** (İspaniyada əyalət), **Farmakonisi** (Egey dənizində ada), **Farminqton** (ABŞ-da ştat), **Farnboro** (İngiltərədə qraflıq) və s. Dünyanın bir çox ölkələrində okean və dənizlərdə 200-dən çox **fer**, **for**, 150-dən çox **fr** komponentli şəhər, ştat, əyalət, dağ, göl, körfəz, çay və s. adlar mövcuddur (99 – 388-400).

İngilis musiqişünası **Farmer** 1965-ci ildə Lanork qraflığı **Karluk** ərazisinin **Birr** şəhərində vəfat etmişdir (ASE, IX, səh. 509). Görəsən, **Birr** şəhərinin adı **pir//bir** – **odla** və **Karluk** – türk dilləri ailəsinə daxil olan dil qrupu ilə əlaqədardır?

Bunlardan əlavə, **fr** və **fur** komponentli tarixi toponimlərə də rast gəlmək olur: **Furiya** – Afinanın qədim adı (ASE, X, səh. 178), **Frakiya** (yun.) – Balkan yarımadasında tarixi vilayət. Hazırda Türkiyə, Yunanıstan, və Bolqarıstanın ərazisindədir (ASE, IX, səh. 600) və s.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, dünyanın bir çox dillərində **far**, **fər**, **fir**, **fur** və s. komponentli antroponim və toponimlərlə

yanaşı, termin, apelyativlərə də təsadüf olunur. Onların geniş tədqiqat obyektinə çevrilməsi çox maraqlı olardı.

*Məqalə çap olunmuşdur:
“Dil və ədəbiyyat”. Bəynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.
Bakı, 2010. 3(74), səh.49-52.*

12. “Ata” və “baba” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Azərbaycan dilində övladı olan kişi **ata** adlanır və dildə bununla əlaqədar çoxlu apelyativlər vardır. Rus dilində də **ata** komponentli apelyativlər mövcuddur: **ataman, atamanits, atamanskiy, atamanstvo, atamanstvovat, atamanşina** (58 – 46), **otets, oteçeski, oteçesskiy, oteçestvenniy, oteçestvo** (59 – 336) və s.

Çox maraqlıdır ki, müasir Türkiyədə **ata** həm **ata**, həm də **baba** (ded, deduşka), **baba** isə həm **ata**, **papa**, həm də **valideyn** mənalarında işlənir (106 – 73,86). Rus dilində isə **papa** sözü **ata, dədə** mənasından başqa, **katolik kilsəsinin başçısı** mənasında da işlənir (58 – 382,383).

Azərbaycan və digər türk dillərində **ata** və **baba** komponentli antroponimlərdən geniş istifadə olunur: **Ata, Atababa, Atabala, Atabəy, Ataəmi, Ataxan, Atakişi, Ataqardaş, Ataqlu, Atalar, Atalı, Atam, Atamalı, Ataman, Atamehdi, Ataməli, Atamoğlan, Atamulla, Ataş, Atatürk, Ataulla, Mirata, Baba, Bababəy, Babadayı, Babaəli, Babaəmi, Babaxan, Babakişi, Babaqlu, Babalar, Babamirzə, Babanəzər, Babarza, Babavar, Babaverdi, Babayar, Xanbaba, Ağababa, Mirbaba** və s. (55).

Ata türk xalqlarının ən qədim sözlərindəndir. Məşhur qazax şairi, alimi və ictimai xadimi Oljas Süleymenov «Az-Ya» kitabında şumerləri müasir türk xalqlarının ulu babası adlandırmış və göstərmişdir ki, 6-7 min il bundan əvvəl yaşayan şumerlərin dilində işlənən **ada, ata** müasir türk dillərində də eyni forma və mənada işlənərkəndir (66 – 195).

İ.Cəfəroğlu yazır ki, qədim türklərdə **ata** həm özü, həm də

məzarı çox əziz tutulardı. Ata tanrının kölgəsi hesab olunardı. Prototürk haylar hətta ataların qəbrinə and içərlərdi. Urartu mixi yazılarında Ata həm antroponim, həm də etnonim işlənmişdir. Misir vadisində uru Ataune – Ata yurdu adlı qəsəbə vardı. Çar Tiranın vaxtında hayların Atam adlı patriarxı olmuşdur. Göycə mahalında Atamxan kəndi vardı.

Əski türk inancında teofor olan Ata bulqar və çuvaşların inamında Atam Tura əsas tanrılardan biri olmuşdur. Ata saka mifolojisində tanrı ilə bağlı titul olmuşdur. Herodot göstərir ki, skiflər Prut çayına Por Ata deyirlər. Bu söz türk dillərində ata, baba, böyük, qəbilə başçısı mənasındadır.

Özbəklərdə Ata adlı qəbilə, atalıq, Azərbaycanda atabəy titulları olmuşdur. XVIII əsrdə Rusiyanın Tobol quberniyasında Atalık çayı, XIX əsrdə Quba şəhərindən bir qədər aralıda Ata dağı, XX əsrin əvvəllərində Samur dairəsində Ata, Şamaxı ətrafında Bayan Ata dağları qeydə alınmışdır (28 – 18-19).

Min illər boyu bəşər övladına xidmət edən **ata** və **baba** sözlərindən təkəcə türk xalqları deyil, dilindən, tarixindən asılı olmayaraq, dünyanın bir çox xalqlarının dilində **ata** və **baba** komponentli antroponim və toponimlərdən istifadə edilmiş və hal-hazırda da istifadə olunmaqdadır. Dünyanın ən qədim dillərindən hesab edilən latın dilində də **ata** komponentli onomastik vahidlərə təsadüf edilir: **Atella** (Aversa yaxınlığında əyalət şəhəri), **Attaliya** (Pamfiliyada şəhər), **Atamaniya** (Epiredə şəhər), **Atamant** (Eolanın oğlu, Fraksın atası), **Atanagiya** (İspaniyada şəhər), **Attalus-Attal** (Makedoniyalı Filippin sərkərdəsi) və s. (83 – 109-111).

Eramızın V əsərində yaşamış məşhur Hun imperatoru **Atilla** adının yuxarıda adı çəkilən **Atella** şəhərinin adı arasında hər hansı bağlılığın olması bizə bəlli deyildir. Əlbəttə ki, bu, xüsusi araşdırmalar aparmağı tələb edir. Amma **Atilla** və **Atella** adları son tədqiqatlarda «el atası», «el-xalq başçısı» kimi mənalandırılır. **Atamaniya** toponimi və ya **Atamant** antroponimi isə 1917-ci ilə qədər Rusiyada işlənən və Dövlətdən asılı olmayan qeyri-nizami hərbi dəstələr, onların başçalarına verilən **ataman** adı ilə səsleşir.

Xristianların dini kitabı olan «İncil»in sonunda yazılmış şərhlərdə oxuyuruq: «İran hökmdarı II Kambiz Misirdə olarkən e.ə. 522-ci ildə Qaumata adlı bir kahin qiyam qaldıraraq hakimiyyəti ələ aldı. Həmin ildə Qaumatanın öldürülməsindən sonra I Dara hakimiyyətə gəldi» («İncil», Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1996. Kitab Azərbaycan dilindədir, lakin səhifələnməmişdir).

Prof. Tofiq Hacıyev yazır: «E.ə. IX əsrdə indiki İran ərazisində (Midiya da daxil olmaqla) Azərbaycan dilinin ailə - qohumluq anlayışlı sözləri ilə verilən **Kaka/Qağa, Ata, Dədə** kimi dövlət başçılarının adı çəkilir. Dövlət başçılarının, sərkərdələrin etnik kollektivin adı ilə, titul, rütbə və s. İctimai - silki anlayışlı sözlərlə adlandırılması bir növ ümumi, bəşəri hal olmuşdur, ancaq həmin sözlərin türk mənşəli olması diqqəti özünə çəkir» (38– 135).

Göründüyü kimi, qədim İranda **ata, dada** və **dədələr** əyalət başçıları olmuşlar və bu sözlər türk mənşəlidir. Deməli, yuxarıda adı çəkilən **Qaumata** adlı kahin də onlardan biri olmuşdur.

Urartuda Dadua adlı, indiki Türkiyədə yaşayan xetlərin isə Tata adlı tanrısı olmuşdur. Assur çarı III Salmanasarın kitabəsində deyilir: "Turtatı qoşunun başında göndərdim. O, Hibuşkiyalı Tatanın şəhərinə yaxınlaşıb, ondan bac aldı" (28 – 19).

Müasir dövrdə Azərbaycanın bəzi ləhcələrində babaya, bəzilərdə isə ataya "dədə" deyilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ana xətti ilə baba anlamındadır. Qazan xan dustaq olduğu üçün Uruz elə bilirdi ki, atası Bayandır xandır. Deyirlər ki, o, sənin dədəndir. Atan Tamanın qalasında dustaqdır.

N.A.Baskakova görə, dədə dərviş təriqətinin başçılarına deyilirdi. Qorqud da Dədə adlanırdı. Maday dövlətində dədə titulu vardı. Maqların biri Tata titulu malik idi. Urartu çarı Aryıştinin Dada adlı sərkərdəsi olmuşdur.

Azərbaycanda **Dədə, Dədə Günəş, Dədəpir, Dədəli** adlı pir və kəndlər var. Kırım da **Dədə**, keçmiş İrəvan quberniyasında **Dədəli** etnotoponimləri olmuşdur. Cənubi rus çöllərində yaşayan **Dədə** nəslinin bir qolu Moskvaya köçmüş, **Dedenev** boyar nəslini yaratmışdır. N.A.Baskakova görə **Dedenev** soy adı türk dillərindəki **dədə** titulu ilə bağlıdır (28 – 19-20). Yəqin ki, Moskvada

“**Domodedov**” aeroportunun adı da **dədə** sözü ilə əlaqədardır.

Urartu teonimlərindən biri də **Babadır** və dağlıq ölkə tanrısının adıdır. Herodotun yazdığına görə, skiflərin baş tanrısı **Papay** olmuşdur. **Baba** qəbilə adı teonimdən yaranmışdır. Onlar e.ə. I minilliyin əvvəlində Van gölü yaxınlığında yaşayırdılar. Assur çarı II Sarqonun kitabəsində deyilir: “Papa şəhərini tutub, əhalisini Dəməşqdə yerləşdirdim”. Q.Melikişvili bildirir ki, Papa şəhəri Van gölü yaxınlığında yerləşirdi. Xett yazılarında isə **Papa** şəhərinin adı “**Papax**” kimi göstərilir.

Papa Altay türklərinin ərvaqlarından biri idi. **Baba, Qara Baba, Ağ Baba, Sarı Baba** türk dillərində qartalın ayrı-ayrı türələrinə deyilir, ucalığı təmsil edir, Tanrının iradəsi ilə göydən alp igidlərə güc gətirirdi.

Vaxtilə Kars ilə Gürcüstan arasında **Ağ Baba**, Cənubi Azərbaycanda **Qara Baba** adlı tayfa yaşayırdı. 1809-cu ildə Lənkəran xanlığında **Qara Baba** kəndi qeydə alınmışdı. Azərbaycanda **Matik Baba, Ağ Baba, Heydər Baba** pirləri vardır. XVII əsrdə Macarıstanda **Papa** adlı tarixi vilayət olmuşdur.

Sakaların inamına görə, göylərin tanrısının, yeni baş tanrının adı **Papay** olmuşdur. Herodot göstərir ki, yunanların Zevsi skifcə **Papay** adlanır. Bu söz antroponim və etnonim kimi türk dillərində vardır. Anadoluya gələn türkmən dərvişlərinin bir çoxu **baba** tituluna malik idi. Onlardan biri **Doğan Baba** göyərçin donlu **Hacı** Bəkdaşiilə vuruşmuşdu. **Papay** tanrı adı babalı, ağ babalı, qara babalı və sarı baba etnik adları müşahidə olunur. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda **Qarababalı** türk tayfası yaşayırdı.

Papaya olan inamın nəticəsidir ki, Qubada **Həzrət Baba**, Qəbələdə **Şeyx Baba**, Sabirabadda **Baba Səmid**, Lənkəranda **Baba Rəhman**, Ağdaşda **Veys Baba** adlanan pır və ocaqlar olmuşdur (28 – 20-21).

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüze qədər dünyanın bir çox ölkələrində **ata** və **baba** komponentli antroponimlərdən geniş istifadə olunmaqdadır. Hətta onların içərisində etnonim və sülalələrə də təsadüf olunur: **Ata** Salih (1908-1964) – türkmən xalq şairi, **Atabəy** – Səlcuq sultanları vəliəhdlərinin

tərbiyəçisi, vəzifə. Bu adı ilk dəfə Alp Arslanın vəziri Nizamülmülk almışdır. **Atabəylər** – Səlcuq sülalələri, **Atalay** Besim (1882-1995) – türk dilçisi, ədəbiyyatşünas, **Atavizm** (lat. Ulu əcdad) – ulu əcdada məxsus əlamətlərin orqanizmdə meydana gəlməsi, **Atatürk** Qazı Mustafa Kamal (1881-1938) – Türkiyənin ilk prezidenti, **Atabasklar** – Şimali Amerikada dilcə qədim hindi tayfaları, **Atabekov**, **Atabekyan**, **Baba** Korneliu (1906) – rumın boyakarı, **Baba** Homi Cahangir (1909-1966) – hind fiziki, **Baba** Zünun (XVI əsr) – Türkiyədə antifeodal kəndli üsyanı başçısı, **Baba** İshaq üsyanı (XIII əsr) – Səlcuqlər dövlətində, **Babayev** Yuri Nikolayeviç (1928) – rus fiziki, **Babayev** Pyotr Akimoviç (1883-1923) – rus inqilabçısı, **Babakin** Georgi Nikolayeviç (1914-1971) – rus konstrukturu (ASE, I), **Babayan**, **Babajanyan**, **Atayan**, **Atajanyan**, **Atamyan**, **Ataxanyan** və s.

Hal-hazırda Azərbaycan ərazisində **ata** və **baba** komponentli toponim və tarixi abidə adlarına təsadüf olunur. **Atabəy** (Zəngilan rayonunda və Qazaxıstanda kənd), **Atabəyli** (Kürdəmir rayonunun Sığırılı kəndində məhəllə), **Atakişili** (Kürdəmir rayonunda kənd), **Ataxal** (Gədəbəy rayonunda kənd və bulaq. Zəyəm çayının sol sahilində də Təzə **Ataxal** kəndi salınmışdır), **Ataçay** (Dəvəçi rayonunda çay) (16 – 44-45), **Atababa** türbəsi, **Atabəy** (Şəmkir rayonunda türbə və kənd), **Atabəy** türbəsi (Naxçıvanda Möminə xatun türbəsi), **Babadağ**, **Babadağ** aşırımı (Quba və İsmayılı rayonlarında çay və dağ), **Babadərviş** (Qazax rayonunda qədim yaşayış məskəni), **Babazənən**-Murovdağ kəşfiyyat sahəsi, **Babaratma** (Şəki rayonunda kənd), **Babaser** su anbarı (Masallı rayonu **Babaser** kəndi), **Babaçay** (Gədəbəy və Şəmkir rayonunda çay) (ASE, I) və s.

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində də **ata** və **baba** komponentli toponimlər mövcuddur: **Ata** (Türkmənistanda kənd), **Ataqay** (İrkutski vilayətində şəhər tipli qəsəbə), **Atamanovka** (Çita vilayətində şəhər tipli qəsəbə), **Atasu** (Qazaxıstanda şəhər tipli qəsəbə), **Babayevski** rayonu, **Babayevo** dağı (Volqoqrad V), **Babay** qəs., **Babayka** k. (Ukrayna R), **Babayurd** k., **Babayurd** ray. (Dağıstan) (98 – 18-20).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **ata** və **baba** komponentli

toponimlər vardır: **Ata** (Sakit okeanda ada), **Atabaska** (Kanadada çay, göl və əyalət adı), **Ataviros** (Yunanistanda dağ), **Atay** (İrlandiyada qraflıq), **Ataka** (Misirdə dağ), **Atakama** (hindi dilində səhra) (Çilidə düzənlik və vilayət), **Çukikamata** (Çilidə mis filizi yatağı), **Atakamskaya** (Sakit okeanda çökəklik), **Atakpame** (Çili), **Atalandis** (Yunanistanda körfəz), **Atapupu** (İndoneziya), **Atar** (Mavritaniya), **Atauro** (şərqi Timorda göl), **Atafi** (Sakit okeanda Mərcan adası), **Baba** (Türkiyənin Şərq hissəsi), **Babadağı** (Əfqanıstan), **Babadağ** (Rumıniya), **Babao** əyaləti (Çin), **Babaoio** (Ekvator, inzibati ərazi), **Babar** (İndoneziya. Banda dənizi, ada) və s. (99 – 28, 31).

Göründüyü kimi, ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər dünyanın bir çox ölkələrində **ata** və **baba** komponentli antroponim, toponim və etnonimlər mövcuddur. Gələcəkdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmək məqsədilə onların bəziləri haqqında məlumat verdik. Lakin onların daha geniş tədqiqata cəlb edilməsi çox maraqlı olardı.

Rus dilində çap olunmuşdur:

Aktualnie problemi qumanitarnıx i estestvennıx nauk.

Jurnal nauçnıx publikatsii.

Moskva. 2010. №5, səh. 169 – 171.

13.“Par//pər” və “pir//pur”

komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Son 30 ildə iltisqi və flektiv dillərdə mövcud olan eyni komponentli apelyativ və onomastik vahidlər üzərində aparılan müşahidələr və bunlarla əlaqədar topladığımız faktlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişik ki, müxtəlif dillərdə eyni komponentli türk mənşəli ümumi və xüsusi sözlər vardır. Odur ki, bu sahədəki mülahizələrimizi ümumiləşdirmiş, **od**, **ocaq**, **pir**, **sarı**, **sar**, **Günəş**, **Gün**, **Ay**, **xan**, **bar//bər**, **bor//bur** komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər mövzusunda beş məqalə yazmış, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Tədqiqlər» məcmuəsində (2006, №2) və

«Onomastika» elmi-onomastik jurnalda (2007, №1 və №2-3; 2008, № 3 və № 4) çap etdirmişik. Məqalələr mütəxəssislər tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı üçün və gənc tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmək məqsədilə bu məqaləni də onların sərəncamına veririk.

«... Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə «pir» fars sözü kimi izah olunmuş və «qoca, yaşlı; təriqət başçısı; ziyarət edilən yer, qəbir, ağac» və s. mənalar bildirdiyi göstərilmişdir (42-218). Məlumdur ki, atəşpərəstlik dövründə atəşgahlarda dini ayinləri icra edənlərə **pir** və ya **muğ** deyilmiş. Burada **pir** odla, işıqla əlaqələnir və həmin pirlərə **piri-muğan** və **Piran** da deyilmiş. Yəqin ki, atəşgahlarda dini ayinləri icra edənlər təriqət başçıları olarmış. Fars dilində «pars» sözünün mənalarından biri də elə «atəşpərəst»dir (42-209).

«Od, ocaq» və «pir» komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər» adlı məqaləmizdə «pir» sözünün fars yox, türk mənşəli söz olmasını şərh etmişik («Tədqiqlər». № 2, 2006. səh. 205-215). Lakin Azərbaycan və fars dillərində də **par** sözü yoxdur. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilində **par** komponentli apeilyativ və onomastik vahidlər mövcuddur. Çox maraqlıdır ki, lüğətlərdə **parç**, **parça**, **parça-parça**, **parçabozbaş**, **parçacıq**, **parçaçı**, **parçadöşmə**, **parlayan**, **parlıdayan**, **parlayış**, **par-par**, **part**, **parlayıcı**, **parta-part**, **parıl-parıl**, **parıltı**, **parıltılı**, **parlaq**, **parlaqlıq** və s. sözlər Azərbaycan, **parçalama**, **parçalamaq**, **parçalanma**, **parçalanmaq** və s. kimi sözlər fars sözləri kimi izah olunmuşdur (10 – 375-379).

Həm Azərbaycan, həm də fars dilində «para» sözü də mövcuddur. **Para** farsca «bir parça, bir tikə, yarım, yaxud bütöv bir şeyin yarısı», doğma dildə isə «pul» kimi izah edilmişdir (10 – 572-573). Fars dilindəki **para** sözünün «parlaqlıqla» heç bir əlaqəsi yoxdur. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «Od kimi işarıb, ulduz kimi parlayıb gələn nədir?» (Bakı, 1988. səh. 167) cümləsinə rast gəlirik. Burada işarmaq od, parlammaq isə ulduzla əlaqədardır.

Türk dillərində «pul» mənasında işlənən «para»nın isə «parlaqlıqla» əlaqəsi vardır: XVII əsrdə Türkiyədə gümüş sikkə, sonrakı dövrlərdə isə Krim xanlığında, Moldaviyada, Yuqoslaviyada

da gümüş və misdən kəsilmiş sikkələrə **para** deyilmişdir(ASE. VII. səh. 455). Məlumdur ki, **sarı** sözünün 10-dan çox mənası var. Onun mənələrindən birincisi **Günəş**dir. Sonrakı mənələrindən biri də qızıldır. Bu metala «sarı» da deyilir, çünki Günəş rəngindədir. Qızıl pullara da ona görə «para» deyilmişdir ki, parlaqdır. Sonralar gümüş, mis və dəmir pullara da parlaqlıqları olduğu üçün «para» deyilmişdir. Əslinə qalsa, «para» adlanan xırda pullar manatın hissəsi olduğu üçün elə belə adlanmışdır. Bu baxımdan farsca «para» sözünün mənası ilə türk dilindəki «para» sözünün mənası üst-üstə düşür.

Azərbaycan dilində təqlidi sözlərə – **iltı** şəkilçisi artırılarda isim, - **ilda** və – **laş**şəkilçisi artırılarda feil əmələ gəlir: **parıltı –parıldamaq, gurultu - guruldamaq,parlamaq, gurlamaq, fırlamaq** və s.

Demək, yuxarıda adları çəkilən **par** komponentli sözlərin heç biri fars sözü olan **para** sözündən yox, türk dillərində olan **par** komponentindən yaranmışdır. Diqqətlə baxsaq, görərik ki, **parça** sözü də **parla** əlaqədardır, bütövün bir hissəsidir. Əgər **pir** sözü «od, ocaq» mənələrinə malikdirsə, demək, **par** komponentli yuxarıda sadalanan bütün sözlər də bütöv olan Günəş, od, işıq və ocaqla eyni mənaya malikdir.

Müasir Azərbaycan dilində **para** həm pul, qızıl, həm də **parça** mənasında işlənir: Məni **pulsuz - parasız** kim götürər taksiyə? («Ulduz» jur. № 3. 1989. səh.4). Gözləri iki göz **parçası** kimi **parlayır** («Xəzər» jur. №3. 1990. səh.165). Avropanın dəb ustaları yekdilliklə **parlaq parçalara** (qızılı rəngli) üstünlük verirlər («Ayna» qəz., avqust 1990). Ən nüfuzlu işçinin vaxtı yox idi belə **xırda-para** işlərlə məşğul olmağa («Ulduz» jur. №3.1989) və s.

Qumbara Azərbaycan sözü kimi izah olunmuş (10-210) və bu sözdəki «bar» da «par»la –odla əlaqədardır. Çünki qumbara partlayanda (Bu sözdəki «part» sözünə də diqqət yetirin) od saçır və xırda qəlpələr qum kimi ətrafa yayılır. **Qumbara** sözü İranda **xumparə** adlanır («Bərəkət» qəz. 14.01.1992). Demək, bu sözlərdəki «**bar**» və «**par**» eyni kökdəndir və odla əlaqədardır.

Eyni sözləri Azərbaycan sözü olan «**barıt**» (bar//par və od sözlərindən düzəlmişdir) və rus dilindəki «**porox**» sözü haqqında da söyləmək olar. Burada da «**bar//par**» və «**por**» eyni kökdəndir.

Çox maraqlıdır ki, rus dilində də **par** komponentli apelyativlər çoxdur. Onlardan ancaq 30-dan çox söz yaradan birini nəzərə çatdırırıq: **par** (buxar, buğ; çox isti, ildırım kimi...), **parenil** (pörtmə, pörtülmə, buğa vermə...), **parenniy** (pörtlənmiş, pörtülmüş, buğa verilmiş...), **pareniy** (pörtülmüş, buğda bişirilmiş...), **parilka** (buğlandırma cihazı), **paromer** və s. (39 – 386-389).

Məlumdur ki, buxar –par od və sudan yaranmışdır. Bu baxımdan «par» komponentli Azərbaycan sözləri ilə rus sözlərinin eyni mənə çalarlığına malik olması diqqəti cəlb edir.

Parafin (fr. paraffine >lat.) –neftdən, kömürdən, torfdan alınan ağ muma oxşar maddə; şam, kibrit, kağız sənayesində, tibbdə və bəzi mазların hazırlanmasında istifadə edilir (25 – 130). Göründüyü kimi «parafin» sözünün mayasında da «od»la əlaqədar olan neft, kömür, torf və bunlarla bağlı olan şam və kibrit durur.

K.Vəliyev yazır: “**Barak** adı verilən uzun tüklü jaylaq köpəyi şumerlər müqəddəs sayırdılar. Bu it yaxşı qaçır, ovu yaxşı saxlayırdı... Şamanlar **Barak** adlı itə minərək göyə çıxırdılar. Qırğızlar da cins itə **Barak** deyirdilər... Oğuz dastanlarında **İt-Barak** adlı bir qəbilədən bəhs olunur» (70 – 22). Azərbaycanda **Boysar**, **Qəmbər**, **Tanıq**, **Basaq**, **Bozoq**, **Cenka** ilə yanaşı, **Paraq** kimi it adlarına da təsadüf olunur. («Azərbaycan» jur. №1, 1988. səh.44). Çox maraqlıdır ki, Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) meraca getdiyi zaman mindiyi at da **Buraq** adlanır.

Avropa dillərində də **par** komponentli sözlərə çox təsadüf olunur. Məsələn, fransız sözü olan **parlament** sözündə də məcazi mənada bir parlaqlıq vardır. Parlament qanunverici orqandır və xalqın, dövlətin idarə olunmasında müstəsna rol oynayır. Onun qəbul etdiyi qanunlar məcazi mənada Günəş timsallı parlamentdən ayrılan mənəvi «şüa» və ya «ışığı»dır. Eyni fikirləri fransız sözü olan «**partiya**» haqqında da söyləmək olar.

Doğrudan da, **parıltı, parlaq, parlamaq, par-par parıldamaq** (**Par-par** yanan, **parıldayan** incə donlum – «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları), **aypara**, Günəşin rəngi qızıl ilə əlaqədar olan və pul mənasında işlənən **para** və nəhayət, **parlaman** sözlərindəki **«par»** həqiqi və məcazi mənalarda olan işıq və odla əlaqədarıdır. Çox maraqlıdır ki, **-man** dünyanın bir çox dillərində şəxs anlayışı mənasında olan şəkilçi kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan və fars dillərində işlənən **–man (qəhrəman, Mehman, Arzuman** və s.) ünsürü də elə o mənədadır. Bizə elə gəlir ki, **parlaman** və ya **parlament** sözlərindəki **– man** və **–men** ünsürləri də eyni mənaya malikdir. Bu mənada **parlaman** sözü Avropa mənşəli hesab olunsada, «ışıq saçan kişi» («ışıq saçan idarə») mənasına uyğun gəlir. Zənnimizcə, **imperiya, imperator, imperial** (əşrəfi. 1897-ci ilə qədər 10 manatlıq, 1897-ci ildən sonra isə 15 manatlıq rus qızıl pulu) (6 – 472-473) və bunlarla əlaqədar olan onlarla sözlərin tərkibindəki «per» də qızıl- qırmızı, işıq, şüa ilə əlaqədarıdır.

Çox maraqlıdır ki, Mirzə Balanın «Azərbaycan tarixində türk Albaniyası» əsərində **«Partiya»** ərazi və ya etnonim kimi də göstərilir: «Böyük İskəndərin ölümündən 60 il sonra, Antiokh Teosin hökmdarlığının on birinci ilində, **partiyalılar** (seçmə bizimdir –A.P.) Kuşanlar məmləkətində qəhrəman Arsakın rəhbərliyi altında üsyan etdilər». VII əsr erməni müəllifi Sebeosa əsaslanan müəllif fikrini davam etdirir: «Balşahaston deyilən Kuşanlar məmləkətində «Tetal» (yeni Əftalət və ya Ağhun) kralının oğlu Arşak üsyan etdi. Onun dörd oğlundan birincisi Kuşanların, ikincisi Kiligiyalıların, üçüncüsü Partiyalıların, dördüncüsü də Qafqasiyanın şimalındakı Masaket krallığını tuturdu». Həmin əsərdə Amu-Dəryanın Sarıqamış çökəkliyində yaşayan Dahas qövmünün, **Apari**, yaxud **Pari** (ehtimal ki, **Baron**) adlanan bir qəbilə adı da çəkilir («Azərbaycan» jur. № 10, 1989. səh. 125).

Məlumdur ki, qədim türklərdə «at» sözü həm insana verilən ad», həm də «minilən at» mənasında işlənmişdir. «At» isə odla əlaqədar olub, həm sürətinə görə minilən heyvana «at» deyilmiş, həm də «od» - Günəş heyatın başlanğıcı olmuşdur.K.Vəliyev yazır ki, ata inam

bütün heyvanlardan üstündür. Şamanlığı qəbul etmiş türklərlə monqolların inamına görə, at göydən enmişdir. Yakutlara görə, at günəş aləmindən gəlmişdir. Bəzi türk boyları atların Apsatı adlı bir tanrılarının olduğuna inanırdılar. Ata inaniş İranda da güclü olmuşdür. Şirinin Gülgünü və Xosrovun Şəbdizi eyni atın nəslindəndir. Rəvayətə görə, bir daşda aygır rəsmi varmış. Bir qısraq həmin rəsmə iki dəfə sürtünmüş, nəticədə Gəbdiz və Gülgünü doğmuşdur. Şəbdiz adi atlardan dörd qarış yüksək imiş. Şəbdiz öldükdə Xosrov onu insan kimi dəfn etmiş, bir qayaya isə rəsmini oydurmuşdur. Hər dəfə qayaya baxaraq ağlayırmış (70-20).

Eyni sözləri «Koroğlu» dastanındakı Qırat və Dürat atları haqqında da söyləmək olar. Dərya aygırından doğulan bu atların da qızıldan qanadları olacaqdı... Koroğlu qüdrətinin yarısı Qıratın payına düşür. Qaçaq Nəbinin Boz atı da qəhrəmanın ən yaxın dostu və köməyi idi. Qəhrəmanlar heyvanlara çox əhəmiyyət verir, yüksək qiymətləndirirdilər. Bu mənada at birinci yer tutur. At qəhrəmanın qoruyucusu, xilaskarı, dostu idi. Atlar lazım gələndə insan kimi danışdırlar. Qəhrəman inanırdı ki, at göydən enib, Manası zindandan **Çopar** adlı atı qurtarmışdı» (70-40).

Mifologiyada bəzi atlar həm qanadlı, həm də kürəkli, avarlıdır. Onlar həm uçur, həm də üzürlər... İslam dinində də atla bağlı əfsanələr vardır. Guya Adəm Cənnətdən bu dünyaya qanadlı atla gəlmişdir. Atın geri-Cənnətə qayıtmaması üçün qanadını sındırmışdır... Böyük şamanlar da göylərə gedərkən ata minirdilər. Altaylılar bu ata **Pura** və yaxud **Arqamak** deyirdilər... Üçbuynuzlu keçilərə də **Pura** (Şamanların mindiyi atın adı da belədir) deyilirdi... Süd gölündən çıxdığı sanılan **Pura** adlı qoçlar da uçaqlıdır (70 – 18,21,193). Çox maraqlı faktdır ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s.) meraca getdiyi zaman mindiyi **Buraq** adlı atın adı ilə bu adlar arasında eynilik mövcuddur.

Pir fars sözü kimi izah olunmuş «qoca, yaşlı kişi; təriqət banisi, təriqət başçısı» mənaları bildirdiyi göstərilmişdir (42-210). Zənnimizcə, bütün qocalara «pir» deyilməzdi. Öz ağılı, düşüncəsi, elmi, müdrikiyi ilə fərqlənən qocalara «pir» deyilmişdir. Sözsüz ki, təriqət baniləri də, təriqət başçıları da xalqı öz arxaları ilə aparmağı

bacaran ağıllı, savadlı, zəngin dünyagörüşünə malik müdrik insanlar olmuşlar. Təsadüfi deyildir ki, o cür pirlər rəhmətə getdikdən sonra onların məzarları pirə, ocağa çevrilərdi. Bütün qocaların məzarları ocağa, pirə çevrilmədiyi «pir»in «qoca» mənası bildirməsi də heç inandırıcı deyildir.

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanlara buta verilməsi ilə əlaqədar K.Vəliyev yazır ki, badə içəcək dastan qəhrəmanı bir bağçada və ya qəbiristanlıq kənarında yatarkən Həzrəti-Pir yuxusuna girir. O, aşıqə pir (buta) dolusu badə içirir və hər hansı bir qızın butasını verir. Sonra pir qolunu qaldırır, altından bir qız görünür. Badəni içmiş gənc qıza tərəf atılır. Pir qolunu endirir, qız yox olur. Beləliklə, bir gənci çərxi-çənbərdən keçirib özü qeybə çəkilir (70-105).

«Ərəb-fars sözləri lüğəti»ndə **pur** da fars sözü kimi izah olunmuş və «oğul» mənasında işləndiyi göstərilmişdir (42-220). Bizə elə gəlir ki, həm «pir», həm də «pur» sözləri daha çox məcazi mənada «od», «ışıq» anlayışları ilə əlaqədardır. Çünki ən qədim dövrlərdən bəllidir ki, atadan sonra onun işığını yandıran, nəslini davam etdirən oğlu olardı. Bu baxımdan oğul atanın odu, işığı, piri hesab olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, XIII əsr Azərbaycan şairi İzzəddin Həsənoğlu farsca yazdığı şeirlərində **Puri** Həsən, azərbaycanca yazdığı şeirlərində isə «Həsənoğlu» təxəllüsündən istifadə etmişdir. Köprülzadə Məhəmməd Fuad da ilk Azəri şairi Şeyx İzzəddin Pur Həsən Əsfərayi haqqında məlumat vermişdir. («Azərbaycan» jur. № 8. 1989. səh. 154).

N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasında surətlərdən biri də **Şapur** adlanır. Şapur I və Şapur II isə tarixi şəxsiyyətlər olmuş, eramızın III və IV əsrlərində Sasani dövlətinə hökmdarlıq etmişlər (ASE. X. səh. 446)... «Şapur» adı isə «şah» və «pur» sözlərindən düzəlmiş və «şah oğlu» deməkdir.

«Mələk» ərəb sözüdür və bir neçə mənası vardır: 1) dini təsəvvürə görə Allahın ən yaxın xidmətçiləri olan fəvqəl-təbii bir məxluq; 2) məc. gözəl; 3) məc. həlim, nəcib (adam). Bu söz fars dilində «Pəri» adlanır və ərəb dilində olan mənalarda işlənir (4-214). Dini rəvayətlərə görə, bütün mələklər – pərilər oddan yaranmışdır.

Deməli, «Pəri» sözü də elə par, pur sözləri kimi elə odla əlaqədardır. Od, işıq anlayışları ilə əlaqədar olan bütün adlar gözəllik anlayışı ilə əlaqədar olur və ən çox qadın adlarında özünü göstərir.

Azərbaycan dilində **pər** və **pəri** komponentli aşağıdakı antroponimlər mövcuddur: **Pərvan**, **Pərvin** (Ülkər ulduzu, Yeddiqardaş ulduzu –ışıqla əlaqədardır), **Pərviz**, **Pərtov**; **Pərcan**,**Pərcahan**, **Pəricahan**, **Pərican**,**Pəricamal**, **Pəricəmal**, **Pəriçöhrə**, **Pərigül**, **Pərixan**, **Pərixanım**, **Pəriqız**, **Pərnaz**, **Pərinaz**, **Pərnisə**, **Pərinisə**, **Pəripeykər**, **Pəristan**, **Pərirux**, **Pərişan**, **Pərişən**, **Pərivəz**, **Pərizad**, **Pərizat**, **Pərsin**, **Pərşan**, **Pərvanə**, **Pərvaz**, **Pərvər**, **Pərvünaz**, **Pərvinə**, **Pərzad**, **Pürüzə**, **Nazpəri**, **Gülpəri**, **Xanpəri** və s. (55).

Pərvanə farsca «kəpənək» olsa da, od aşığıdır. «Pər» farsca qanad deməkdir. Əgər quşu Günəşə bənzətsək, qanadı (Bəlkə də, qan+od sözlərindən düzəlmişdir?) onun şüası hesab etmək olar. «Pərdə» sözü fars sözü olsa da, odla qaranlığı, nəyi isə nədən ayıran əşyadır. Bu və ya digər cəhətdən yenə odla əlaqədardır. Azərbaycan dilində «pər» və «pərdə» komponentli yüzlərlə ümumi sözlər mövcuddur.

Azərbaycan toponimiyasında **par** və **pər** komponentli toponimlər də mövcuddur. **Parağa** kəndi, **Parağaçay**,**Parağa** mineral su bulaqları, **Parağaçay** qəsəbəsi (Ordubad r.), **Parakənd** (Gədəbəy rayonunda kənd), **Parakənd** (Tovuz rayonunda kənd), **Parakəndin** (Gədəbəy rayonu ərazisində çay), **Parsadağ** (Qax rayonu ərazisində dağ), **Parça-xələc** (Salyan rayonunda kənd), **Pərvanlı** (Zərdab rayonunda kənd. «Pərvanlı» etnonimindən yaranmışdır), **Pərdiqıran** (Xaçmaz rayonunda kənd), **Pərdili** (eyni adlı etnonimdendir), **Pərizamanlı** (Gədəbəy rayonunda kənd), **Pərioğlular** (Ağcabədi rayonunda kənd. Kəbirli tayfasının pərioğlular tiresinin adı ilə bağlıdır), **Pəriçinqilli** (Kəlbəcər rayonunda dağ), **Pərsədan** (Qax rayonu ərazisində dağ) (16).

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində də **par**, **para**, **per**, **pur** və s. komponentli onomastik vahidlər vardır: **Perm** (vilayət, rayon, şəhər),

Perevoz (Qorki vilayətində rayon, qəsəbə), **Pereqniskoe** (Ukraynada qəsəbə), **Perekop** (Kırım vilayətində kənd, Qara dənizdə körfəz), **Para** (Oka çayının qolu), **Parabel** (Tomsk vilayətində rayon və çay), **Paravana** (Gürcüstanda göl), **Paramsk** (Buryatiyada astana), **Paramuşir** (Saxalin vilayətində ada), **Paranqa** (Mariy MR-da rayon və qəsəbə), **Parapolsk** (Kamçatka vilayətində vadi), **Parfiyevka** (Ukraynada qəsəbə), **Parbiq** (Tomsk vilayətində kənd və çay), **Paren** (Kamçatkada çay), **Parıçi** (Belorusiyada qəsəbə), **Parkent** (Özbəkistanda rayon və kənd), **Parkovoe** (Ukraynada qəsəbə), **Parma** (Komidə qəsəbə), **Partizan** (Tula vilayətində qəsəbə. Bu adda Primorski vilayətində dağ, rayon, çay, Kırmda kənd, Krasnoyarsk vilayətində rayon və kənd, Ukraynada qəsəbə və s. vardır), **Parfino** (Novqorod vilayətində qəsəbə, rayon), **Parxar** (Tacikistanda rayon və qəsəbə), **Partsa** (Penza vilayətində çay), **Parıqino** (Qazaxıstanda kənd), **Pur** (Tumen vilayətində çay), **Pura** (Krasnoyarsk vilayətində çay), **Purdoşki** (Mordovada kənd), **Purovski** (Tumen vilayətində rayon), **Purpula** (İrkutsk vilayətində dağ) və s. (98).

Part Azərbaycan dilində təqlidi söz olub «**partlayan**, yaxud atılan və yaxud da yerə düşən ağır bir şeydən çıxan səs» mənasında işlənir. Bu sözdən, irəlində deyildiyi kimi **partapart**, **partılacaq** (tapança kimi uşaq oyuncağı), **parılıtlı**, **partlatmaq** və s. sözlər də yaranır (48).

Çox maraqlıdır ki, fransız sözü olan **partizan** Azərbaycan dilində «düşmən arxasında müstəqil hərəkət edən silahlı xalq dəstələrinin iştirakçısı» kimi izah olunur (10-578). Məlumdur ki, partizanlar düşmən arxasında hərbi obyektləri, anbarları, dəmir yollarını, əsgər kazarmalarını, körpüləri və s. partlatmaqla məşğul olur. Bu baxımdan **partizan** sözünün «part» komponenti ilə Azərbaycan sözü olan «part» sözləri arasında da həm forma, həm də mənə eyniliyi mövcuddur. İtalyan dilində də «partita» ayırma, bölürəm, ayırıram» mənasındadır. Paritladıcılar, partlayış, partlatma dedikdə isə «ilk növbədə raket, aviasiya bombası, artilleriya mermisi, mina, torpeda və s. yada düşür (ASE. VII. səh. 473-477).

Dünyanın bir çox ölkələrində **par**, **per** komponentli antroponimlərə də təsadüf olunmaqdadır. Onların içərisində tarixi dövlət adları, etnonim və teonimlərə də rast gəlmək olur: **Paratsels** – XVI əsrdə İtaliyada yaşamış məşhur həkim Filipp Ayreolun təxəllüsü, **Parin** Vasili Vasileviç (1903-1971)-sovet fizioloqu, **Paris-** «İliada»da Troya çarı **Priamin** və Hekubanın oğlu, **Parseqov** Mixail Artyomoviç -Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, **Persye** Şarl (1764-1838) –fransız memarı, **Personaj** (lat. şəxsiyyət, şəxs) – bədii əsərlərin iştirakçıları, **Parsons** –XIX-XX əsr ingilis mühəndisi, **Paruşin** Vladimir İvanoviç –Sovet hakimiyyəti uğrunda mübariz, **Parfenon** (yun. cavan qız) –Afina Akropolunda **Parfenos** ilahəsinin məbədi, **Parfiya -Parfiya** padşahlığı, **Parfiyalılar** – e.ə. 1-ci minillikdə Türkmənistanda yaşayan əhali, **Parfyonov** Semyon Vasileviç –Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda mübariz, **Parxomenko** Aleksandr Yakovleviç – Rusiya vətəndaş müharibəsi qəhrəmanı, **Parhon** Konstantin (1874-1969) –rumın nevroloqu, **Peri** Qavriel (1902-1941) -Fransa fəhlə hərəkatı xadimi, **Perikl** (e.ə. 490-e.ə. 429)- qədim yunan siyasi xadimi, **Perov** Vasili Qriqoreviç (1834-1882) – rus boyakarı, **Perovskaya** Sofya Lvovna (1853-1884) – rus inqilabçısı, **Peron** Xuan Deminqo (1895-1974) - Argentina dövlət və siyasi xadimi, **Perre** Ogüst (1874-1954)- fransız memarı, **Perren** Can Batist (1870-1947) - fransız fiziki, **Perro** Cül Cozef (1810-1892) – fransız balet artisti, **Perro** Klod (1613-1688) –fransız memarı, **Perro** Şarl (1628-1703) –fransız şairi, yazıçısı, tənqidçisi, **Persefona** –qədim yunan mifologiyasında münbitlik və yeraltı səltənət ilahəsi, **Pervomayski** – Ukrayna sovet yazıçısı Leonid Solomonoviçin təxəllüsü, **Perederi** Qriqori Petrov –inşaat texnikası sahəsində sovet alimi, (ASE.VII. səh. 462-500) və s.

Bünlardan başqa, dünyanın bir çox ölkələrində **para**, **par**, **per**, **pur** komponentli ölkə, ştat, çay, dağ, şəhər və s. adlara da təsadüf olunur: **Para** (Braziliyada ştat və çay, port-şəhər), **Paraqvay** (Respublika və çay), **Paraqua** (Boliviyada çay), **Paraqua** (Venesuelada çay), **Paraquana** (Venesuelada yarımada), **Paraquari**

(Paraqvayda departament), **Paraquasu** (Braziliyada çay. Maraqlıdır ki, «su» çay mənasında işlənmişdir), **Paraquasu -Paulista** (Braziliyada ştat), **Parad** (Macarıstan), **Parado** (İndoneziyada əyalət), **Paraiba** (Braziliyada ştat və çay), **Paramitya** (Yunanıstan), **Parana** (Argentində inzibati mərkəz), **Parapola** (Egey dənizində ada), **Paraçin** (Yuqoslaviya), **Parvatı** (Hindistan çayı), **Parbxani** (Hindistanda ştat), **Parvan** (Əfqanıstanda əyalət), **Parqa** (Yunanıstan), **Pardinq** (Çin), **Pardu** (Avstraliya), **Pariqi** (İndoneziyada əyalət), **Parika** (Havana), **Parij** (Fransa), **Paris** (ABŞ), **Pariya** (Cənubi Amerikada körfəz), **Parker** (ABŞ), **Parkoy** (Peru), **Parks** (Avstraliya), **Parl** (CƏR), **Parma** (İtaliyada vilayət və çay), **Parnas** (Yunanıstanda dağ), **Parnassus** (Yeni Zelandiyada ada), **Partizan** (Albaniyada pik), **Paru** (Avstraliya və Braziliyada çay), **Parxallı** (Koreyada əyalət), **Parxim** (Almaniya), **Parçev** (Polşa) (99). Bu da maraqlıdır ki, «Latinsko-russkiy slovar»da **Paris** adı həm **Parid**, həm də Priamanın oğlu Aleksandr kimi izah olunur (Göstərilən əsər. Moskva, 1976. səh. 726). **Parid** isə, zənnimizcə, **Par-** işıq və **id-** od sözlərindən ibarətdir.

İrəlində qeyd olunmuşdur ki, **par**, **parıltı** od, işıqla əlaqədardır.

Parnik (tərəvəz, çiçək, ağac və kol şitilləri üçün düzəldilmiş örtülü yer – istilikxana), **Parovoz** (par-buxar+vozt-daşımaq), **Paroxod** (par-buxar+xod –getmək) və s. (ASE. VII. səh. 464-470) sözlər özlərində istilik, od anlayışlarını əks etdirir.

Azərbaycan dilində **perigey** (yun. –ətraf və ge-yer) astronomik terminindən də istifadə olunur. Bu termin «Günəş orbitinin Yerə ən yaxın nöqtəsi» mənasında işlənir (10-491). Bizə elə gəlir ki, «per» komponentli termin, ümumi söz və onomastik vahidlərin müəyyən qismi işıqla, parlaqlıqla, odla əlaqədardır.

Perqam – Kiçik Asiyada qədim şəhər (indiki **Berqama**) **Perqan** padşahlığı (**b-p** səsevəzlənməsi baş vermişdir) adlanan qədim quldarlıq dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bəlkə də, «perqamin» termini də bu toponimlərdən yaranmışdır. Çünki «Perqamin – 1)dam örtüyü və hidroizolyasiya materialı kimi işlənən bitumu hopdurulmuş nazik

karton...» (ASE. VII. səh. 500). Dam örtüyü ilə məşğul olanlar çox yaxşı bilirlər ki, kristal halda olan qırı yüksək dərəcəli sobada eridəndə o, mayeyə çevrilir. Əgər «perqamin», «Perqam» toponimindən düzəlmişsə, demək, burada «per» də istilik və odla əlaqədardır.

Dünyanın bir çox ölkələrində **per** komponentli toponimlər də mövcuddür. **Peravanq** (İndoneziya), **Perak** (Malayziyada çay və ştat), **Pera** –le Şato (Fransada departament), **Perama** (Yunanistan), **Pervari** (Türkiyə), **Pervez** (Belgiya), **Perqamino** (Argentina), **Perqola** (İtaliya), **Peredovoy** (ABŞ-da silsilə), **Pereyra** (Kolumbiya), **Perelik** (Bolqarıstanda dağ), **Periyar** (Hindistanda göl), **Pera** (Meksika körfəzinə tökülən çay), **Perlis** (Malayziyada ştat), **Permeti** (Albaniya), **Pernek** (Çexoslovakiya), **Pernik** (Bolqariya), **Perri** (ABŞ, Florida ştatı), **Pert** (Avstariya, inzibati mərkəz), **Pertyus** (Fransa və İspaniyada aşırım), **Peru** (Respublika), **Perudya** (İtaliya) və s. kimi **per** komponentli 60-dan çox toponim mövcuddur (99), **Periheli** (peri... +yun. helios – Günəş) – Günəş ətrafında dolanan cismin Günəşə ən yaxın nöqtəsi deməkdir (ASE. VII. s. 503).

İrəlində qeyd olunmuşdur ki, **Pert** Avstraliyada şəhər və bu şəhər **Su on** çayı sahilindədir (ASE. VII. səh. 507). **Su on** adındakı «su» sözü, yəqin ki, «çay» mənasında işlənir.

Dünyanın bir çox ölkələrində **pur** komponentli toponimlər də çoxdur: **Buranq/Puranq** (Çin. **b-p** səşəvzlənməsi burada da özünü göstərir), **Parvakarta** (İndoneziya), **Puren** (Koreya), **Puri** (Hindistan), **Puriyan** (Birma), **Purkan** (İran), **Purmen** (ABŞ), **Purna** (Hindistanda çay), **Purniya** (Hindistan), **Purukçay** və ya **Purukçaxu** (İndoneziyada ada), **Purus** (Amazonka çayının qolu), **Purçaman** (Əfqanıstanın Fərəh əyalətində) və s. (99).

Göründüyü kimi müxtəlif dillərdə **par//pər** və **pir//pur** komponentli apelyativ və onomastik vahidlər mövcuddur. Onların toplanıb geniş tədqiq olunması çox faydalı olardı.

14. “Ana” və “bala”

komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

“Ana” Azərbaycan dilinin ən qədim sözlərindən biridir. Onun “övladı olan qadın” kimi əsas mənasından başqa, “balası olan heyvan”, “yaşlı qadınlara müraciət forması”, “bir şeyin mərkəzi, kökü”, “müxtəlif oyunlarda başçı” və s. kimi mənaları vardır. “Ana” sözündən müxtəlif mənalı düzəltmə və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri də düzəltmək olur (8 – 114-117).

Türk xalqlarının ulu əcdadı hesab edilən, lakin şumerşünasların son araşdırmalarında türk xalqlarından törəndikləri qeyd olunan şumerlərdə də elə “ama” və “ana” kimi işlənən bu qohumluq termini müasir türk dillərində də “ama”, “aba”, “ana” şəklində işlənməkdədir (66 – 195). “Orxan-Yenisey abidələri”ndə təkcə “ana” sözündən istifadə olunsa da, müasir Azərbaycan dilində “ana”, bəzən də “aba” komponentli qadın adlarına təsadüf olunur: **Ababil, Abagül, Abayət, Anabacı, Anabala, Anabəyim, Anabikə, Anacan, Anadil, Anagəlin, Anagül, Anagün, Anaxanım, Anaid, Anaqız, Anamqız, Ayana, Gülana** və s. (55).

Gorkəmli alimimiz M. Seyidov kainatın yaranması haqqında qeyd edir ki, türk əfsanələrinə görə Tanrı Ülgen suyun üzərində üzürdü. Qonmağa, dayanmağa yer yox idi. O, sudan çıxan Ağ ananın öyrətməsi ilə dünyanı – Yeri, Göyü yaradır. “Ağ ana” adındakı “ağ” ülviliyi, müqəddəsliyi bildirir. “Ağ ana” – müqəddəs, ülvü ana deməkdir. Suyun başlanğıc, yaradıcı olması türkdilli xalqların ən əsginamlarından biridir. “Ağ ana” – müqəddəs ana və “Ülgen” – Su atası bəlkə vaxtilə eyni başlanğıc, yəni su yaradan və ya sudan yaranan olmuşdur. Sonra onlardan biri - Ülgen - Su ata su üzərində, Ağ ana – Ülvü, müqəddəs ana isə suda yaşamış və ikisinin iştirakı ilə kainat yaranmışdır (64 – 202-203).

İ.Cəfərsoylu yazır ki, **ana** – Urartu tanrılarından biri idi. İ.Meşşanikov belə hesab edir ki, **Ana** – hayların **Anaş** şəhərinin ilahəsi olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, **Ana** hayların Artemidasıdır. Maraqlıdır ki, “Yaradılış” dastanında **Ağ Ana** mifoloji obrazı var. O, Tanrının xatunudur. Tanrıya ilham verir ki, dünyanı yaratsın. İ.Meşşanikovun fikrincə, Ana tanrısının məbədi Van

qayasındakı yazılarda Anasi adlandırılır. –Şe Urartu yazılarında “şəhər” deməkdir.

HAYlar (indiki ermənilər yox) bu tanrını Anahit adlandırırdılar. Anahit bərəkət, məsuldarlıq ilahəsi, yəni yunanların Artemidası idi.

XI əsrdə yaşamış tarixçi Asogikin yazdığına görə, tanrı Anahitin 3 məbədi olmuşdur. **Aqafangel** (“Aqa” sözü türk mənşəlidir – A.P.) Anahiti tiqin adlandırır. Onun bütləri xalis qızıldan tökülərdi. M.Kaşğari yazır ki, teqin Əfrasiyab övladlarına verilən ad olmuşdur. Eləcə də tiqin türk xaqanlarının övladlarının daşdığı titul idi.

Erməni tədqiqatçılarna görə, Anahit Assur mənşəlidir. Halbuki assurlar hələ e.ö. XI yüzilə qədər semitləşməmişdilər. Assurlar özləri də Turandan çıxmış xalqdırlar.

Ana adı anaş şəklində Urartudan qabaq Xett mixi yazılarında işlənmişdir. Anaş xett dilində “nənə” deməkdir.

Assur çarı II Sarqon (e.ö. 721 – 705) yazır: “Mən onları Ana dağının başında öldürdüm.” Həmin Ana dağı isə indiki Türkiyədə Malatya yörəsində qaladır. Övliya Çələbi yazır: “Ana Malatya yörəsində qaladır. Fərat çayı onun yanından keçir.”

Fikrinə davam edərək müəllif yazır ki, Ə.Bakuviyə (XIV əsr) görə, **Ana** Hittlə Raqqa arasında qaladır. Çevrəsini Fərat çayının suları körfəzə döndərib. **Ana** başqurd boylarından biri idi. Başqurdların başqa bir boyu isə **Eney** adlanırdı. **Eney** eyni zamanda Roma şairi Vergilinin “Eneida” əsərinin qəhrəmanıdır. Eneyin qalxanında körpüsünə sığmayan Araz çayının təsviri vardı.

XIX əsrdə Kırmda **Ana** eli, Azərbaycanda **Analı** kəndlərinin qeydə alınması göstərir ki, özünü **Ana** adlandıran qədim “erməni” nəslir bir çox türk xalqlarının mənşəyinə daxil olmuşdur (28 – 17-18).

Kecmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində və dünyanın bir çox ölkələrində də “**ana**” komponentli toponimlər olmuş və hazırda da mövcuddur: **Ana** çayı, **Ona** çayı (Xakas MV), **Anabar** çayı, rayonu və körfəzi (Yaqutiya MR), **Anabar** yaylası (Krasnoyarsk vil.), **Anadır** yaylası, körfəzi, limanı, rayonu, ovlağı, şəhəri, çayı və s. (Maqadan V), **Anana** körfəzi, burnu və vadisi, **Anaun** vulkanı (Kamçatka V), **Ananev** şəh., ray. (Ukrayna), **Ananeva** k. (Qırğızıstan R), **Anapa** şəh. və ray. (Krasnodar V) (98 – 13), **Ana** (İraq), **Anayza** (Səudiyyə Ərəbistanı), **Anaymudi** dağları, **Anantapur**, **Anantapuram** ştatları,

Anakarallı ştq, **Anantnaq** ştq (Hindistan), **Anaypazari** ili, **Anadolu** əyaləti, **Anamur** ili (Türkiyə), **Anak** əyaləti (Koreya), **Anakonda**, **Anaktuvuk** – Pass (ABŞ), **Analalava** (Madaqaskar), **Anambas** (İndoneziya), **Anambra** ştatı (Nigeriya), **Anan** (Yaponiya), **Ananes** adası, **Anafi** adası (Egey dənizi. Yunanıstan), **Anapo** çayı (İtaliya), **Anapolis** ştatı (Elmi ədəbiyyatda şəhər adları “polisonim” də adlanır. Bu baxımdan “Anapolis” – “baş şəhər, ana şəhər, mərkəz şəhər” mənasında işlənir – A.P.; Braziliya), **Anardara** tarixi vilayət (Əfqanıstan) və s. (99 – 19).

Çox maraqlıdır ki, Osmanlı türkcəsində “**ana**” sözündən əlavə, eyni zamanda “**anne**” qohumluq terminindən müraciət forması kimi istifadə olunur və bununla əlaqədar **anneanne** (ananın anası – nənə), **anneceğizim//anneciğim** (anacığım), **annelik** və s. kimi müraciət formaları da vardır (106 – 54-57).

Hazırda həm Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan dövlətlərin, həm də bir çox digər dünya ölkələrinin ərazisində “**anna/annə**” komponentli toponimlər də mövcuddur: **Anna** ştq, **Annin** rayonu (Voronej V), **Annau** ştq (Türkmənistan), **Annensk** Most kəndi (Voloqodski V), **Annovka** ştq (Ukrayna R) və s. (98 – 15), **Annaba** vilayəti və onun paytaxtı, Aralıq dənizində körfəz (Əlcəzair), **Annaberq**-Buxxols (Almaniya), **Anam** dağları, **Annen** əyaləti (Vyetnam), **Anna** – Pleyns (Avstraliya), **Annapolis** ştq, **Anniston** (ABŞ), **Annapurna** dağı (Nepal), **Anneya** adası (Norvegiya), **Annesi** inzibati mərkəz adı, **Ansi** gölü, **Annesi** gölü, **Annone** dep. (Fransa), **Annobon** adası (Qvineya), **Annopol** voyevodası (Polşa) və s. (99 – 21).

İrəlində qeyd olunduğu kimi, Şumerlərdə 5 min il bundan qabaq “**ama**”, “**ana**”, “**aba**” adları eyni mənada işləndiyi kimi müasir türk dillərində də bu proses davam edir. Lüğətlərdə “**aba**” – “atalar”, “atababa” mənalarında ərəb sözü kimi izah olunur. Ərəb dilində “əbu” sözü də “ata”, “sahib, yiyə” mənalarında işlənir (34 – 7, 142). Osmanlı türkcəsində isə “**aba**” ərəb mənşəli söz kimi izah olunmuş və “cod qalın yun parça”, “boyunluğu olmayan və cod qalın yun parçadan hazırlanmış əba”, “böyük bacı”, “ana”, “əcdad” mənalarında işlənən omonim söz kimi şərh olunmuşdur (106 – 2). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “**aba**” ərəbcə “möminlərin

geydikləri qolsuz və ya gödəkqollu, yaxası açıq uzun kişi paltarı”, “atalar, ata-baba”, “əcdad” və məhəllə sözü kimi “ata”, “böyük bacı” kimi izah olunur (8 – 26-27). Hazırda Gürcüstan azərbaycanlılarında və Azərbaycanın bir çox rayonlarında, o cümlədən Masallı rayonunda ataya “**aba**” da deyirlər.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, “**aba**” sözünün mənşəyi və mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. “**Aba**” sözünün ərəb və ya türk mənşəli söz olmasını dəqiqləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir. Amma tarixiliyi nəzərə alaraq demək olar ki, “**aba**” sözünün türk-şumer dillərində işlənməsi tarixi onun ərəb dilində işlənmə tarixindən daha qədimdir və bu sözü türk mənşəli hesab etmək daha məqsədəuyğundur. Ərəb ad sistemində ata adlarının işlənmə tarixi VII əsrdən hesab edilərsə, fikrimizin reallığına şübhə qalmaz. Yəqin ki, qədim türk-şumer dillərində “**ana**” mənasında işlənən “**aba**” sözüsonralar Osmanlı türkcəsində “böyük bacı” və ərəb dilində isə “ata”, “sahib” mənalarını da kəsb etmişdir.

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində və dünyanın bir çox ölkələrində də “aba” komponentli toponimlərə təsadüf olunur: **Abava** çayı (Latviya R), **Abaqur** ştq (Kemerov V), **Aban** ştq və ray., **Avaza** şəh., **Abakan** şəh., ray., düzənliyi, dağ silsiləsi (Krasnoyarski V), **Abay** şəh., 2 k., **Abay** – Bazar kəndi (Qazağıstan R), **Abasha** şəh. və ray. (Gürcüstan R) (98-5), **Aba** (Macarıstan, Çin, Nigeriya), **Abadan**, **Abade** (İran), **Abadla** (Əlcəzair), **Abaianq** (Sakit okeanın Qilberta adasında), **Abaniliya** (İspaniya), **Abankay** (Peru), **Abasiri** V və körfəzi (Yaponiya), **Aba el-Kur** (Səudiyyə Ərəbistanı), **Abbe** gölü, **Abaya** gölü (Efiopiya), **Abbay** çayı (Sudan) və s. (99-7).

Bütün türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan dilində ən ümumişlək sözlərdən biri də “övlad, uşaq, oğul” mənasında olan “**bala**” sözüdür. Bu sözdən də çoxlu düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşmələri düzəlmiş, apelyativ kimi yayılmışdır (8 – 211-213). Qədim Şumer dilində “amar” (bala, buzov) sözləri indi də türk dillərində “mara” (mala, bala, pala) mənalarında işlənməkdədir (66-195).

“Ana” sözüne nisbətən Azərbaycan dilində “bala” komponentli antroponimlər (həm kişi, həm də qadın adları) çoxdur: **Bala**, **Balağa**, **Balababa**, **Balabəy**, **Balacan**, **Balacəfər**, **Baladadaş**, **Baladayı**,

Balaeyvaz, Balaəfəndi, Balaəli, Balaəmi, Balafer, Balahər, Balahəsən, Balahüseyn, Balaxan, Balarəhim, Balakişi, Balaqardaş, Balaməd, Balaməmməd, Balamət, Balamir, Balamirzə, Balamməd, Balaniyaz, Balarza, Balasadiq, Balacan, Balasan, Balasən, Balaşah, Balasər, Balası, Balaş, Balaşad, Balaşir, Balaşirin, Balatürk, Balaverdi, Balay, Balayar, Balazaman, Balazər, Xanbala, Şahbala, Bəybala, Mirzəbala, Ağabala, Nərbala, Nurbala, Gülbala; Balabacı, Balabəyim, Balabibi, Balabikə, Balaca, Balacabəyim, Balaxanım, Balacaqız, Balacanisə, Balaxatun, Balaqız, Balanisə və s. (55).

Vaxtilə “bala” komponentli soy adları olan müxtəlif millətlərə məxsus vətəndaşlara da təsadüf edilirdi. Q.Ş.**Balayan** (1912-1943) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, M.Ç.**Balasanyan** (1927, Xankəndi - ?) – Azərbaycan SSR xalq artisti, M.A.**Balakirev** (1837 – 1910) – rus bəstəkarı, A.M.**Balançivadze** (1906 - ?) – gürcü bəstəkarı, A.A.**Balandin** (1898 – 1967) – rus kimyaçısı, U.A.**Balandin** (1923, Bakı – 1944, Litva) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı və s. (ASE.1. səh.578-583).

Azərbaycan ərazisində “kiçik”, “balaca” mənasında olan “bala” komponentli toponimlər çoxdur: **Balaxanı** ştq, **Balakən** ray. və şəh., **BalaBəhmənli** k., **Bala Qusar** k., **Bala Haşımxanlı** k., **Balakənd** k., **Bala Kürd** k., **Bala Qacar** k., **Bala Soltanlı** k., **Bala Təklə** k., **Balaca Həmyə** k., **Bala Qusarqışlaq** k., **Bala Kəngərli** k., **BalaKəhrizli** k., **Bala Göyüşlü** k., **Bala Surra** k., **Bala Həsənli** k., **BalaCəfərli** k., **Bala Şürün** k., **Bala Şamlıq** k., **Bala Şahağacı** k. və s. (16), **Balakən** çayı, **Balabəyililər** – yarımköçəri şahsevən tayfaları (İran Azərbaycanında , **Bala Kür** – Kür çayının qolu (Kür çayının özü isə **Ana Kür** adlanır), **Balamürsəl** – nar sortu və s. (ASE.I. səh.578-583).

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində də, dünyanın bir sıra digər ölkələrində də “bala” komponentli toponimlər mövcuddur: **Balabanova** şəh. (Kaluqa V), **Balabino** ştq, **Balakleysk** ray., **Balakleya** şəh., **Balaxovka** ştq (Ukrayna), **Balaqansk** ştq, **Balaxninski** ştq (İrkutsk V), **Baladek** k. (Xabarovsk V), **Balakirova** şəh. (Kırım V), **Balakova** şəh. və ray., **Balanda** ştq, **Balaşova** şəh. və ray. (Saratov V), **Balaxna** şəh. (Qorki V), **Balaxta** ştq və

Balaxçin k. (Krasnoyarsk V), **Balaşixa** şəh. və ray. (Moskva V) və s. (98 – 22-23), **Baladak** adası, **Balanqo** (Filippin), **Balabak** körfəzi (Kalimantan və Palanan adaları arasında), **Balabalanqam** adası, **Balayselasa** əyaləti (İndoneziya), **Balaqer** əyaləti (İspaniya), **Balaxat**, **Balangir**, **Balasar** (Hindistan), **Balad** (İraq), **Balad** – Bani-Bu – Ali (Oman), **Balaka** (Malavi), **Balamurqab**, **Kuxe-Bala** (Əfqanıstan), **Balanqan** (Vyetnam), **Balat** (Misir), **Balaton** gölü, **Balatonkalı**, **Balatonboqlar**, **Balatonbojok**, **Balatonfeldvar**, **Balatonfyuzfe**, **Balatonfyured**, **Balaşşadyarmat** (Macarıstan) və s. (99 – 34).

Nümunələrdən göründüyü kimi, həm türk, o cümlədən Azərbaycan dilində, həm də dünyanın müxtəlif xalqlarında “ana” və “bala” komponentli onomastik vahidlər çoxdur. Əgər eyni komponentli bütün mikrotoponimləri də bura əlavə etsək, onların sayı xeyli artır. Zənnimizcə, bu onomastik vahidlərin toplanıb müxtəlif cəhətdən geniş tədqiqata cəlb olunması çox maraqlı olardı.

15. “el” və “il”

komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Azərbaycan dilində “el” sözünün “camaat, xalq, adamlar,” və “ölkə, məmləkət, vilayət” kimi mənaları vardır. Bu sözdən elat, elbaşı, elbaşılıq, elbəyi, elliklə, elçi, elçilik, eldaş, el-gün, elqonan, elli, ellik, ellikləşdirmə, el-oba, elsiz-obasiz, eltökən, el-ulus, el-yurd, el anası, el atası, el oğlu, el gucu və s. kimi düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşmələri yaranır (9 – 15-24). Makedoniyalı İskəndərin Şərqi istilasından sonra başlanan qarışıq yunan – Şərq mədəniyyətinin çiçəklənməsi dövrü də “ellinizm” adlanır. Əgər dərinədən düşünilsə, bu terminin mayasında da “el, elliləşmə, milliləşmə» və s. anlayışları durur.

Azərbaycan antroponimiyasında “el” komponentli 130-a qədər kişi, 80-ə qədər qadın adları mövcuddur: **Elariz**, **Elayət**, **Elbasan**, **Elbəkçi**, **Elbəy**, **Elbəyi**, **Elbir**, **Elcan**, **Elcanlı**, **Elçi**, **Elçibəy**, **Elçixan**, **Eldar**, **Eldaş**, **Eldəgiz**, **Eldəgöz**, **Eldəniz**, **Eldost**, **Eldostu**, **Eldur**, **Elfaq**, **Elfəxri**, **Elgin**, **Elgiz**, **Elgün**, **Elxan**, **Elqam**, **Ellaz**, **Elləz**, **Ellər**, **Ellibəy**, **Elmar**, **Elnar**, **Elnur**, **Elsevər**, **Elşad**, **Elşən**,

Eltay, Elvar, Elzar, Elay, Elafət, Elayə, Elbəzək, Elbike, Elçiçək, Eldanə, Eldəgül, Elgünə, Elgül, Elxanə, Elxanim, Elmaya, Elnarə, Elnaz, Elnurə və s. (55). Çox maraqlıdır ki, XVI əsr İspan boyakarının adı da **EI** Qrekodur (1541-1614) (ASE. III).

Görkəmli alim M. Seyidov yazır ki, “Səbayıl//Səbayel” yer adları “Bayıl//Bayel” sözləri ilə eynidir və “bay” və “el” tərkiblərindən ibarətdir. “Bay” türk dillərində “dövlətli” anlamındadır. “EI” isə istər eski, istərsə də çağdaş türk dillərində “xalq, yurd, oba” deməkdir. Onda Bayıl – dövlətli el, oba, xalq anlamındadır. Görünür ki, burada qəbilə birləşməsinin yuxarı soyu yaşayırmış. “Səbayıl//Səbayel” yer adının birinci hissəsi – “sa//sə” isə türkdilli xalqlarda “yay” deməkdir. Çinlilər saqlara “Se” deyirmişlər... Yeri gəlmişkən yazaq ki, türk xalqlarında “yay” suverenliyin –bağımsızlığın bəlgəsimiş... Səbayel – “yaylı (Se) , dövlətli (yay) el” deməkdir (64 – 160-162).

Azərbaycan və keçmiş Sovetlər İttifaqında da “**el**” komponentli toponimlərə və digər kateqoriyalı xüsusi adlara təsadüf olunur: **Eldar gölü, Eldar düzü** – Mingeçevir Su anbarından şimal-qərbdə Qabırrı çayının hər iki sahilində.., **Eldar şamı, Elburs** (Böyük Qafqazda zirvə), **Elburs** (İranın şimalında Xəzər dənizinin sahilində dağ) (ASE. III), **Elabad k.** (Azərbaycan), **Elabuqa** dağı, **Elabuj** rayonu (Tataristan), **Elanets** ştq. və rayon, **Elizarov** qəs. (Ukrayna), **Elan** rayon və qəsəbə (Volqoqrad vil.), **Elantsi k.** (İrkutski vil.), **Elan k.** (Sverdlovski vil.), **Elan** çayı, **Elan** – Kolenovski (Voronej vil.), **Elası** (Marı R.), **Elatma** qəs. (Ryazan vil.), **Elba** çayı, **Elba** adası (Aralıq dənizi), **Eletski** qəs. (Komi R.), **Elqava** rayon və dağı (Latviya R.), **Elenovka** qəs. (Donetsk vil.), **Elenovka** qəs. (Voroşilovqrad vil.), **Elensk** qəs. (Kaluqa vil.), **Elets** şəhər və rayonu (Lipetsk vil.),. **Elizova** şəhəri və rayonu (Kamcatka vil), **Elizova** qəs., **Elsk** şəhəri və rayonu (Belarusiya R.), **Elovski** rayonu (Perm vil.), **Eloquy** ray. (Krasnoyarsk vil.), **Elon** ray. (Yakutiya MR), **Elxovka** kəndi (Kuybişev vil.), **Elşanka k.** (Saratov vil.), **Elniki** kəndi və rayonu (Mordov MR), **Elninsk** ray. və şəhəri (Smolensk vil.), **Eltsovka** kəndi və rayonu (Aİltay vil.) (98-79).

Dünyanın bir çox ölkələrində də “el” komponentli toponimlər mövcuddur: **Elblonq, Elblaq** şəhəri, **Elblonq** voyevodalığı (Polşa), **Elva** (Nigeriya), **Elena, Eleşnitsa, Elenovo, Elin-Pelin, Eliseyna,**

Elxovo (Bolqariya), **Eleneqursk** voyevoda, **Elenya** – Qura inzibati ərazisi (Polşa), **Elikon** dağları (Yunanistan), **Ellivare, Elmaren** gölü (Şvedsariya), **Elmelana** (Norvegiya), **Elms** – Buqt adası (Baltik dənizində), **Elşava** vilayəti (Çexoslovakiya) və s. (99-122).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Osmanlı türkcəsində “el” sözünün həm “qəbilə, xalq”, həm də “özgə adam” və “el evi” mənaları vardır (106-268). “İl” sözü isə “ölkə, vilayət” və “inzibati-ərazinin ümumi adı” mənalarında işlənir, ilbaşı, ilbay, ilxan və s. sözlər də ondan yaranmışdır. “İlbaşı” isə “vali, qubernator” mənalarında işlənir (106-442).

Antik dövrün ən qüdrətli şairi olan Homerin “İlliada” poemasi bütün dünyada elə bu cür səslənir. “İlliada” – “İlion adaları” deməkdir (Antik ədəbiyyat müntəxabatı. Bakı, Azərneşr. 1950. səh. 16). “İlion-Troya şəhərinin ikinci adıdır” (Homer. İlliada. Odisseyə. Bakı. Yazıçı. 1986. səh. 670). Nümunələrdən bir daha görünür ki, Homerin təsvir etdiyi Troya şəhəri məhz Türkiyənin ərazisində olmuşdur. Hazırda troyalıların vətəninə türklər yaşayırlar. XIII əsrə aid bir Avropa mənbəyində “Troya” həm də “Türklərin ölkəsi” adlandırılmışdır. (Paşayev A. M. Türk, tork, tirk və tor, tur komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər/Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal. Dil və ədəbiyyat. 2 (73). Bakı, 2010. səh. 16).

Elmi ədəbiyyatda Amerika hindularının dili ilə türk dillərinin eyni kökdən olması haqqında məlumatlar vardır. Hazırda Amerika qitəsinin xəritəsində çoxlu türk mənşəli toponimlər mövcuddur. Bir sıra məqalələrimizdə bu barədə məlumatlar verilmiş və nümunələr göstərilmişdir. Eyni sözləri “Kanada” adı haqqında da söyləmək olar. “Kanada” – Amerika hindularının dilində “Kənd ada” kimi izah olunur (“Bilik akademiyası” televiziya verilişi. 28 fevral 2010. saat 16-⁰⁰).

“**EI**” komponentli antroponimlərə nisbətən “**İI**” komponentli onomastik vahidlər Azərbaycan dilində çox azdır. Zənnimizcə, bu, “**il**” sözünün Türkiyədə daha çox geniş yayılması ilə bağlıdır. Hər halda Azərbaycan dilində “**İI**” komponentli antroponimlər mövcuddur: **İlafət, İlayət, İldar, İlfan, İlfat, İlhüseyn, İlig, İligxan, İlqar, İlqəm, İlman, İlmaz, İlşad, İltəkin, İlxan, İlzər, İlqarə, İlyaz** və s. (55).

Həm digər türk, həm də bir sıra dünya xalqlarında “**il**” komponentli antroponimlərə təsadüf olunur: **İlbars, Elbars** (? - 1538)

–Xarəzmdə özbək sülaləsinin banisi, **İlekxan** – Qaraxanilər sülaləsindən olan əyalət hakimlərinin titulu. “**İlek**” (**elik, ilek, ilik**) sözü “xan” titulundan bir rütbə aşağı idi. **İlyaşenko** Kirill Fyodoroviç (1915-?)- dövlət xadimi, **İlyin** Fyodr Nikolayeviç (1873, Peterburq-1957, Bakı)-Sovet mama-genekoloqu, **İlyin** Vladimir – V. İ. Leninin təxəllüslərindən biri, **İlyinski** İqor Vladimiroviç (1901, Moskva-?) – sovet aktyoru, **İleş** Bela (1895, Kaşşa – 1974, Budapeşt) – macar yazıçısı, **İliminski** Nikolay İvanoviç (1822. Penza – 1891, Kazan) – rus türkoloqu (ASE IV) və s.

Məlumdur ki, “Orxan – Yenisey abidələri”ndə “**el**” və “**il**” komponentli antroponumlərə təsadüf olunur: **El inancaı, Eltəris// İltəris** kağan, **Elbilke//İlbilge - İltəris** xaqanın arvadı, **El Toğan** Tutuk, **El Çor** Küç Bars, **Elçu** Çor xə s. (57 - 384). Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində isə Oğuz xan özünə tabe etdiyi ölkələri “əyalət” mənasında “**il**”, onların hakimini isə “**ilxan**” adlandırmışdır (36). Azərbaycan Atəbəylərinin əsasını qoyan Şəmsəddin **Eldəniz** müxtəlif mənbələrdə həm də **İldəniz**, yaratdığı sülalə isə gah “**Eldənizlər və İldəgizlər**”, gah da “**Elxanilər və İlxanilər**” adlanmışdır (2). XII - XIII əsrlərdə bu sözlər çox ümumişlək olmuşdur.

Hazırda Qax rayonunda **İlusu** adlı kənd mövcuddur. XVI əsrin sonu – XX əsrin ortalarında **İlusu** sultanlığı fəaliyyət göstərmiş və mərkəzi **İlusu** olmuşdur.(ASE. IV. səh. 421).

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində “**il**” komponentli toponimlər çoxdur: **İlimpeya** çayı, **İlimpiy** rayonu, **İlski** qəs. (Krasnoyarsk vil.), **İlqa** çayı və qəsəbəsi (İrkutski vil.), **İlek** kəndi və çayı, **İlen** rayonu (Orenburq vil.), **İlek** çayı (Tatarıstan), **İli** qəsəbəsi, rayon və çayı (Qazaxıstan R.), **İlovay** şəh., **İlines** r-u, **İlinka** qəs., **İlinsi** qəs., **İlinsa**. (Ukrayna R.), **İlovayka** kəndi, **İlovlin** rayonu, **İlovlya** çay və qəsəbəsi (Volqoqrad vil.), **İlukste** dağı (Latviya R.), **İlinka** qəs., **İlka** qəs. (Buryat MR), **İlino** qəs. (Kalinin vil.), **İlino** – Zaborskoe kəndi, **İlinoqorsk** ştq. (Qorki vil.), **İlin** ştq. (Moskva vil.) **İlin** ştq. (İvanov vil.), **İlinska**-Podomskoe kəndi (Arxangelsk vil.), **El** –Emtor gölü, **İlyak** çayı (Tomsk vil.), **İlyalin** rayonu, **İlyalı** ştq. (Türkmənistan R.) və s. (98 – 93 - 94).

Bunlardan başqa, Orenburq vilayətində **İlek** çayının sol sahilində e. ə. 3-cü minilliyə aid **İlek** kurqanları da mövcuddur. Rusiya və Çin ərazisində **İli** çayı, İrkutsk vilayətində **İlim** çayı, Komi MR-da **İliç** çayı, Novqorodda **İlmen** gölü, Çelyabinsk vilayətində **İlmen** qoruğu, Cənubi Uralda **İlmen** dağları, Buryat MR-də **İlmovaya** yarğanı və e. ə. II-I əsrlərə aid böyük hun qəbiristanı, Krasnodar şəhərindən 45 km cənub-qərbdə Daş dövrünə aid **İlsk** düşərgəsi mövcuddur (ASE. IV. səh. 419-426).

Dünyanın müxtəlif dilli bir çox dövlətlərinin ərazisində də “**il**” komponentli toponimlər mövcuddur: **İl** çayı, **İli**, **İliamna** vulkanı, **Eliamna** gölü, **İllinoys** çayı, **İllinoys** ştatı, **İloy**, **İlyamina** vulkanı (ABŞ), **İlava** voyevodası, **İlya** voyevodası, **İlyanka** çayı (Polşa), **İlaqan** adası, **İliqan** adası, **İloylo** adası, şəhər və portu, **İloilo** adası (Flippin), **İlam** inzibati ərazisi, **İlam** ostanı, **İlam** quberniyası (İran), **İlands** çayı, **İlandsrifir** çayı, **İlandsfley** əyaləti (CAR), 2 **İlan** əyaləti, **İli** çayı, **İlin** (Cin), **İlaxabad**, **İikal** (Hindistan), **İlvaki** (İndoneziya), **İlva-Mike**, **İlvey** (Rumıniya), **İlqin**, **İliç** (Türkiyə. Türkiyədə “**il**” əyalətə bərabər inzibati ərazi vahididir və onlarda 67 il vardır. ASE. IV. səh. 416), **İlebo** (Zair), **İleşa** şəhəri, **İlorin** inzibati mərkəz və şəhəri (Nigerira), **İli**, **İlinq** qraflığı, **İikli** qraflığı, **İlford** qraflığı, **İlfrakum** qraflığı (Böyük Britaniya. “Britaniya” adının türk sərkərdəsi Brutun adı ilə əlaqədar olması haqqında əvvəlki məqalələrimizdə məlumat vermişik), **İlivieska**, **İlikitka** gölü (Finlandiya), **İlivilik**, **İlvissat** adası (Qrelandiya), **İliq**, **İlliq** yarğanı (Somali), **İliodramiya** adası (Yunanıstan), **İller**, **İlm** çayı, **İlmenay** okruq və çayı, **İlts** çayı, **İltsen** əyaləti (Almaniya), **İllubabor** əyaləti (Efiopiya), **İll** çayı (Avstriya), **İl** çayı, **İl-de-Frans** (hərfi mənası “Fransanın adası” deməkdir. ASE. IV. səh. 418) adlı tarixi vilayət, **İl-d** İe, **İl** i Bilen departamenti (Fransa), **İl-a-la-Kros** əyaləti (Kanada), **İleskas**, **İlora** (İspaniya), **İlirska-Bistrıta** (Yuqoslaviya), **İla** (Peru), **İlen-Branku** adası, **İlya-Qrandi** adası (Atlantik okeanı), **İleys** ştatı (Braziliya), **İlimani** dağları, **İlyampu** dağları (Boliviya), **İlyavu** əyaləti (Portuqaliya) və s. (99 – 132-133).

Bunlardan başqa, “**il**” komponentli tarixi etnonim və toponimlərə də təsadüf olunur: **İlotar**-Qədim Spartanın dorilər tərəfindən tabe edilmiş əkinçi əhalisi, **İlurat**-Bospor dövləti ərazisində I-III əsrlərə

aid yaşayış yeri. Xarabalığı Kerç şəhərinin 17 km. cənub-qərbindədir və s. (ASE. IV. səh. 428).

Unutmaq olmaz ki, **İliç** onimi omonimdir. Çünki keçmiş SSRİ ərazisində mövcud olan **İliç** toponimləri Vladimir Leninin atası İlyasın adı, yeni "İlyasın ailəsinin içi" ilə əlaqədar ola bildiyi halda, Türkiyədə mövcud olan **İliç** toponimi "ilin içi" və ya "iç il" mənasındadır.

Məlumdur ki, türk dillərində "e" saiti rus dilində başqa cür yazılır. Keçmiş Sovetlər İttifaqında "el" komponentli toponimlər də vardır. **Elar** kəndi (Ermənistan), **Elva** dağı (Estoniya), **Eldari** kəndi (Gürcüstan), **Eleqest** çayı (Tuvın MR), **Elekmovar** kəndi (Altay vil.), **Elista** dağı (Kalmık MR), **Ellikkala** qışlağı və rayonu (Özbəkistan), **Elban** ştq. (Xabarovsk vil.), **Elbrus** ştq. və şəhər (Qabardin – Balkar MR), **Elbrus** ştq. (Stavropol vil.), **Elqı** çayı və ştq., **Eldikan** ştq., **Elkonka** kəndi (Yaquitiya MR), **Elton** qəsəbəsi və gölü (Volqoqrad vil.), **Elpintur** gölü (Şimalı Osetin MR) və s. (98-288).

Cox maraqlıdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində "il" ölkə, vilayət mənasında "el" komponentli toponimlər daha çoxdur: **Ela** ərazisi, **Elfinsto** adası (Birma), **Eland** adası (Baltik dənizi), **Elasa** adası, **El-Mudavara** adası (Aralıq dənizi), **Elason**, **Elafonisos** bogazı, **Elevsin**, **Elefterupolis**, **Elida** körfəzi, **Elis** (Yunanistan), **Elxas** çayı, **Elvaş** əyaləti (Portuqaliya), **Elgin**, **Ellon**, **Elfin** (İngiltərə), **Elqon** yüksəkliyi, **Eldoret**, **EI-Bak** (Geniya), **Elafar** (Antraktida), **Elefant** çayı (Namibiya), **Eleşkirt**, **EI-Asi** çayı, **Elbistan**, **Elmadaq**, **Elmalı**, **Eləziz**, **Elki**, **Elyazıq** ili və s. (Türkiyə), **Elefantış** çayı, **Elliot**, **Elliotedeyl** (CAR), **Elk** çayı, **Elko**, **Elkart**, **Elmayra**, **Eloy**, **EI-Rino**, **EI-Poso**, **EI-Sentro** (ABŞ), **Elila** çayı (Zair), **Elisondo**, **EI-Araal**, **EI-Balestero**, **EI-Barko-de-Avila**, **EI-Bonilo**, **EI-Burqo-de-Osma**, **Elda**, **EI-Kampilo**, **EI-Pedroso**, **EI-Temblo**, **EI-Ferrol**, **Elçe**, **EI-Eskorial** (İspaniya), **Elk**, **Elblonq** (Polşa), **Ellis** adası (Sakit okean), **Ellur**, **Eluru** ştatı (Hindistan), **EI-Abbas**, **EI-Ayyat**, **EI-Alameyn**, **EI-Xarqa**, **EI-Amiriya**, **EI-Minya**, **EI-Amriya**, **EI-Ariş**, **EI-Atf**, **EI-Baviti**, **EI-Balyana**, **EI-Bardavil**, **EI-Basta**, **EI-Qiza**, **EI-Qurdaka**, **EI-Kantira**, **EI-Kuntilla**, **EI-Kuseyr**, **EI-Manzala**, **EI-Mansura**, **EI-Matariya** və s. (Misir), **Elsen-Nur**, **Elyanbi** (Çin), **EI-Aquriya**, **EI-Əziziya**, **EI-Atəş**, **EI-Barka**, **EI-Beyda**, **EI-Baar**, **EI-Qazal**, **EI-Qaf**, **EI-Xilal**, **EI-Qezira**, **EI-Cauf**, **EI-Cəzirə**, **EI-Xamra**, **EI-Mars**, **EI-Mekili**, **EI-Mexili**, **EI-Xusayat**,

El-Erq (Liviya), **El-Azayr**, **El-Əziziya**, **El-Amadiya**, **El-Qadaf**, **El-Kabayş**, **El-Kadimeyn**, **El-Kazimayn**, **El-Kifl**, **El-Kumayt**, **El-Kumeyt**, **El-Kurna**, **El-Kut**, **El-Kufa**, **El-Mansuriya**, **El-Mikdadiya**, **El-Milx**, **El-Mira**, **El-Ubayd**, **El-falludja**, **El-Uzaym**, **El-Xadita**, **El-Xadr**, **El-Kut**, **El-Xay**, **El-Xammar**, **El-Xindiya** (İrak), **El-Arab**, **El-Artun**, **El-Qeneyna**, **El-Kambin**, **El-Obeyd**, **El-Qazal**, **El-Laqova**, **El-Melik**, **El-Uveynat**, **El-Qezira**, **El-Faşer** (Sudan), **El-Araiş**, **El-Cədidə**, **El-Kelva-de-Sraqna**, **El-Kasar-el-Kəbir**, **El-Xoseyma inzibati və əyalət adı** (Morokko), **El-Arama**, **El-Badia**, **El-Barra**, **El-Badxex**, **El-Vannan**, **El-Qayl**, **El-Cauf**, **El-Cafura**, **El-Cəfər**, **El-Cubayla**, **El-Cubayl**, **El-Kayya**, **El-Kaysuma**, **El-Katif**, **El-Kusuriya**, **El-Lidam**, **El-Lit**, **El-Masmaa**, **El-Mişqab**, **El-Mubarraz**, **El-Amad**, **El-Muvayx**, **El-Osmaniya**, **El-Ukayr**, **El-Xadida**, **El-Xasa**, **El-Xayta**, **El-Xafir**, **El-Xilla**, **El-Xilma**, **El-Xufuf və s.** (Səudiyyə Ərəbistanı). **El-Asi çayı**, **El-Bab**, **El-Qamışlı**, **El-Qarya Teyn**, **El-Kuneytra**, **El-Miyax**, **El-Hammam** (Suriya), **El-Asnam**, **El-Bayad**, **El-Qolça**, **El-Qala**, **El-Ucd**, **El-Xemis**, **El-Xarraş**, **El-Xodna**, **El-Eqlab**, **El-Lexavn çayı** (Əlcəzair), **El-Asukar**, **El-Doktor**, **El-Rosario**, **El-Salto**, **El-Fuerto** (Meksika), **Elba çayı**, **Elba-Lyubek kanalı**, **Elba-Trave**, **Elba-Xafel**, **Elde çayı və inzibati mərkəz**, **Elmsxorn**, **Eltse**, **Elsnits**, **Elstervrda** (Almaniya), **Elbasan** (Albaniya), **El-Affula**, **El-Mukatta** (İzrail), **El-Axdar**, **El-Aşxara**, **El-Buraymi**, **El-Xabura**, **El-Xadd**, **El-Xasab** (Oman), **Elba adası** (İtaliya), **El-Belka**, **El-Cafir**, **El-Qaraq**, **El-Katrana**, **El-Kuveyra**, **El-Mənzil**, **El-Mafrak**, **El-Kutrani**, **El-Mudavvara**, **El-Xəlil** (İordaniya), **ElIn**, **Elbef**, **Elzas** (Fransa), **Elbak**, **Elbar**, **El-Xamurre**, **El-Jak** (Somali), **El-Bakra** (Qatar), **El-Batan-el-Kibli vilayeti**, **El-Abad**, **El-Kef vilayeti** (Tunis), **Elvdalen**, **Elvkarlıbyu**, **Elvsbord**, **Elvsbyun**, **Elmxult** (Şvedsariya), **Elverum**, **El-Vexo** (Norvegiya), **El-Der**, **El-Dere** (Efiopiya), **Ellef-Rinqnes**, **Elsmir** (Kanada), **El-Volkan** (Panama), **Elvyusay çayı**, **El-Makva**, **Elfusa** (Kuveyt), **Elmina** (Qana), **Elvil** (Madaqasqar), **El-Cuf**, **El-Qettara** (Mali), **Elvixiya**, **El-Dorado**, **El-Kolyao**, **El-Neqro**, **El-Paoş**, **El-Tiqre** (Venesuelo), **El-Qara** (Livan), **Ellobey adası**, **Elyutera adası** (Atlantik okeanı), **El-Peten**, **El-Kiçe**, **El-Proqress**, (Qvatemala), **El-Turbio**, **El-kafatı** (Argentina), **El-Qazal** (Çad), **El-Difisil**, **El-Yonal** (Kolumbiya), **Elvanfut** (Şotlandiya), **Elias**- Pinya (Dominikan R.), **El-Maxvit** (YƏR) və s. (99 – 443 -447).

Ola bilsin ki, müxtəlif dillərdə mövcud olan “el“ və ya “il” komponentli toponimlər başqa mənaya malik olsun, lakin onların hamısı toponimlərdir və məkan anlayışı ilə əlaqədardır. Zənnimizcə, dünya dillərində eyni komponentli mikrotoponimlər də az deyildir. Bunlara baxmayaraq, deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, dünyanın bir çox ölkələrində türk mənşəli “el” və “il” komponentli onomastik vahidlər mövcuddur. Onların müxtəlif cəhətdən geniş tədqiqata cəlb edilməsi çox maraqlı olardı

*Məqalə çap olunmuşdur:
“Sivilizasiya”. Elmi nəzəri jurnal. 6.
2015. səh.86-91.*

16.“Ağ//ak”, “qara//kara”, “göy//koy”, “ala”,“boz” və “qızıl” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər

Ağ və **qara** sözləri Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərdir və rəng bildirməkdən əlavə, bir çox mənə çalarlığına da malikdir (8 – 52; 9 – 45). Zülfüqar Rüfətoğlu “Bir kərə yüksələn bayraq”... məqaləsində yazır ki, dünyanı şimal – qara, cənub – qırmızı, şərq – mavi, qərb – ağ, mərkəz – sarı deyilən cəhətlərə bölən monqollar türkləri mavi qütbə yerləşdirmişlər. “Göytürk” ifadəsi də buradan gəlir.

Qədim Şərq incəsənətində rəngkarlıqda rənglərin belə qruplaşdırılması da məlumdur: 7 Ata rəng: mavi, göy, yaşıl, kinovar (civə-sulfid), qırmızı, naringi, sarı; 1 Ana rəng: Ağ. Ata rənglərin Ana rənglə qarışdırılmasından “övlad rənglər”, Ata rənglərin Qara rənglə qarışdırılmasından isə “kölə rənglər” törəmişdir (“Səhər” qəz. 12 aprel 1990).

M.Seyidov yazır ki, “Ağ” rəng yerüstü tanrısı Ülgenin rəngi sayılır, bu rəng düşümlüdür. Tuvinlərdə Qaraxoli soybirləşməsində qolunda çalama (ensiz, dürlü lent), yanında da saran (ağ rəngli bir dəstə lent) olan kəs ailəni qoruyan sayılırmış. “Saran”ın “pak, dürlü və təmiz” anlamları vardır (63 – 177).

Ağ xoşbəxtlik, **qara** isə bədbəxtlik mənalarında da işlənir. Bunlarla əlaqədar olaraq, ağ gün, qara gün, ağbəxt, qarabəxt və s. sözlər də yaranmışdır. Gəlinlər toyda ağ paltar geyirlər ki, bu, xoşbəxtliyin, səadətin rəmzidir. Matəm günlərində isə insanlar qara geyinirlər.

Hər rəngin simvolik mənası vardır və müxtəlif xalqlarda rənglərin müxtəlif rəmzi mənaları da ola bilər. Məsələn, türk xalqlarında **ağ** xoşbəxtlik, çinlilərdə isə matəm mənasını bildirir. **Qara** türk xalqlarındamatəm, ərəblərdə isə xoşbəxtlik rəmzi bildirir. Təsadüfi deyildir ki, xilafət dövründə onların bayraqları qara olmuşdur.

Türk xalqlarında **ağ** rəngin “ulu, uca, yüksək, qüdrətli” mənaları vardır. Bu münasibətlə M.Seyidov yazır ki, Albaniyanın – Ağvanqın yalnız Kürün şimalından tutmuş ta indiki Şamaxıya qədər olan ərazini Aran adlandırmışlar. “Aran” yer adı yaranarkən onun türk dillərindəki “çəmənlik, düzənlik, isti yer, mal-qara həyəti” anlamı ön plana çəkilmişdir. “Alban” – “yüksək, uca ban”, yəni “uca ev”, “uca dam” mənasında işlənir. “Qazaq” toponimi “Qaz”//“Qas” – etnonim, “ağ” isə “ucalmaq”, “yüksəlmək” mənasındadır (8 – 75,82,115).

M.Seyidov göstərir ki, Ulu xaqan Ay Xan dənizin kənarındakı **Ağ dağın** ətəyində məskən salmış və müqəddəs dənizin suyundan içirmiş. Əski əfsanələrə görə, dünyanı Ağ ana yaratmışdır. Xaqan saraylarının üstündə **ağ** bayraqlar asılmış. **Ağ orda** ancaq hakimlərə məxsus olardı. **Ağban, Altunbağ** sözləri də məhz bununla əlaqədardır. N.Gəncəvinin “İskəndərnamə”sində “Ağ bağ”dan söz açılır. Buna görə də **ağ** Tanrırəngi sayılır. **Qara** – şər, şər işlərin yaradıcısı Erlikin rəngidir. **Göy** rəng isə səmanın bəlgəsidir (64 – 170).

Ağ, qara və **göy** adları etnonimlərlə də əlaqədar olmuşdur. İ.Cəfərsoylu ““Qafqaz” nə deməkdir?” məqaləsində Kapkaz//Kapkaz, Kafqas//Kafqazın etimologiyası haqqında yazır ki, eradan əvvəlki Q.Meletski, Sratosfen, Strabon kimi qədim tarixçilərə bəlli olmuşdur ki, Qafqazın əsl sahibləri “ak aslar” – “ağ aslar” (oğuzlar) olmuşlar. “Kap akas” isə Qafqaza sonralar köçmüş qeyri-türklərin deyil. “Kap” – “vətən” mənalı sözdür, “ak”- “ağ”, “as” isə oğuz deməkdir. Demək, “Kafkaz”-“Kap akas” “Ağ asların vətəni” deməkdir (18 – 218).

Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində olan “Qaraevli // Qarabövlük” etnonimi Azərbaycan toponimikasında qorunmamışdır. S.M.Mollazadə, T.C.Əliyeva “Etnonimlərdə “qara” sözü” adlı məqalədə göstərir ki, bu adın “qara” komponenti isə Daşkəsən rayonundakı Qaraqullar kənd adında yaşayır. “Qara” etnonimi ya rəng, ya həcm (böyüklük-küçüklük) və ya keyfiyyət bildirir. Tədqiqatlarda bu sözün “kiçik”, “quru”, “boş”, “hündür olmayan”, “böyük”, “əzəmətli” mənalarında işlənməsi də göstərilir. Coğrafiyaşünas E.Q.Mehrəliyeva görə, “Qara” müxtəlif toponimlərdə rəng, həcm, keyfiyyət və ya cəhət mənaları bildirir. B.Ə.Budaqovun fikrincə, qara sözü toponimlərdə öz nominativ rəngbildirmək xüsusiyyətini qoruyub saxlayır: Ağdərə, Qaragöl, Qızılqaya, Göyçay, Göydərə, Sardaş, Bozqaya, Yaşıltəpə və s.

M.Seyidova görə isə Aqqoyunlu və Qaraqoyunlu adlarındakı “Ağ” sözü yüksəliş, “Qara” sözü isə böyük mənasını bildirir. Məqalədə “qara” sözünün “kütlə, xalq” mənası bildirməsi də qeyd olunmuşdur. V.A.Tuqolkovun fikrincə, Ural-Altay dillərində nəsil adlarının əksəriyyətinin sonu –qur, qır ilə qurtarır. Azərbaycan ərazisində “qara” komponentli toponimlər çoxdur: Qarahacılı (Balakən), Qarahəsənli, Qarapapaq, Qarayazı (Qazax), Qarahəsənli, Qarabaqqal (Şərur), Qaradağ (Qaradağ, Ağsu, Gədəbəy), Qaraxanlı, Qaradaş (Tovuz), Qaradərə, Qaraarx (Zəngilan), Qaraqaya (İsmayılı, Yardımlı, Naxçıvan) və s. (23 – 51,53).

M.Seyidov yazır ki, qədim türk qəbilə birləşmələrindən biri də Qayı//Qayıdır. Oğuz kaqanın atası Buğa (Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xana görə, Qaraxan), anası isə Ay qağandır. Oğuz qağanın oğlanları Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Gök xan, Dağ xan, Dəniz xandır. Gün xanın böyük oğlunun adı Qayıdır. Qayı həm də böyük bir qəbilənin adı imiş. Qayı//Qayılar Oğuzlarla yanaşı, Qınıqlar, Ağsaqlılar, Qarasaqlılar, Qarakeçilər, Qızılkeçilərlə yan-yana yaşamış və sonralar onlarla qaynayıb qarışmışdır. Ağsaq “yüksək, Ülgenə tapınan saq” mənəsindədir. Onda Qaracıq “şimalda yaşayan, güclü saq” deməkdir (64 – 24).

T.Əhmədov “Ağ/ak, qara/kara və sarı komponentli türk toponimlərində qədimsemantik hadisə haqqında” adlı məqaləsində yazır ki, “ağ”, “qara” və “sarı” komponentli toponimlərdə onlar rəng

bildirməmdən əlavə, ən qədim mənə çalarlarını qoruyub saxlamışdır. Beləliklə, ağ/ak və qara/kara bir-birinə yaxın olan obyektlərin adlarının tərkibində onların əks əlamətlərini göstərən sinonimlər kimi çıxış üdir. Məsələn, ağ//ak müasir dövrdə Ağdaş, Ağçuyur, Ağbaş, Ağqaya, Okkemiş, və s. adlarında rəng bildirməkdən başqa, Ağkənd, Ağqışlaq/Okkışlok və s. kimi adlarda sahə cəhətdən “kiçik, balaca sahə, Ağqaya, /Akkaya, Ağtəpə/Oktəpə, Ağdaş və s. toponimlərdə isə alçaq, dərin olmayan”, Ağsu/Aksuv, Ağbulaq/Akbulaq/Okbulaq, Ağca/Akçay/Aksay və s. kimi hidronim və hidrotponimlərdə “yüksək küyfiyyətli, istifadə üçün yararlı su” mənalarında işlənmişdir. Müəllif qeyd edir ki, qara/kara Qaraağac, Qaraçinar, Korakamor və s. toponimlərdə “möhkəm, bərk”, Qarabaq/Koraboğ, Karabağlar oronim və orooykonimlərdə “qalın, sıx, böyük, ərazisi geniş”, Qaradəmirçi, Qaraqullar və s. adlarda “sadə, adi adam, qara camaat”, Qaradəyin, Qaraoğlan və s. toponimlərdə “cəsur, uğurlu, igid”, Qaradərə, Qarayar, Qaradepne və s. toponimlərdə “dərin”, “qaranlıq” və s. mənalar bildirir (91 – 23-24).

“Ağ” və “qara” komponentli hidronimlərin keyfiyyət bildirməsi haqqında T.Əhmədov yazır ki, bir çox toponimlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edən “ağ” sözü yeraltı qaynaqların rəngini deyil, çay, arx, kanal sularında bəzən rəngini bildirməyə xidmət edir. Yerin altından çıxan sular keyfiyyətinə, yeni içməyə yararlı olub-olmamasına görə iki yərə - ağ və qara sulara ayrılır. Ağ sular içməyə tam yararlı, yüngül, keyfiyyətli sular, qara sular isə içməyə müəyyən dərəcədə yararlı, lakin ağır, ağ sularla müqayisədə qismən keyfiyyətsiz sular adlanır: Ağsu, Qarasu, Ağbulaq, Qarabulaq və s. (30 – 19).

A.Axundov “ağ” və “qara” komponentli Azərbaycan toponimlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Çay adları: Ağdavan, Ağdaşsu, Ağdəyirman, Aqsu, Ağçay, Qaraağac, Qarabulaq, Qaraqaya, Qaradərə, Qarayar, Qaralaransu, Qarasu, Qaraday və s.

2. Göl adları: Ağgöl, Ağnohur, Ağçala, Qaragöl və s.

3. Bulaqlar: Ağbulaq, Ağkörpü, Ağçal, Qarabulaq və s.

4. Dağ adları: (oronimlər): Ağbulaq, Ağburun, Ağçay, Ağdağ, Ağdam, Ağdaş, Ağyataq, Ağgədik, Ağayaq, Ağsal, Ağtəpə, Qaraarxac, Qarabəy, Qarabıx, Qaraqaya və s.

5. Şəhər, rayon, qəsəbə adları: Ağdam, Ağdaş, Ağstva, Ağsu, Ağcabədi, Qaradağ, Qarayeri, Qaraçala, Qaramanlı və s.

6. Kənd sovetləri adları: Ağbaş, Ağbulaq, Ağköynək, Ağcakənd, Ağdaban, Ağdamkənd, Qarababa, Qarabaqqal, Qarabəyli, Qarabağlar, Qarabörk, Qaradonlu və s.

7. Kənd adları: Ağbaşlar, Ağbənd, Ağbiz, Ağbil, Ağqaya, Ağqıraqlı, Ağdərə, Ağzibir, Ağyazı, Qarabaldır, Qarayusifli, Qarakosa, Qaravəliilər və s. (5 -113-114).

Azərbaycan ərazisində ağ və qara komponentli toponimlər çoxdur. Onların çoxu omonim xarakter daşıyır: **Aqusəm** k. (Cəlilabad r., eyni adlı çayın adındandır), **Ağanus** k. (Laçın r.), **Ağarx** k. (Ağsu r.), **Ağbaş** ovalığı (Dəvəçi r.), **Ağbənd** qəs. və dağ, **Ağbiz** k. və dağ (Zəngilan r.), **Ağbil** k. (Quba r.), **Ağbulaq** (Baş Qafqaz silsiləsində və Qax r.-da dağ, Qobustan r.-da kükürlü bulaq, İsmayilli, Laçın (iki kənd), Tovuz, Xocavənd, Xocalı, Cəlilabad, Şamaxı rayonlarında kənd), **Ağburun** (Abşeron yarımadasında və Xocavənd rayonunda dağ), **Ağcabədi** r. və r. mərkəzi, **Ağqaya** (Naxçıvan MR, və Kəlbəcər r.-da dağ), **Ağqaya** (Kəlbəcər, Tovuz və Şəmkir r.-da çay), **Ağdaban** (Murovdağ silsiləsində, Ağdaş – Naxçıvan MR-da dağ, Kəlbəcər r.-da k.), **Ağdam** (Ağdam r.-da şəhər, r., r. mərkəzi, k., Tovuz r.-da dağ, k., Xocavənd r.-da k.), **Ağdam Kələl** k. (Zaqatala r.), **Ağdaş** (Ağdaş r.-da şəh., Kəlbəcər, Cəlilabad r.-da k., Füzuli r.-da dağ), **Ağdaşsu** çayı (Gədəbəy r.), **Ağdərə** (Ordubad və Tərtər r.-da qəs., Tovuz və Xızı r.-da k.), **Ağyazı** (Alazan – Əyriçay çökəkliyində düz, Qax r.-da k.), **Ağyazıbuduq** k. (Xaçmaz r.), **Ağyataq** k. (Kəlbəcər r.), **Ağyurd** dağı (Lənkəran r.), **Ağkeş** çayı (İsmayilli r.), **Ağkənd** (Zəngilan, Tərtər və Xocavənd r.-da k.), **Ağkəsən** dağı (Qax və Zaqatala r.), **Ağköynək** k. (Qax r.), **Ağgədik** (Quba r.-da dağ, Xocalı r.-da k.), **Ağgöl** (Ağcabədi r. və Mil düzündə göl), **Ağmollaçal** dağı (Qazax r.), **Ağoğlan** (Laçın r.-da çay və k.), **Ağsal** dağı (Naxçıvan MR), **Ağstafa** şəh., ray. və çayı, Ağsu şəh., ray. və çay, Kürdəmir, Qax, Laçın və Göygöl r.-da çay), **Ağtala** k. (Xaçmaz r.), **Ağtəpə** (Qobustan r.-da dağ, Cəbrayıl r.-da k.), **Ağçay** (Qax və Xaçmaz r.-da k. və çay, Quba və Kəlbəcər r.-da çay), **Ağçala** (Muğan düzündə göl), **Ağcaqovaq** k. (Ağdaş r.), **Ağcaqaşun** (Xocavənd və Ağcabədi

r.-da çay), **Ağcayazı** (Laçın r.-da dağ, k. və düz), **Ağcakənd** (Kəlbəcər r.-da k. və çay, Laçın ray.-da k.) və s. (16).

Beləliklə, “Azərbaycan toponimləri” lüğətinə düşən toponimlərdən 120-dən çoxu **ağ** komponentlidir. N.G.Məmmədov göstərir ki, Respublikanın ərazisində **ağ** komponentli 319 oronim vardır (50 – 157-158).

Faktlar göstərir ki, Azərbaycanın ərazisində qara komponentli toponimlər daha çoxluq təşkil edir: **Qaraağac** k. (Tərtər r.), **Qaraarx** qəs. (Samux r.), **Qaraarxac** dağı (Gədəbəy r.), **Qarababa** (Şahbuz r.), **Qarabaqqal** k. (Göyçay r.), **Qarabağ** (Azərbaycanın tarixi ərazisi və dağ silsiləsi), **Qarabağlar** (Daşkəsən, Şərur, Göyçay, Göygöl r.-da k.), **Qarabağlılar** k. (Tovuz r.), **Qarabalaca** çayı (Cəlilabad r.), **Qarabaldır** (Qax və Oğuz r.-da k.), **Qarabəy** (Tərtər r.-da dağ, Ucar r.-da k.), **Qaraboğaz** (Samur-Dəvəçi ovalığında düzənlik), **Qaraboyunlar** (Tovuz r.), **Qarabulaq** (Gədəbəy, Oğuz, Xanlar, Xocalı r.-da k., Qafqaz silsiləsində dağ), **Qarabulaqbaşı** (Qazax r. – Gürcüstn), **Qaraburqa** (İsmayılı və Qəbələ r.-da dağ), **Qarabucaq** qəs. və k. (Kürdəmir r.), **Qarabüre** k. (Şərur r.), **Qaravəllilər** k. (Gədəbəy r.), **Qaravəlli** (Ağsu, Ağcabədi, Balakənd, Zərdab, İmişli, Şamaxı r.-da k.), **Qaraqaya** (Babək r.-da dağ, İsmayılı və Yardımlı r.-da k.), **Qaraqaş** səkisi (Şəki r.), **Qaraqaşlı** (Ağdam, Ağsu, İmişli, Neftçala, Sabirabad r.-da kənd), **Qaraqoyunlu** (Qubadlı r.-da dağ və kənd, Ağsu, Bərdə, Şəmkir r.-da k.), **Qaraqocalı** (Kürdəmir, Şəmkir r.-da k.), **Qaraquzey** (Zəngilan və Şəki r.-da dağ), **Qaraqullar** k. (Daşkəsən r.), **Qaraqurdlu** k. (Zaçmaz r.), **Qaraqut** dağı (Şərur r.), **Qaraquş** (Babək, Göyçay və Şamaxı r.-da dağ), **Qaradağ** r. və qəs. (Bakı şəh.), **Qaradağ** (Ağsu və Gədəbəy ray.-da k., Şərur və Gədəbəy r.-da dağ), **Qaradağ** Buduq k. (Xaçmaz r.), **Qaradağlı** (Ağdam r.-da 2 k., Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Goranboy, Xocalı, Xocavənd, Tərtər, Ucar, Füzuli, Xaçmaz, Şəki r.-da k.), **Qaradaş** (Lerik r.-da dağ, Tovuz r.-da k.), **Qaradəyin** (Ağdaş və Qəbələ r.-da k.), **Qaradəmirçi** k. (Bərdə r.), **Qaradərə** (Culfa r.-da çay, Zəngilan r.-da k.), **Qaradəhnə** zirvəsi (Gədəbəy r.), **Qaradiş** dağı (Goranboy r.), **Qaradırnaqlı** k. (Bərdə r.), **Qaradolaq** k. (Ağcabədi r.), **Qaradonlu** k. (İmişli r.), **Qarazeynallı** k. (Ağdam r.), **Qaraimanlı** k. (Qubadlı r.), **Qarayazı** (Astara r.-da düz, sıx meşəlik düzənlik,

Göyçay r.-da k.), **Qarayar** çayı (Cəlilabad r.), **Qarayataq** (Quba və İsmayilli r.-da zirvə), **Qarayeri** ştq. (Samux r.), **Qaragöl** (Zəngilan r.-da k., İsmayilli, Laçın və Kəlbəcər r.-da göl), **Qarakazımlı** k. (Cəlilabad r.), **Qarakişilər** k. (Qubadlı r.), **Qarakollu** k. (Füzuli r.), **Qarakolluq** k. İsmayilli r.), **Qarakosa** k. (Qaradağ r.), **Qarakörpü** dağı (Tərtər r.), **Qarakötük** (Zəngilan r.-da k., Xocalı r.-da k.), **Qaragöz** (Dəvəci və Zəngilan r.-da k.) və s. (16).

“Azərbaycan toponimləri” lüğətində **qara** komponentli toponimlərin sayı 190-dan çoxdur. N.G.Məmmədov yazır ki, Respublikamızın ərazisində **qara** tərkibli 437 oronim vardır: **Qaraboyun** yaylağı, **Qarabulaq** dərəsi, **Qaravul** dağı, **Qaraqut** dağı, **Qaraquş** qaya, **Qaradaş** təpəsi, **Qaradüz**, **Qarayataq** və s. (50 – 159-160).

Keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində də **aq/ak, qara/kara** komponentli toponimlər vardır: **Aqapa** çayı, **Aqın** kəndi, **Aqul** çayı, **Karatuz** r. və k., **Karaul** k. (Krasnoyar V.), **Aqapov** ştd və r., **Karabaş** şəh., **Karakul** k., **Karatalı**-Ayat çayı (Çelyabinsk V. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Çelyabin” adı da “**Çələbi**” adı ilə bağlıdır – A.P.), **Aqapa** ştq., **Akarmara** k., **Karayazı** k. (Gürcüstan R.), **Aqapak** ştq, **Aqmaqan** sıra dağları, **Aqstev** çayı (“Ağstafa”nın erməniləşdirilmiş forması), **Akstafa** çayı, **Axtala** ştq. (Ermənistan R.), **Aqoy** dağı (Krasnodar V.), **Aqraxan** körfəz və yarımada, **Aqul** ray., **Aksay** çayı, **Aktaş** çayı, **Akuşa** rayon və k., **Axtı** k. və ray., **Karabuduxkend** k., **Karakoysu** çayı, **Karakoyın** gölü, **Karata** k. (Dağıstan MR), **Aqriz** şəh. və ray., **Aksubayev** ray. və ştq, **Aktanış** ray. və k., **Aktaş** ştq, **Ruski Aktaş** ştq, **Karabaş** ştq. (Tataristan MR), **Ak-Buura** çayı (Özbəkistan və Qırğızıstan R.-da olan Cənubi Fərqanə kanalına tökülür), **Akaltın** qışlaq, ray., **Akdarya** qışlaq, ray., çay, **Akkurqan** şəh. və ray., **Akmanqut** ştq, **Aktaş** şəh., ştq, **Axanqaran** şəh., çay və ray., **Karabaur** çalası, **Karadərya** qışlağı, çayı, **Karakalpak** k., **Karakalpakiya** ştq, **Karakalpak** MR, **Karakalpak** düzü, **Kara-Kul** şəh., qoruğu və ray., **Karaquşçi** qışlaq, **Karatay** ştq, **Karaşina** qışlağı (Özbəkistan R), **Karadərya** çayı (Qırğızıstan-Özbəkistan), **Ak-Art** qışlağı, **Ak-bulak** ştq, **Ak-Kul** qəs., **Ak-Say** çayı, **Ak-Suy** ray., **Ak-Talın** ray., **Ak-Tam** qəs., **Aktyuz** ştq, **Ak-Çiy** qəs., **Ak-Şiyrak** sıra dağları, **Kara-Balta** şəh., **Kara-Baltı**

şəh, **Kara-Kul** şəh., **Kara-Kulca** k. və çayı, **Kara-Su** şəh., çay və rayonu, **Karanzak** k., **Karauzyak** auli və ray., **Karaul** k., **Karaulbazar** şəh., **Kara-Unkyur** çayı (Qırğızıstan R), **Akbaytal** aşırımı, **Qaravuti** ştq, **Karaart** qışlağı, **Karakul** gölü (Tacikistan R.), **Akbakay** ştq, **Akjaik** k. və ray., **Akyal** ştq. – Aqader və Jarmin r.-da, **Akjar** k. – Tarbaqatay və Sverdlov ray.-da, **Akkanburluk** çayı, **Akkol** ştq, k. və göl, **Akkul** k., **Akkistay** ştq, **Akmolinski** (Tədqiqatlarda “ağ” və “molla” sözlərindən yarandığı göstərilir – A.P.) şəh., **Akrab** k., **Aksay** şəh., **Aksenqir** çayı, **Aksu** ştq, k., ray. və çay, **Aksuat** stan., k. (2 k.), göl və ray., **Aksu-Ayulı** k., **Aksu-Djalaqlı** qoruğu, **Aksuek** ştq, **Aktaş** ştq, **Karaqanda** şəh. və vil., **Aktay** ştq, **Aktobe** k., **Aktoqay** ştq, k. və ray., **Aktyubin** V., şəh., ştq və ray., **Akçatay** ştq, **Akşiçanak** k., **Akşiy** k., **Karaul** k., **Karaul** k., **Karabas** ştq, **Karabay** k., **Karabulak** k., **Karabutak** k. və ray., **Karaqaylı** ştq, **Karaqaylı-Ayat** çayı, **Karaqalı** şəh., **Karaqie** şөлalə, **Karaqujixa** ştq, **Karajal** dağları, **Karaqas** uçuşumu, **Karakoqa** k., **Kara-Kuqa** k., **Karator** gölü, **Karasu** k. və ray., **Karatal** çayı və ray., **Karatay** şəh. və sıra dağları – Tyan-Şan dağ silsiləsi, **Karatobe** k. və ray., **Karaton** ştq., **Kara-Turqay** çayı, **Karaul** k., **Karaulgəldi** qəs. (Qazağıstan R), **Akbulak** ştq və ray., **Akkermanovka** ştq (Orenburq V), **Aktaş** ştq, **Karabekaul** ştq və ray., **Karabil** təpəsi, **Kara-Boğaz-Qol** k., **Karaqol** ştq, **Kara-Kala** ştq, ray., **Karakum** kanalı və ray., qumluğu, **Karamet-Niyaz** ştq (Türkmənistan R.), **Ak-Dovurak** şəh. (Tuvın MR), **Aksak** ştq, **Akyar** k., **Karadel** k., ştq və ray. (Başqırdıstan MR), **Akmanqut** k. (Odessa V), **Aktyane** şəh. və ray. (Litva R.), **Akniste** ştq (Latva R), **Aksay** şəh., çayı, stans. və ray., **Kara-Sal** çayı (Rostov V), **Aksay** k., **Aktuba** çayı, şəh. və ray. (Volqoqrad V), **Aksarka** qəs. (Tümen V), **Akşa** k., **Akşin** ray. (Çita V.), **Aktaş** ştq, **Akutixa** ştq. (Altay V.), **Axdırka** şəh., ştq, ray., **Karapişi** k., **Karatiş** çayı (Ukrayna R), **Kara** fətoriyası (Uzaq ovçuluq rayonlarında təşkil olunmuş ticarət mərkəzi), çayı (Arxangelsk V.), **Karabanov** şəh. (Vladimir V.), **Qarabulaq** ştq (Çeçen-İnquş MR), **Karavayev** ştq (Kostroma V), **Karaqa** k., Bering dənizində buxta və çay, Bering dənizində **Karaqin** adası, ray. və körfəz (Kamçatka V), **Karaqay** k. və ray. (Perm V), **Karaqaylı** ştq (Kemerov V), **Karadağ** dağları (Kırım MR), **Karakulin** k. və ray.

(Udmurt MR), **Karalat** k., **Karakmen** ştq (Maqadan V), **Karamış** qəs. (Pskov V), **Karasuk** şəh., çayı və ray. (Novosibir V), **Karaçay-Çerkes** Vilayəti, **Karaçay** şəh. və ray. (Stavropol V), **Karaçev** şəh. və ray. (Bryansk V) və s. (98).

Dünyanın bir çox ölkələrində də **aq/ak** və **qara/kara** komponentli toponimlərə rast gəlmək olur: **Aqades** (Nigeriya), **Aqadjari** (İran), **Aqadır** əyaləti və onun mərkəzi (Morokko), **Aqaleqa** adası – Hind okeanı (Madaqaskar), **Aqanya** inzibati mərkəzi, **Aqat** – Marian adaları, **Aqartala, Aqra, Aqatti** adası – Lakkadiv dənizində, **Akalkot, Akkalkot, Akola** (Hindistan), **Aqattu** adası – Sakit okeanda, **Akron, Akulurak, Akutan** adası – Sakit okeanda (ABŞ), **Aq** burnu, **Aqd** departamenti, **Aqd** burnu, **Aqli** çayı, **Aqondaj, Aqu** çayı, **Aqna** departamenti, **Akvitan** su anbarı (Fransa), **Aqve, Aque** (Benin), **Aqeda** çayı (Portuqaliya), **Aqeda** çayı, **Aqudo, Aqilas, Aqilafuente, Aquera** (İspaniya), **Aqii** deka, **Aqion-Qros** körfəzi və yarımada, **Aqios-Qeorqios** adası, **Aqios-İoannis** burnu, **Aqios-Nikolaos-Elias** dağları, **Aqiya-Rumeli, Aqiya-Evfimiya, Aqrafa, Aqrinion, Aqya, Akritas** burnu – Peloponnes yarımadasında, **Aksios** çayı (Yunanıstan), **Aqdaq** dağları, **Aqdaqmadeni-Yozdaq** ilində, **Akpinar, Akxisar, Aksaray, Akseki, Akçadaq, Akçay** çayı, **Akçakala, Akçaabad, Akçakosa, Akşexir, Aksu** çayı, **Akşexir** gölü, **Aqonya, Aqri, Aqrili** (Türkiyə), **Aqulyas** çökəkliyi (Hind okeanı), **Akoba** çayı, **Akordat, Aksum, Aqordat** (Efiopiya), **Aqya-Prilta, Aquaskalentes** ştatı və onun mərkəzi, **Akambaro, Akaponeta, Akapulka, Akatlan, Akunya** (Meksika), **Aqto** adası (Qrenlandiya), **Aqulyas** burnu (Cənubi Ərəb Respublikası), **Aqunq** vulkanı (İndoneziya), **Aqusan** çayı (Filippin), **Akaba** (İordaniya), **Akaba** körfəzi–Qırmızı dənizdə, Araviya və Sinay yarımadaaları arasında, **Akabira, Akaysu** sıra dağları, **Akasi, Aki, Akita** inzibati ərazi və onun mərkəzi, **Akkesi, Ako, Akoafim, Akune, Akuseki** adası – Sakit okeanda, **Aqako** çayı, **Aqamatsu, Aquni** adası – Sakit okeanda (Yaponiya), **Akantu** (Kipr), **Aqkara, Akidayana, Akidayana** çayı, **Qaranyuns, Akri** ştatı (Braziliya), **Akariqya** (Venesuela), **Akatendo** vulkanı (Qvatemala), **Akikutla** (Salvador), **Akerskus** (Norvegiya), **Aketi** (Zair), **Akjuj, Akşar** (Mavritaniya), **Akidaban** çayı (Praqvay), **Akil, Akill** gölü (İrlandiya),

Akimiski gölü, Akpatok gölü, Aksel-Xeyberq gölü (Kanada), **Akra** (Qaranın paytaxtı), **Akkayaure gölü, Akkuarossa** (Şvedsariya), **Akka, Akko** (Ərəb dövləti), **Akkuaviva** – delle - Fonti, **Akkuapendent, Akkui, Akri, Akuila** (İtaliya), **Akra, Aksu çayı** (İraq), **Akranes** inzibati mərkəz, **Akyureyri** inzibati mərkəz (İslandiya), **Aksakovo, Kriçin, Karavelovo, Karapelit** (Bolqariya), **Aksbridj, Aksminster, Akton** (İngiltərə), **Aksu** – muxtar rayon, **Aksu çayı** – Yarkend çayına axır, **Karabura, Karaburangöl gölü, Karakaş çayı, Karakaş, Karamay, Karamuran** – Arkadaq sıra dağlarında aşırım, **Karamuran çayı – Təklə - Məkan** səhrasında qumluqlarda itir, **Karasay, Karaşar çayı, Xaydıq-Qol** (Karaşar çayı) – **Barraşgöl** gölüne tökülür (Çin), **Akteon** adaları – Sakit okeanda, **Akurakay** (Peru), **Akuri** ştat mərkəzi (Nireriya), **Akyab** (Birma), **Qaraet-Aşkel gölü** (Tunis), **Akçay çayı, Karaağac çayı, Karadağ** sıra dağları, **Karasu çayı** – Dəryaça – Nemek gölüne axır, **Karasu çayı** – Arazın sağ qolu, **Karaçay çayı** (İran), **Karababa dağı, Karaburun, Karabyuk, Karacabey, Karacazin, Karakosa, Karakoçan, Karaman, Karapınar, Karasu, Karasu çayı, Karasyufl, Karataş, Karaxisar** (Türkiyə), **Karabobo** ştatı, **Karkas** – Venesuelanın paytaxtı (Venesuela), **Karabaka** (İspaniya), **Karavi gölü** – Egey dənizində (Yunanıstan), **Karad, Karaykkal** (Hindistan), **Karakal, Karanseveş, Karaş-Severin** (Rumıniya), **Karakölon** adası – Sakit okeanın Taland adalarında, **Karambu, Karanqasem, Karanqrinqin, Karas** adası – Seram dənizində (İndoneziya), **Karakorum** sıra dağları (Çin və Hindistan), **Karaman, Karantan** (Fransa), **Karamba** (Avstraliya), **Karapella** (İtaliya), **Karas** dağları, **Karasberq** dağları, **Karasburq** (Namibiya), **Karas** adası, **Karasyok, Karasyokka çayı** (Norvegiya), **Karaso** departamenti (Nikaraqua), **Karasuyama, Karasu** (Yaponiya), **Karataskalaqin** – Karib dənizindən ayrılmış göl, **Karataska** adaları – Karib dənizində (Qonduras), **Karaçi** (Pakistan) və s. (99 – 9,12-13,86,150).

İrəlində **göy** rəng və onun mifik təfəkkürlə əlaqəsi haqqında bezi məlumatlar verilmişdir. “Oğuznamə”də börinin-qurdun göy rəngdə olması da türk xalqlarının mifik təfəkkürü ilə ilişkilidir. Göy rəng bir çox qəbilə birləşmələrində, xalqlarında göyün – tanrı xanın, göy allahının rəngi sayılmışdır. Türk xalqları tanrı deyərəkən göyü –

səmanı, eləcə də tanrını – allahı təsəvvür etmişlər (65 – 77). Elə buna görə də “**göy**” komponentli onomastik vahidlər həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

N.Ə.Əsgərov “Göy” komponentli Azərbaycan hidronimləri” adlı tezisinə ancaq “göy” komponentli hidronimlərdən bəhs etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Gökçə” gölünün (Hazırda “Sevan” adlanır) adı çəkilir. Müasir dövrdə respublikamızın ərazisində **Göygöl** (Göygöl, Daşkəsən, Gədəbəy, Ordubad r.-da), **Göy nohur** (Quba r.), **Göyçay** (Göyçay r.), **Göytəpə** çayı (Cəlilabad r., Göytəpə qəs.), **Göygöl** çayı (Daşkəsən r.), **Göy bulaq** (Cəlilabad, Astara, Qazax r.-da) və s. kimi hidronimlər vardır (18 – 226-227).

Digər türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan dilində də “göy/koy” yaşayış məskəni “kənd” mənasında da işlənir. Respublikamızın ərazisində “göy” komponentli toponimlər vardır: **Göyməmmədli** k. (Şəmkir r.), **Göytala** k. (Şuşa r.), **Göybulaq** k. (Şəki r.), **Göydağ** dağı (Göygöl r.), **Göydəlləkli** k. (Ağsu r.), **Göydərə** k. (Qobustan, Kəlbəcər, Culfa r.), **Göyyal** k. (Qubadlı r.), **Göyyurdçay** çayı, **Göygöl** – axarlı göl (Gədəbəy r.), **Göytəpə** k. (Ağdam r. və İsmayilli r.), **Göytəpə** ştq (Cəlilabad r.), **Göyçay** şəh. və (Göyçay r.), **Göygöl** r., **Göylər** k. (Şamaxı r.) (16).

N.Y.Məmmədov yazır ki, Azərbaycan ərazisində “göy” ilə əlaqədar 497 oronim qeydə alınmışdır: **Göyarx** dərəsi, **Göybənd** dağı, **Göyağın** dərəsi, **Göy** qaya, **Göydağ**, **Göydaş** dərəsi, **Göydaş çıxan təpə**, **Göydərə** dağı, **Göyəbaxan dərəsi**, **Göyözən** dağı, **Göyyal** dərəsi, **Göylü** dərə, **Göyxır** təpəsi, **Göyçökək**, **Göyşiş** və s. (50 – 55-163).

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və dünyanın bir çox ölkələrində də **göy/koy/kok** komponentli toponimlər vardır: **Koybaqar** gölü, **Kokaral** k. və gölü, **Kokpak** k., **Kokpekti** r., **Kokpekti** k., **Koktal** ştq və k., **Kokterek** ştq, **Kokçetav** şəh., vilayət, ray. (Qazaxistan R), **Koyfal** düzü (Krasnoyarsk V), **Koyqorodok** ray. və k. (Komi MR), **Koynas** k., **Koyda** k., **Kokşenka** (Arxangelsk V), **Koysuq** k., **Koksov** ştq (Rostov V), **Koytaş** ştq, **Kokaytı** ştq, **Kokand** şəh., **Kokan kışlaq** ştq, **Koktala** k. və ray. (Özbəkistan R), **Koytezək**, **Koktaş** ştq (Tacikistan R), **Koknese** ştq (Latviya R), **Koksa** çayı (Altay V), **Kok-Taş** ştq, **Kokşaltay** sıra dağları, **Kok-Yanqak** şəh.

(Qırğızıstan R), **Kokuy** ştıq (Çita V) (98 – 118), **Koyayke**, **Kokimbo** (Çili), **Koyba** gölü, **Kokle** əyaləti, **Koko-Solo** (Panama), **Koye** adası, **Kokaey** (Birma), **Koynare** (Bolqariya), **Koyoakan** (Meksika), **Koypasa** (Boliviya), **Kokas**, **Kokenay** (İndoneziya), **Kokemyaki**, **Kokkola**, **Kokemyaenyoki** çayı (Finlandiya), **Koket** çayı (İngiltərə), **Koko**, **Kokomo** (ABŞ), **Koko** boğazı, **Kokos** boğazı – Benqal körfəzini Hind okeanı və **Andaman** dənizi ilə birləşdirir, **Koko** çayı, **Kokosov** adası – Hind okeanında (Avstraliya), **Koktoqoy**, **Kokşaal-Tay** (Çin), **Kokran** çayı, **Kokran**, **Koksoak** çayı (Kanada) (99 – 168).

Azərbaycan ərazisində “**ala**” və “**boz**” komponentli toponimlərə də rast gəlmək olur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “ala” sözü rəng bildirməkdən əlavə, “böyük və iri” mənasını da bildirir: **Ala göllər** (Azərbaycan-Ermənistan sərhədlərində dağ. Eyni adlı göllərin adındandır), **Bozlu** k., **Ala göllər** (Kəlbəcər r., 30-a qədər göldür), **Ala göllər dağı** (Laçın r.), **Alabaşlı** qəs. (Göygöl r.), **Alaqaya** (Qaradağ silsiləsində dağ), **Alaqurşaq** k. (Qubadlı r.), **Aladaş** dağ silsiləsi (Xızı r.), **Alakol** k. (Tovuz r.), **Alagöz** k. (Ordubad r.), **Alagözmerzə** k. (Babək r.), **Alatava** yaşayış sahəsi (Bakı ş.), **Alaxançallı** k., **Alaçadırlı** k., **Alaciki** dağı (Ağstafa r.), **Alaşa** k. (Astara r.), **Bozavənd** k. (Ağsu r.), **Bozagil** dağı (Şərur r.), **Bozayran** k. (Cəlilabad və Yardımlı r.-da), **Bozalqanlı** k. (Tovuz r. Xəzər tayfa birləşməsinə daxil olan bozal/bizol və qanlı//kanlı tayfalarının adlarından düzəlmişdir), **Bozbinə** k. (Zaqatala r.), **Bozdağ** (Abşeronda palçıq vulkanları, Qaradağ r.-da yüksəklik, Goranboy və Şəki r.-da dağ), **Bozdağ** silsiləsi – Acındur ön dağlığının cənub hissəsi), **Bozdağan** k., **Bozgüney** k., **Bozlu** k. (Laçın r.), **Bozyır** yüksəkliyi (Goranboy r.), **Bozpapaqlar** k. (Ağdaş r.) (16).

N.G.Məmmədovun məlumatına görə, respublikamızın ərazisində “**ala**” komponentli oronimlərin sayı 239, “**boz**” komponentli oronimlərin sayı isə 382-dir: **Alağanın** dərəsi, **Alabaşlı** dağı, **Alaqaya**, **Alaqaya** burnu, təpəsi, tıresi, **Alaqay** təpəsi, **Aladaş**dərəsi, **Alagüney**, **Alagəzdağ**, **Alagünatan** dağı, **Alaşaband** dağı, **Bozagil** dağı, **Boz at ölən dərə**, **Bozqaya**, **Bozqobu**, **Bozdu** tıresi, **Bozlu** çöl, **Bozmurzu** dağı, **Bozun** düzü, **Bozxana** yarğanı, **Bozçala** dərəsi, **Bozçinqil** dərəsi və s. (50 – 160-161).

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və o cümlədən dünyanın bir çox ölkələrində də “**ala**” və “**boz**” komponentli toponimlərə rast gəlmək olur: **Alabino** bağ qəs. (Moskva ş.), **Ala-Buka** k. və ray., **Ala-Bukin** r., **Alay** vadisi və ray., **Alamedin** çayı, ray. və k. (Qırğızıstan R), **Alagöz** qəs. və dağı (Ermənistan R), **Alaqir** şəh. və ray., **Alazan** kanalı, **Alaxodzi** k. (Gürcüstan R), **Alazan** çayı (Azərbaycan və Gürcüstan R), **Alazey** yaylası və çayı (Yaquitiya MR), **Alaid** adası (Saxalin V), **Alay** dağ silsiləsi (Tyan-Şan dağlarında), **Alakol** gölü, **Alakul** ray., **Alatay** ştq, **Bozşakol** ştq (Qazağıstan R), **Alapaev** şəh. və ray. (Sverdlov V), **Alatir** ray., şəh. və çayı (Çuvaş MR), **Boz** ştq və ray., **Bozatay** ray., **Bozsu** (Özbəkistan R) (98 – 9-10,33), **Alabama** çayı və ştat adı, **Alamida**, **Alamoqorda**, **Alamosa**, **Bozmen** (ABŞ), **Alava** əyaləti, **Alaqon** çayı, **Alamo-de-Qranada**, **Alama-de-Mursiya**, **Alatos,Alaurin-ol-Qrande** (İspaniya), **Alaca**, **Alacam**, **Alaşexir Bozcaada** – Egey dənizində, **Bozkir**, **Bozyuyuk** (Türkiyə), **Alamos** (Meksika), **Ala-nes** (Şvedsariya), **Alaysu** (Ekvator), **Alaxuela** inzibati ərazi və onun mərkəzi, əyalət adı (Kosta-Rika), **Alaxuela** gölü (Panama), **Alaşan** səhrası (Çin), **Boza** (İtaliya), **Bozum** (Mərkəzi Ərəb Respublikası) və s. (99 – 13,53).

Bunlardan başqa, Azərbaycan onomastikasında digər apelyativlərdən düzələn, təkcə türk dillərində deyil, digər ölkələrdə də özünü göstərən onomastik vahidlər vardır. Buna “qırmızı” mənasında olan “**qızıl**” və “**altun**” komponentli onomastik vahidləri nümunə göstərmək olar: **Qızıl Arslan** (? – 1191) Osman Müzəffərəddin Eldənizlər sülaləsinin ikinci hökmdarı (1186 – 1191) olmuşdur. Tarixdə “**Qızıl Orda**” adlı feodal dövlətinin (XIII əsrin 40 – XV əsr) əsasını Batı qoymuşdur. “**Qızılbaşlar**” isə Azərbaycan, Kiçik Asiya və Suriyada yaşamış türk dilli tayfa ittifaqları tarixində məşhur olmuşdur. Qızılbaşlar dövləti öz dövründə Şərq tarixində mühüm rol oynamışdır (ASE. III, səh.154,156,159).

Azərbaycan antroponimikasında **Altunbay**, **Altunbəy**, **Altunxan**, **Altunə**,**Altungül**, **Altunxanım**, **Qızıltac** və s. antroponimlər vardır (55).

Azərbaycan ərazisində “**qızıl**” və “**altun**” komponentli aşağıdakı toponimlər vardır: **Qızılağac** k. (Göyçay r.), **Qızıllavar** k., **Qızılağac** k. və qoruğu (Masallı r.), **Qızılburun** ştq (Siyəzən r.),

Qızılağac k., **Qızılburun** k. (Salyan r.), **Qızılvişnə** k. (Naxçıvan MR), **Qızılqarma** k. (Dəvəçi r.), **Qızılbaş** qəs. (Bakı ş.), **Qızılqazma** k. (Abşeron r.), **Qızıl Kəngərli** k. (Ağdam r.), **Qızılhacılı** k. (Qaradağ və Oğuz r.-da), **Qızılca** k. (Culfa və Laçın r.-da), **Qızılburun** k. (Hacıqabul r.), **Qızılqaya** k. (Kəlbəcər r.), **Qızıloba** k. (Tərtər r.) və s. (16).

N.Məmmədov göstərir ki, Azərbaycan ərazisində 384 “altun” və “qızıl” komponentli oronim qeydə alınmışdır: **Qızılqaya**, **Qızılqaya dağı**, **Qızılbaş qaya**, **Qızıldərə**, **Qızıliten dərə**, **Qızılyoxuş dərəsi**, **Qızıl kaha**, **Qızıl güney**, **Qızılgüllük dağı**, **Qızılcadağ**, **Qızılca dərəsi** və s. (50 – 162).

Həm keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində, həm də dünyanın bir çox ölkələrində “altun”/“altın” “qızıl”/“qızıl”/“qızıl”/“qızıl” komponentli toponimlər vardır: **Altunay** ştq (Sverdlov V), **Altınkan** ştq, **Altınkul** ştq, **Altınkul** kışlağı və ray., **Altınsay** ray. (Özbəkistan R), **Altın-Mazar** k. **Qızıləsgər** k., **Qızıl-Car** ştq, **Qızıl-Kiya** şəh. (Qırğızıstan R), **Altın-Torkan** ştq, **Qızıl-Mazar** k., **Qızılısu** çayı (Tacikistan R), **Qızıl** k., **Qızıldon** çayı (Şimali Osetin MR), **Qızılkoçin** ray., **Qızıl-Kuqa** k., **Qızılqum** ray., **Qızıl-Orda** şəh., vilayəti, **Qızıl** ray., **Qızılkak** gölü, **Qızılkoço** ray. və k., **Qızılkoço** ray. və k., **Qızılyar** ştq, **Qızılqöl** gölü, **Qızılçay** dağları, **Qızılısu**, **Qızılşarya** k. (Qazağıstan R), **Qızılyurt** şəh. və ray. (Dağıstan MR), **Qızıl Qaya** ştq, **Qızıl Su** ştq, **Qızıl-Arvat** şəh. və ray., **Qızıl-Artek** şəh. və ray., **Qızıl-Arıq** qəs., **Qızıl-Mayalilik** ştq, **Qızıl-Xet** çayı (Tüvin MR), **Qızıl-Art** aşırımı (Qırğızıstan və Tacikistan R), **Qızılqum** səhrası (Qazağıstan və Özbəkistan R), **Qızılısu** çayı (Qırğızıstan və Tacikistan R), **Qızılərə** şəh. və ray. (Özbəkistan R) və s. (98 – 12,60,112-113,138), **Altuna** (ABŞ), **Altunekin**, **Qızıladalar** adası, **Qızılcahamam**, **Qızıl-İrmak** çayı (Türkiyə), **Altınköpüyü**, **Qızıl-Ribat**, **Qızıl-Ribat** (İraq), **Altındağ**, **Qızılısu** çayı (Çin), **Qızılalan** uçurumu, **Qızılüzən** çayı (İran), **Qızılqala** (Əfqanıstan) və s. (99 – 15,161,184).

Son söz əvəzi

Bütün kainatı yox yerdən xəlx edən **Ulu Tanrı** hər gün, hər gecə edilən duaları qəbul etdi və başlanılan bu kitabı sona çatdırmaq üçün müəllifə möhlət, güc, qüvvət və səbir verdi. Kompyuterdə bu sətirlər yazılana qədər ona mənəvi dayaq olan, həvələndirən, gözə görünməsə də, həmişə yanında hiss etdiyi, ağrılarını azaldanda köməyini duyduğu, heç vaxt onu yalnız qoymayan mərhəmətli **Allaha** şükürlər olsun! Kitabın tamamlanmasında və işıq üzü görməsində də müəllif onun mərhəmət və köməyinə möhtacdır. **Ulu Allah** bu yazıların sandıq ədəbiyyatına çevrilməsini öz köməksiz və sadıq quluna rəva görməz. **İnşaallah!**

Müəllif bu vaxta qədər çapa hazır olan, lakin hələ də çap olunmayan “Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları” adlı geniş həcmli kitabından daha çox onu həm düşündürən, həm də çox narahat edən “Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər (Müqayisəli onomastika)” kitabıdır. Şünki kitablarının içərisində ən sürətlə yazılanı bu “sonbeşiyi”dir. Bəlkə də, müəllifin elmi fəaliyyətinin yekunudur. Əgər beyin infarktının ağrıları və digər fəsadları olmasaydı, kitab daha mükəmməl alınardı.

Kitab sona çatsa da, dünya ölkələrində mövcud olan türk mənşəli toponimlər tam əhatə olunmamışdır. Ayrı-ayrı ölkələrin ərazisində olan bu toponimlər öz fədakar, vətənpərvər və zəhmətkeş tədqiqatçıları gözləyir. Müəllif tədqiq olunmayan bu cür toponimlərin bir neçəsini də qeyd etməyi lazım bilir: **Adana** ili və onun mərkəzi, **Mandalıya** körfəzi, **Samsun** ili və onun mərkəzi, **Samsun** körfəzi – Qara dənizdə, **Alapazari**, **Adıyaman** ili və mərkəzi, **Taşlıçay**, **Taşköprü** (Türkiyə), **Ada** (Qana), **Ada** (Yugoslaviya), **Adak** adası – Sakit okeanda, **Adams** dağı, **Allaqaş**, **Manitobok** (ABŞ), Balaca **Andaman** adası – Benqal körfəzi və **Andaman** dənizi arasında, **Andaman** adası – Hind okeanında (Hindistan), **Alkoba** (İspaniya), **Manas**, **Manas** gölü və çayı, **Taşiqonq**, **Manasarovar** gölü, **Taşkurqan**, **Manas** (İxe-Xak) gölü, **Mannay**, **Alta**, **Altay** (Çin), **Altay-Qobi** – **Altay** aymağının mərkəzi, **Altanbulak**, **Mandalqobi** – **Orta-Qobiaymağının** mərkəzi (Monqolustan), **Adaneska**, **Adaxa** çayı (İspaniya), **Taşkurqan** (2 yerdə), **Mandal** (Əfqanıstan), **Adale** (Somali), **Adama** (Efiopiya), **Manikore**, **Adamantina** (Braziliya), **Taşay** gölü, **Adamlisi**

(Rumıniya), **Manikuaqan**, **Manitoba** golü və əyaləti, **Taşro – Kvebek** əyaləti (Kanada), **Manna**, **Marabaxan** (İndoneziya), **Samsu** (Koreya) və s. (99).

Kitabda qədim türk ad sisteminin ancaq ərəb və rus ad sistemlərinin formalaşmasında oynadığı roldan söz açılmışdır. Lakin faktlar göstərir ki, türk ad sistemi digər ad sistemlərinin də yaranmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bunu ən qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər dünya ədəbiyyatında işlənən onomastik vahidlərin türk ədəbiyyatında işlənən onomastik vahidlərlə oxşarlığında da müşahidə etmək mümkündür. Bunu ancaq müxtəlif dillərdə olan bədii əsərlərdə işlənən onomastik vahidləri müqayisə etmək yolu ilə üzə çıxarmaq daha asan olar. Lakin müəllif bundan sonra, Allahın köməkliliyi ilə, bu vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatından topladığı poetik ad nümunələri əsasında bir kitab üzərində işləmək arzusundadır. Çox maraqlı mövzuya həsr olunacaq kitabın gözləri yoldadır... Müəllif əmindir ki, həmişə çətin anlarda onun səsinə eşidən, köməyinə gələn mərhəmətli **Allah** heç vaxt onu naümid etməmiş və bu dəfə də öz köməyini əsirgəməyəcəkdir. **Ulu Allah** ona sidq ürəkdən inanan, onun köməyinə arxalanan sevimli bəndələrini heç vaxt unutmur, həmişə onların yanında olur. İndi də müəllif inanır ki, **O**, sadıq bəndəsinin yanında olacaqdır. **İnşallah!**

Müəllif 12 noyabr 2014-cü ildə qələmə aldığı və 11 noyabr 2016-cı il tarixində bir az üzərində işlədiyi “Kitabım mənim!” adlı şəri ilə hörmətli oxucusu ilə sağollaşır.

Kitabım mənim!

*“Kitablarım - ən yüksək mükafatım
və fəxri adımdır.”*

(Hərmetli müəllimim prof. Musa Adilov)

Ordenim, medalım, fəxri adımsan,
Amalım, əməlim – kitabım mənim!
Varım, dövlətimdən, qol-qanadımsan –
Ay yuxusuz gecəm - əzabım mənim,
Sevincim, fərəhim – kitabım mənim!

Sənin yollarına tikan əkən var,
Özündə çəpərlər, bəndlər çəkən var.
Amal sarayımı nahaq sökən var.
Ay balım, şəkərim, doşabım mənim,
Balamtək sevdiyim kitabım mənim!

Bir əldə qılıncsan, birində qalxan,
Mən sənin qulunam, sən mənə elxan.
Arxamca sürünən, böhtanlar yaxan
Nadana, paxıla cavabım mənim –
Ay barsız, bəhrəsiz kitabım mənim!

Dosta məhəbbətim, yada göz dağım,
Elm cəbhəsində - zəfər bayrağım,
Əyləncəm, düşüncəm, ümid, dayağım.
Alimtək həyata xitabım mənim –
Ay şansız, şöhrətsiz kitabım mənim!

Bac aldın günümdən, ayım, ilimdən,
Gənclik uçmuş, ömür gedir əlimdən.
Yenə kitab yazmaq keçir könlümdən,
Arzular çoxsa da, yox tabım mənim,
Ay kiçik övladım – kitabım mənim!

Aydın, yazmaq çətin, yazmamaq – ölüm,
Yazmasam, dərdimi bəs kimlə bölüm?
Sən mənim Arazım, Kürüm, Göygölüm –
Ay tarım, kamanım, rübabım mənim,
Həm canım, həm ruhum – kitabım mənim!

Noyabr 2014 – Noyabr 2016

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Niyə belə deyirik? "Azərnəşr". Bakı, 1982.
2. Adilov M.İ. Azərbaycan antroponimikasıdan bəzi aktual söhbətlər. "Nitq mədəniyyəti məsələləri". "Elm". Bakı, 1988. Səh.82-97.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. "Maarif", Bakı, 1989.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. "Maarif", Bakı, 1979.
5. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. "Gənclik", Bakı, 1988.
6. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005.
7. Antik ədəbiyyat müntəxəbatı. Bakı. Azərnəşr. 1950.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2006.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2006.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2006.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2006.
12. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2006.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı, 1960.
14. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III. "Elm". Bakı, 1991.
15. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı, 1961.
16. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999.
17. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. "API". Bakı, 1986.
18. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. "API". Bakı, 1988.
19. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. "API". Bakı, 1990.
20. Azərbaycan onomastikası problemləri. IV. "API". Bakı, 1993.
21. Azərbaycan onomastikası problemləri. V. "API". Bakı, 1995.
22. Azərbaycan onomastikası problemləri. VI. "API". Bakı, 1996.
23. Azərbaycan onomastikası problemləri. VII. "API". Bakı, 1999.
24. Babayev A. Dilçiliyə giriş. "Maarif". Bakı, 1992.
25. Cəfərov S.Ə., Qarayev A.H., Cəfərov K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. "Maarif". Bakı, 1981.
26. Cəfəroğlu İlhami. Abdal-ov tanrısıdır. "Elm və həyat" jur. N 2, 1985.
27. Cəfəroğlu İlhami. Türklər rusların soy kökündə. Bakı, 1995.
28. Cəfəroğlu İlhami. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı, 2010.
- 28a. Eyvazova Roza. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. "Elm". Bakı, 1995.
29. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. "Elm". Bakı, 1987.
30. Əhmədov Tofiq. El-obamızın adları. "Gənclik", Bakı, 1984.
31. Əjdər Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 1989.

32. Əlibəyzadə E., Vəliyev K. Kökümüz haradandır? "Azərbaycan kommunisti" jur. N 3. 1989. Səh.57-65.
33. Əliyev Vüqar. Günəş, od, ocaq, meşəl, şam, çıraq (Folklor toplusu). Bakı, 1998.
34. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966.
35. Fərzəliyev Ş.F. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda işlənən bəzi ad, ləqəb və titulların etimologiyası haqqında. //Azərbaycan SSR EA. "Xəbərlər".i. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. N 3. Bakı, 1970. Səh.75-83.
36. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992.
37. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. "ADU". Bakı, 1976.
38. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. "Azərbaycan filologiya məsələləri" (II buraxılış). "Elm". Bakı, 1984.
40. İncil. Bibliya Tərcümə İnstitu. 1996.
41. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2005.
42. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2005.
43. Quliyeva A., Soltanov M. Məktəblinin izahlı lüğəti. Bakı, 2006.
44. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.
45. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. "Maarif". Bakı, 1988.
46. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. I c. "Maarif". Bakı, 1988.
47. Qurbanov A.M. Türk xalqları antroponimlərinin tədqiqi tarixindən. "Azərbaycan onomastikası problemləri". VI. "APİ". Bakı, 1996. Səh.3-23.
48. Məmmədov Cəlal. Pir sözünün izi ilə. "Elm və həyat" jur. N 4. 1989.
49. Mahmud Koşğariy. Devoni luğotit türk. I tom. Toşkənt, 1960.
50. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı, 1999.
51. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. "Maarif". Bakı, 1980.
52. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. "APİ". Bakı, 1979.
53. Paşayev Aydın (Aydın Paşa). Azərbaycan şəxs adları. "Maarif". Bakı, 1996.
54. Paşayev Aydın. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. "Maarif". Bakı, 1997.
55. Paşayev Aydın, Bəşirova Alimə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. "Mütərcim". Bakı, 2011.
56. Paşayev Aydın. Azərbaycan antroponimikası. "Elm və təhsil. Bakı, 2015.
57. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri. "Yazıçı", Bakı, 1993.
58. Rusca-azərbaycanca lüğət. I c. "Elm". Bakı, 1971.
59. Rusca-azərbaycanca lüğət. II c. "Elm". Bakı, 1975.
60. Rusca-azərbaycanca lüğət. III c. "Elm". Bakı, 1978.

61. Sattarov Q. İsmen matur, kemnər kuydan? Kem dano tvoe prekrasnoe imya. Kazan. Tatarstan kitab nəşriyyatı. 1989.
62. Seyidov Mirəli. Azərbaycan mifik tefəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
63. Seyidov Mirəli. Oba İnamının yaranması və onun mifologiyada yeri. "Azərbaycan" jur. N 1. 1988. Səh.172-184.
64. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. "Yazıçı". Bakı, 1989.
65. Seyidov Mirəli. Yaz bayramı. "Gənclik". Bakı, 1990.
66. Süleymenov O. Az-Ya. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1993.
67. Şahsoylu Beytulla. Troya və troyalılar. "Elm və həyat" jur. N 1. Bakı, 1985.
68. Tağıyev Əlikram. Ruslar və türklər. "Təhsil". Bakı, 2000.
69. Uzbek tilininə izoxlı luğoti. II c. "Rus tili". Moskva, 1981.
70. Veliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. "Maarif". Bakı, 1988.
71. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. "Maarif". Bakı, 1981.
72. Ziya Göyalp. Türklərdə əxlaq. "Xəzər" jur. N 2. 1990. Səh.124-142.

Rus dilində

73. Адам Мец. Мусульманский ренессанс. «Наука». М., 1960.
74. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. «Язычы». Баку. 1992.
75. Будагов Л.З. Сравнительный словарь тюрецко-татарских наречий. 1 т. Санкт-Петербург. 1869.
76. Будагов Л.З. Сравнительный словарь тюрецко-татарских наречий. 2 т. Санкт-Петербург. 1871.
77. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). «Элм». Баку, 1978.
78. Гафуров А. Рассказы об именах... «Урфон». Душанбе, 1968.
79. Гафуров А. Таджики. //Имена народов мира. «Наука». М. 1970.
80. Горбовский. Человек – это его имя. «Байкал» ж. № 6, 1964.
81. Гумилев Л.Н. Открытые Хазарии. «Наука». М. 1966.
82. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. «Наука». Москва, 1967.
83. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. «Русский язык». Москва, 1976.
84. Древнетюркский словарь. «Наука». Ленинград, 1969.
85. Карновича Е.П. Родовая прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими. Са.-Р. 1886.
86. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. «Наука». М. 1970. Ст. 230-236.
87. Морган Л.Г. Древнее общество. Ленинград, 1935.

88. Мурзаев М.А. Имена на картас Каспия. Баку, 1986.
89. Наджип Э.Н. Тюрксий язык Делийского султаната 14-го века. «Советская тюркология». Баку, № 2, 1982. Ст.70-88.
90. Никонов В.А. Имя и общество. «Наука». М.1974.
91. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1987.
92. Пашаев Айдын М. Древние тюркские и арабские системы именования. // Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1987.
93. Пашаев Айдын М. О взаимосвязи тюркских и арабских систем именований. // Русскоязычие и би(поли)лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-контекстуальные аспекты (Материалы 4-й Международной научно-методической конференции 21-22 апреля 2011 года. Пятигорск, 2011.
94. Плетнева С.А. Хазары. «Наука». М. 1986.
95. Пьер Домник Гэсо. Священный лес. «Наука». М. 1979.
96. Раджабов А. Об онгинском памятнике и о слове «капаган». // Ученые записки АГУ им. Кирова. № 5, 1966.
97. Радлов В.В. Титулы и имена уйгурских ханов. Том 5. Отдельный оттиск из «Записок Восточн. Отдел. Им. Русск. Археолог. Общ. 1891.
98. Словарь географических названий СССР. «Наука». М. 1983.
99. Словарь географических названий зарубежных стран. «Недра». М. 1986.
100. Суперанская А.В. Как вас зовут? Где вы живете? «Наука». М. 1964.
101. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. «Наука». М. 1969.
102. Суперанская А.В. Групповые обозначения людей в лексической системе языка. // Имя нарицательное и собственное. «Наука». М. 1978. Ст. 59-84.
103. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. «Наука». М. 1981.
104. Тропин Г.В. Русские имена, отчества и фамилии. Иркутск, 1961.
105. Тупилов Н.М. Заметки к истории древне-Русских личных собственных имен. 1-8. Санкт-Петербург 1892.
106. Турецко-русский словарь. Москва, 1977.
107. Фазлаллах Р. Сборник летописей. Том 3. Баку, 1957.
108. Федосюк Ю. Что означает Ваца фамилия? «Детская литература». Москва, 1969.
109. Кармышева В.Х. Следы средневековых этнонимов и антропонимов в узбекских генеалогиях (ас, кышлык, урус). «Ономастика Средней Азии». «Наука». Москва, 1978. Ст.18-25).

Kitabın içindəkilər

Müşahidələrin izi ilə (Ön söz əvəzi).....

I Fəsil. Dünya dillərinin təsnifi və ad sistemləri haqqında

1. Dillərin təsnifi haqqında.....
2. Tarix, xalqlar və dillər haqqında yeni düşüncələr.....
3. Ad sistemləri haqqında.....
 - 1) Qədim türk və ərəb ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.....
 - 2) Qədim türk və rus ad sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.....

II Fəsil. Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər

1. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər.....
2. Türk-Azərbaycan mənşəli gürcü onomastik vahidlər.....
3. Qafqaz, Krım, OrtaVolqaboyu, Ukrayna, Əfqanıstan və Bolqarıstan ərazisində türk mənşəli onomastik vahidlər.....
4. "Az//as", "qas//qaz//kas//xəz", "saq//sak//skif", "alb//alp//aran" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
5. "Günəş", "Gün" və "Ay" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
6. "Od", "ocaq", "pir" və "bir" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
7. "Sarı" və "sar" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
8. "Xan//kaan//kan" və "bay//bek//bəy" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
9. "Bar//bər" və "bor//bur" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
10. "Türk//tork//tirk" və "tor//tur" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər....
11. "Far//fər" və "fir//fur" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
12. "Ata" və "baba" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
13. "Par//pər" və "pir//pur" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
14. "Ana" və "bala" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
15. "El" və "il" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....
16. "Ağ//ak", "qara//kara", "göy//koy", "ala", "boz" və "qızıl" komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər.....

Son söz əvəzi.....

Ədəbiyyat.....

Kitabın içindəkilər.....